

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

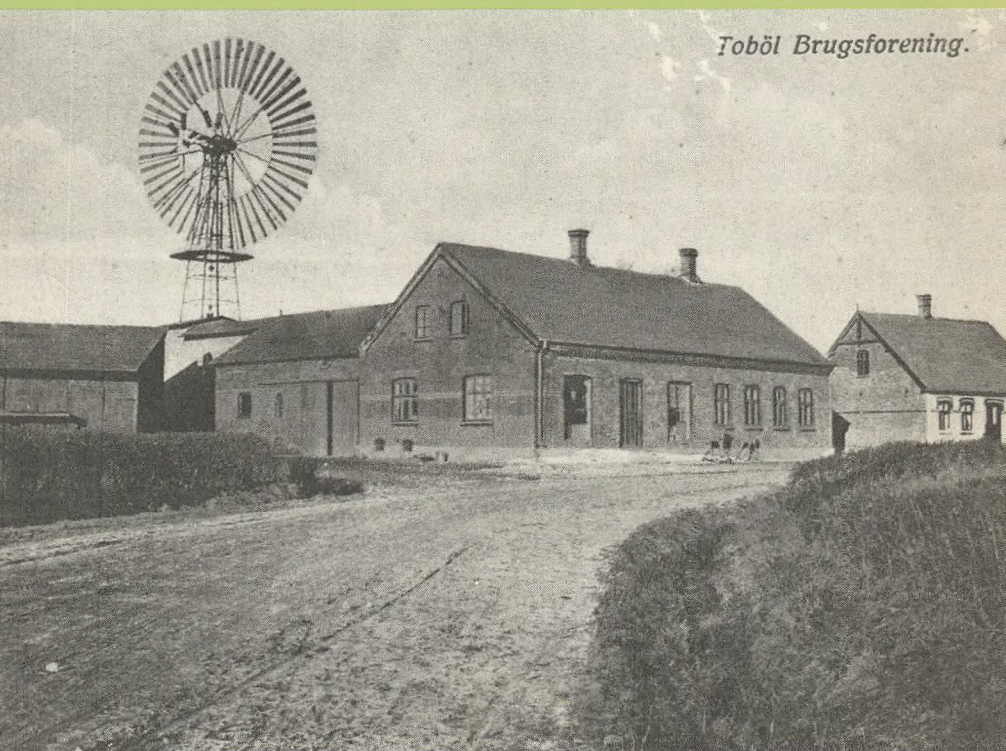
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Flemming Just

Brugsforenings- bevægelsen 1866-1920

– med udgangspunkt i Ribe amt

Tobøl Brugsforening.

Flemming Just

Brugsforenings- bevægelsen 1866-1920

- med udgangspunkt i Ribe amt

Sydjysk Universitetsforlag
Esbjerg 1984

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk og fotografisk gengivelse af denne bog eller dele deraf er uden forlagets skriftlige samtykke forbudt ifølge gældende dansk lov om ophavsret, undtaget herfra er korte uddrag til anmeldelse.

© Sydjysk Universitetsforlag, 1984

Skrivning: Annette M. Lested
Bogen er produceret hos
Rosendahls Bogtrykkeri, Esbjerg

ISBN 87-88521-04-4

Bogen er udgivet med støtte fra TUBORGFONDET og FÆLLESFØRENINGEN FOR DANMARKS BRUGSFØRENINGER.

Forsideillustration:

Tobøl brugsforening (Føvling sogn) ca. 1920. Bygningen blev opført i 1904 for en samlet licitationssum på 6.149 kr. Skuret til venstre blev dog først bygget året efter og var beregnet til lager for brædder. Den meget karakteristiske vindmotor-mølle blev rejst i 1908 af en andelsmølleforening. Den lejede grunden bag brugsen for 10 kr. om året, til gengæld meldte brugsen sig ind som andelshaver og fik malet alt sit korn og knust foderkagerne her (Holsted lokalhistoriske arkiv).

Forord

Denne bog er en omarbejdet udgave af et speciale afleveret ved Historisk Institut, Aarhus Universitet, i 1982. Foruden en lang række mindre tilføjelser og ændringer er der udarbejdet et par nye kapitler. Til gengæld er udeladt et omfattende bilagsmateriale, der omhandler hver enkelt brugsforenings oprettelsesår, første bestyrelse og de første formænd. Specielt interesserede kan få en kopi af dette grundmateriale ved henvendelse til Kooperativ Forskning, Sydjysk Universitetscenter, Glentevej 7, 6705 Esbjerg Ø.

Undersøgelsen bygger i høj grad på lokalt arkivalisk materiale, som blev fremskaffet ved skriftlige, telefoniske og personlige henvendelser til uddelere, brugsforeningsformænd, arkivledere o.a. Uden den store velvilje, undersøgelsen blev mødt med fra brugsforeninger, lokalhistoriske arkiver og privatpersoner, kunne den ikke være blevet gennemført. Jeg bringer derfor en stor tak til disse institutioner og personer, som i mange tilfælde har ofret både tid og penge på at skaffe mig materiale.

Ligeledes en tak til Erhvervsarkivet i Århus, som velvilligt tog sig af at modtage og tilbagesende de mange forhandlingsprotokoller samt materiale fra Rigsarkivet.

Til sidst vil jeg gerne rette en tak til lektor Erik Strange Petersen, Historisk Institut, Aarhus Universitet, for god vejledning undervejs, til cand.phil. Henning R. Lauridsen, Øster Assels, og lektor Torben Bager, SUC, for forslag til ændringer, og sidst men ikke mindst en tak til seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg, for værdifuld støtte under hele arbejdet.

Om indholdet skal i øvrigt kun bemærkes, at alle citater er tillempet moderne retskrivning. Efter lokaliteter er i parentes angivet i hvilket sogn stedet ligger. Det gælder dog ikke, hvis lokalitetens navn er identisk med sognets. Bag i bogen gøres der i et appendiks rede for det kildemateriale og den litteratur, der er anvendt. Det vil nok i visse tilfælde lette forståelsen for indholdet i selve afhandlingen, hvis man først læser dette appendiks.

Indholdsfortegnelse

Forord	5
1. Problemformulering	9
2. Den økonomiske og sociale udvikling på landet i det 19. årh.	11
2.1. Den vestjyske udvikling	14
2.2. Næringslivet i Ribe amt 1850-1920	19
3. Selvhjælpsforeningerne 1866-76	25
3.1. Brugsforeningen for Varde og Omegn	27
3.2. Andre brugsforeninger i amtet	36
3.3. De første brugsforeningers betydning	39
3.4. Oplysningsfondene	40
4. Gennembrudstid. Andelstid. 1877-1895	42
4.1. Andelsbevægelsen	42
4.2. Politiske forhold	44
4.3. Gårdmændene "overtager" brugsforeningerne ...	46
4.4. Brugsforeninger som led i den politiske kamp ...	47
4.5. Fællesindkøbsforeninger.	51
4.6. Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening (RAV) .	52
5. Konsolidering 1896-1920	60
5.1. Krigen	64
5.2. F.D.B.	66
5.3. Socialdemokratiet og brugsforeningerne	72
5.4. Esbjerg og Omegns Brugsforening	74
6. Lokaliseringen	79
6.1. Lokaliseringen af brugsforeningerne	79
6.2. Lokaliseringen af vareindkøbsforeningerne	83
6.3. Nedlagte foreninger	84
7. Læbæltet	88
7.1. Læbæltet omkring Varde	93
7.2. Læbæltet omkring Ribe	97
7.3. Læbæltets betydning	98
7.4. Lokale og personelle forudsætninger ved oprettelserne	101

8. Finansiering og ansvar	108
8.1. Finansieringen	108
8.2. Det solidariske ansvar	113
9. Samarbejdspartnere	120
9.1. Uddelerne	120
9.2. Andelsmejeri og brugsforening	128
10. Brugsforeningerne - en folkelig bevægelse?	135
10.1. Karakteristik af en folkelig bevægelse	135
10.2. Formændenes erhvervsfordeling	139
10.3. Bestyrelsernes og medlemmernes erhvervsforde- ling	142
10.4. En del af de folkelige bevægelser?	145
10.5. Højskolens betydning	151
11. Sammenfatning	153
Appendiks - karakteristik af anvendt kildemateriale og litteratur	161
Bilagstabeller	169
Kilder og litteratur	173
Noter	180
Stedregister	190

1. Problemformulering

Det er bogens formål at belyse og analysere brugsforeningsbevægelsens udvikling i Ribe amt i perioden 1866-1920. Brugsforeningerne vil blive sat ind i en bred historisk sammenhæng belyst dels fra et nationalt plan dels fra et lokalt plan, således at samspillet mellem makro- og mikroplan tydeliggøres. Samtidig vises, hvorledes brugsforeningerne var et produkt af sin tid, og i hvor høj grad de var afhængige af udviklingen i landbruget (kap. 3-5). Undersøgelsen vil tillige se på lokaliseringsmønsteret, om der skulle være regionale forskelle i udbredelsen (kap. 6). I den forbindelse tages læbælteproblematikken også op (kap. 7). Læbæltet var den zone omkring købstæderne, hvor brugser men ikke købmænd måtte etablere sig. I den forbindelse vil det blive analyseret, om læbæltet havde en så afgørende betydning, som hidtil antaget. Et væsentligt spørgsmål, der også bliver behandlet, er en undersøgelse af, hvilke lokale og personelle forudsætninger, der lå til grund for de enkelte brugsforeningers dannelse. Sparekassernes rolle er altid blevet fremhævet i forbindelse med finansieringen af mange andelsforetagender. Kap. 8 vil nøjere analysere brugsforeningernes finansieringsforhold og i forlængelse heraf vil der blive set nærmere på betydningen af det solidariske ansvar. Samarbejdsforholdene i det daglige var af stor betydning. Specielt var forholdet mellem forening og uddeler af afgørende betydning. Dette emne plus samarbejdet mellem brugsforening og andelsmejeri bliver taget op i kap. 9. Endelig vil kap. 10 gøre rede for begrebet "folkelig bevægelse". Der vil blive opstillet en række karakteristiske træk for folkelige bevægelser, og på baggrund af en undersøgelse over formændenes og bestyrelsesmedlemmernes erhvervsfordeling, og hvad der iøvrigt er skrevet i de foregående kapitler, vil der blive sluttet af med en diskussion om, hvorvidt man kan betragte brugsforeningerne som en del af de folkelige bevægelser og i givet fald hvor længe.

Geografisk er der valgt en ret stor administrativ enhed, amtet. Det indebærer bl.a. den store fordel, at mange regionale forskelle træder frem, og undersøgelsen opnår også større repræsentativitet,

selv om det ikke er et mål i sig selv. I undersøgelsen er der regnet med Ribe amt, som det så ud indtil kommunalreformen i 1970, det vil bl.a. sige, at Andst herred i den østlige del af amtet er med.

Tidsafgrænsningen ved 1866 er åbenbar. Da startede den første brugsforening i landet, og samme år nåede tankerne også til Varde. Afgrænsningen ved 1920 har flere årsager. For det første slutter en epoke i brugsforeningernes historie, efter den tid oprettes der ikke mange flere brugser i landet, Sønderjylland undtaget. For det andet ophæves læbæltet det år, og det er en af bogens opgaver at behandle brugsforeningernes lokalisering under læbælteloven. Endelig har jeg ønsket at komme ud over det traditionelle skel ved 1896, hvor FDB oprettes, eller ved år 1900 som andre har valgt at standse ved p.g.a. det pæne tal. Det næste par årtier rummer også mange spændende træk, som det har været værd at undersøge nærmere.

2. Den økonomiske og sociale udvikling på landet i det 19. århundrede

En afgørende forudsætning for at kunne forstå mange af det 19. århundredes problemstillinger er at tage udgangspunkt i de store jordreformer i slutningen af 1700-tallet. Udskiftningen, udflytningen, overgangen til selveje, hoveriets og stavnbåndets opløsning -altsammen med udgangspunkt i 1780-ernes lovgivning betød en total omvæltning af det hidtil ret stillestående samfund. Skønt bønderne selv gik ind til de mange reformer med en vis modvilje eller træghed, kan det konstateres, at det danske landbosamfund 20-30 år senere havde etableret sig med den struktur, det så nogenlunde skulle fastholde de næste 130-140 år.

Med udskiftningen og udflytningen ophævedes det gamle landsbyfællesskab, og hermed blev grunden lagt til den individuelle dyrkning. Samtidig var det en afgørende forudsætning for en højere produktion. Fæstefløsnings og overgangen til selveje var et af landboreformernes tidlige mål og i øvrigt et udbredt ønske blandt mange godsejere. Indtægterne fra bønder, der købte deres fæstegård til selveje blev en kærkommen indtægtskilde for godsejerne, som blev store kreditorer. Så slap de også samtidig af med de ofte genstridige og meget lidt produktive hoveribønder. Til at klare dette arbejde skabtes snart et stort landproletariat bestående af landarbejdere og husmænd, der boede i huse med indtil 1 td. hartkorn. Det var en bevidst og udtalt politik, at jordtilliggen- det skulle være så lille, at det ikke kunne brødføde en familie. Hermed var der skabt en arbejdskraft, der kunne stå til rådighed for herregårdene, men så sandelig også for gårdene.

På den måde blev der skabt en tydelig 3-delning af landbrugerne, øverst godsejere og proprietærer, som et mellemlag en stor gruppe gårdmænd og nederst husmænd og landarbejdere. Før landboreformerne havde der også eksisteret en besiddelsesløs klasse i landsbyerne. Det afgørende nye var, at antallet af besiddelsesløse og husmænd voksede voldsomt, og at de i høj grad blev forudsætningen for den kraftigt forøgede produktion, som bønderne efterhånden fik oparbejdet.

I procent udgjorde godser og proprietærgårde kun 1,5% af samtlige ejendomme, men ikke overraskende ejede de næsten 25% af jorden. Bondegårdene stod for godt 28% af ejendommene, og ejede langt det meste af jorden, nemlig 65%. Nederst finder vi husmænd og landarbejdere. Deres ejendomme udgjorde over 2/3 af samtlige, til gengæld var jordtilligendet lille, idet de kun ejede 10% af jorden¹⁾.

Tallene stammer fra en tælling i 1873, men er stort set dækkende for de sidste totredjedele af århundredet. Eneste større ændring undervejs var, at landarbejderklassen århundredet ud stadig voksede i omfang.

Som sagt var der med landboreformerne lagt grunden til en høj produktion, der gav sig udslag i den bekendte kornsalgsperiode fra o.1830 og de næste 30-40 år frem. Det må dog bemærkes, at det fortrinsvis var de store brug, der var i stand til at frembringe en avl større end til familiens og gårdens eget behov. På de små ejendomme herskede stadig en udbredt naturaløkonomi. Men alt i alt betød den gunstige prisudvikling både på korn og animalske produkter, at landbruget blev indrullet i pengeøkonomien, og kapitaltilførslen fra korneksporten muliggjorde erhvervets senere ret omfattende investeringsvirksomhed²⁾.

Men allerede i begyndelsen af 1860-erne opstod flaskehalse i produktionsudviklingen, idet man ikke rådede over tilstrækkelige mængder gødning. De fleste forskere er enige om, at det netop var her incitamentet lå til en forøgelse af husdyrholdet for ad denne vej at få dækket gødningsbehovet³⁾. Fra o. 1860 til midten af 1870-erne øgedes husdyrprodukternes procentdel af den samlede produktionsværdi i landbruget fra ca. 60% til op imod 75%⁴⁾. Det er således en forenkling, når det hævdes, at den globale krise, der først nåede Danmark for alvor i 1877 resulterede i, at nu gik alle over til husdyrproduktion. Udviklingen havde længe været undervejs, men det kraftige prisfald på især korn var naturligvis en faktor, der fremskyndede omlægningen⁵⁾. At strukturomlægningen trods alt kom til at glide nogenlunde let må i høj grad tillægges andelsbevægelsen. Fra 1882, hvor "Bølgen fra Vesterhavet" begyndte at rulle, varede det end ikke et årti, inden der var oprettet over 700 andelsmejerier⁶⁾. Brugsforeningerne, som også for alvor blev et led i bøndernes organisering i 1880-erne og 90-erne, ople-

vede en tilsvarende eksplosiv udvikling. Indtil 1890 var der blevet oprettet over 400 brugsforeninger - 10 år senere mere end det dobbelte⁷⁾. Udover disse typer andelsforetagender oprettedes andelsslagterier, andels-ægforeninger, -foderstofforeninger, -gødningsforeninger o.m.a. Tilsammen dækkede alle disse foreninger et så bredt spektrum, at landbruget ved indgangen til det nye århundrede var "selvforsynende", forstået på den måde, at hvor landmændene før skulle købe og afsætte alt gennem købmænd og mellemhandlere, havde de selv eller deres organisationer nu kontrollen med den væsentligste del af indkøb og afsætning. I det nye århundrede forstærkedes udviklingen, specielt hvad angår foderstoffer og gødning, på grund af landbrugets store investerings- og produktionsudvidelser.

Ved siden af pengeøkonomiens stigende gennemslag og det øgede varebytte såvel indenlands som landene imellem er den vigtigste handelsmæssige ændring i det 19. århundrede ophævelsen af lovsystemet og indførelsen af næringsfriheden i 1857 (med bortfald af håndværks- og fabrikslavenes enerettigheder pr. 1/1 1862). Det var det liberale borgerskab, der sammen med landbostanden fik næringsloven igennem, hvilket var en naturlig tilpasning til det ændrede mere liberale samfund. Næringsloven betød, at det nu var muligt at oprette håndværks- og handelssteder på landet, hvor købstæderne før havde haft monopol. For at undgå en for voldsom overgang og for at imødegå stærk modstand fra håndværkerside oprettedes de såkaldte "læbælter" omkring købstæderne. De betød, at der i en afstand af under 1 mil (7,5 km) fra købstædernes centrale torv ikke måtte findes håndværk eller hørerhandel. Almindelige købmandsbutikker måtte først etableres i en afstand af over 1½ mil (11,3 km). Det var muligt for indenrigsministeren at ophæve læbæltet for den enkelte købstad, når det skete efter indstilling fra de enkelte købstadsstyrelser. En generel ophævelse skete først ved lov af 11. februar 1920. Forinden havde mange købstæder dog valgt at stryge dette utidssvarende privilegium, men de to gamle købstæder i Ribe amt, Ribe og Varde, fastholdt det indtil 1920. Esbjerg, der først blev købstad i 1899, fik aldrig noget læbælte.

Brugsforeninger blev ikke betragtet som butikker, men sammenlutninger af forbrugere for at opnå stordriftsfordele. Det betød, at

de ikke var omfattet af læbæltebestemmelserne. Det har derfor været almindeligt antaget, at brugerne benyttede sig af dette og især placerede sig inden for læbæltet og dermed påførte købmændene en urimelig konkurrence.

Før næringsfrihedsloven havde der kun været små muligheder for landboerne for indkøb af varer udenfor købstæderne. Problemet var heller ikke så stort i århundredets første tredjedel. Da var naturaløkonomien eller selvforsyningsøkonomien stadig den mest fremherskende. Men efterhånden som pengesamfundet vandt frem, og den øgede velstand skabte et forøget forbrugsbehov, blev det mere generende for landboerne at skulle den lange vej til købstaden. En vis lempelse skete i 1856, hvor det blev tilladt at oprette høkerhandel på landet med begrænset varesortiment⁸⁾. Næsten enhver sognebog kan fortælle, at der i årene herefter åbnedes høkerhandel hos den og den gårdmand eller husmand. De fungerede på den måde, at bonden tog til købstaden og købte varerne og derefter solgte dem fra oplagspladsen i den ene ende af stuen⁹⁾. Ofte gik det kun i kort tid, men en anden bonde var klar til at overtage handelen. På den måde handlede en stor del af Danmarks befolkning, indtil der i sognene blev oprettet enten købmandshandel eller brugsforening.

2.1 Den vestjyske udvikling

Hvordan så der så ud i Sydvestjylland i forrige århundrede, og hvad var det specielle ved den vestjyske udvikling? En god kilde hertil har vi i amtsbeskrivelsen fra omkring 1830, der blev skrevet på foranledning af Det kgl. Landhusholdningsselskab¹⁰⁾. Landvæsenkommissær C. Dalgas beskrev her jordbundsforhold, dyrkningsmetoder, afsætning, næringsveje osv.

Dalgas kunne fortælle om et hedeamt, der var tyndt befolket. Omtrent halvdelen af amtet, den nordøstlige del, var dækket af hede. Befolkningstætheden i f.eks. Slaugs herred var på den tid 4-5 indb. pr. km²¹¹⁾. En noget tættere befolkning fandt man i to bræmmer i amtet. For det første i V. Horne herred i et bælte fra

Ho bugt op til Ringkøbing fjord, og for det andet i Malt og Andst herreder omkring Vejen og Lunderskov. Det, der betingede et større folketal her, var engene. Store engstrækninger var forudsætningen for større kreaturhold og muliggjorde et overskud af foder til vinteren.

Men i sidste halvdel af århundredet oplevede Ribe sammen med de to øvrige hedeamter, Ringkøbing og Viborg, den højeste procentvise befolkningstilvækst i landet. Væksten blev kun brudt i 1880-erne, hvor udvandringen var på sit højeste¹²⁾. Dette prægede dog ikke hedeamterne i så stor udstrækning, da de i sig selv var tilflytterområder.

Heden og dens opdyrkning er en af de væsentligste kendetegn ved den vestjyske udvikling. Uden her at påvise det med eksakte tal må man udlede, at hedens opdyrkning har haft en række betydningsfulde økonomiske, sociale og demografiske konsekvenser.

De økonomiske konsekvenser er åbenbare. Området fik i løbet af få årtier kraftigt forøget sin produktion, både i hedeområderne og i de allerede dyrkede egne. Det havde afsmittende virkninger på landsbyernes udvikling, idet der blev øget behov for servicefunktioner (f.eks. bygningshåndværkere og smede til fremstilling af arbejdsredskaber). Pengeøkonomien blev udbredt som følge af vareproduktion til et stort, ukendt marked. Samtidig blev der som en følge af den større produktion mindre tid til at lave næsten alt selv. Alt i alt betød det et øget behov for nærbutikker med kolonialvarer og færdigfremstillede produkter. Endelig fulgte et stort behov for kapitaltilførsel, og i årene efter 1850 oprettedes flere lokale sparekasser, og hvad der var nok så vigtigt - der dannedes kreditforeninger, som satte landmændene i stand til at låne store beløb til ejendoms køb og investeringer.

De sociale konsekvenser hænger nøje sammen med ejendomsstrukturen. Vestjylland var ikke i samme grad som det meste af det øvrige land præget af store modsætninger mellem de store og de små brug. En af forklaringerne er hedens udbredelse og dens dyrkning. De gårde, som i forvejen lå der, var gennemsnitligt af en beskeden størrelse målt i hartkorn, fordi de naturmæssige forhold satte sine begrænsninger. Desuden var der ikke gødning nok til store arealer, og endelig stod der ikke en stor arbejdskraftre-

serve til rådighed for gårdene, som det var tilfældet på Øerne og i Østjylland. Det må også nævnes, at der kun fandtes få herregårde og hovedgårde, og de var endda af beskedent størrelse. Det største gods i amtet var Nørholm ved Varde med sine 941 ha. jord (ifølge Traps 4. udg.). Der var således heller ikke tradition for store arbejdsstyrker knyttet til et omfattende godssystem.

De nye små hedebrug indebar ikke en synderlig polarisering af ejendomsstrukturen, snarere tværtimod. De fleste af disse brug startede i det små og klarede ved nøjsomhed og umenneskeligt slid lige til dagen og vejen. Mange af disse brug forblev husmandsteder, men mange formåede også at udvide takket være gunstige konjunkturer. Her tænkes på forhold, som at køb af yderligere hedejord var billigt, der kom efterhånden mere kunstgødning, og andelsmejerierne gav utvivlsomt også de små brug et lift opad. Alt ialt betød det, at husmændene havde bedre mulighed for at arbejde sig op end andre steder i landet. Tag f.eks. husmand Terkel Kristensen, Vrenderup (Fåborg sogn). Han dyrkede sine 15 tdr. land ret intensivt. Det, kombineret med hårdt arbejde, bragte ham og hans 5 køer blandt de største mælkeleverandører i landsbyen. Da han afhændede gården, var den at betragte som et mindre gårdmandssted¹³⁾.

Den slags beretninger hører til på solskinssiden og skal ikke forlede til at tro, at alle husmænd opnåede samme placering. Den nederste halvdel af husmandsstanden og daglejerne levede ofte en kummerlig tilværelse, hvor uheld, sygdom eller et dårligt høstår kunne få katastrofale følger.

Ser vi på Ribe amt som helhed, er den forholdsvis ensartede ejendomsstørrelse et karakteristisk træk. Ved tællingen i 1873 var der 3.779 gårde med over 1 tdr. htk. og 6.939 med under 1 tdr. htk. De tilsvarende tal for 1885 var 3.871 gårde og 8.172 huse¹⁴⁾. Skønt disse i historien ofte glemte husmandssteder og landarbejderboliger, udgjorde 2/3 af det samlede antal ejendomme, hørte amtet dog til et af de områder, der havde den laveste ratio huse i forhold til gårdtallet. Den typiske gård var på mellem 1 og 3 tdr. htk. En opgørelse baseret på 1885-tællinger viser, at når man fraregner huse uden jord, var det gennemsnitlige brug på 1,37 tdr. htk. Det svarede i areal til 54 tdr. land. Antallet af mennesker, der boede på et gennemsnitsbrug var 6,5¹⁵⁾.

Med hensyn til de demografiske konsekvenser af hedeopdyrkingen må man formode, at det har betydet både en stor tilflytning og her specielt en tilflytning af unge. Statistikken kan da også vise, at Ribe amt f.eks. i tiåret 1870-80 havde en årlig befolkningstilvækst på landet på 1,05%. Landsgennemsnittet var i forhold hertil 0,53%⁶⁾. Der findes ikke tabeller for gennemsnitsalderen i forskellige regioner, men antallet af vielser kan nok give et vist fingerpeg. Her viser det sig, at antallet af årlige vielser pr. 100 indb. i Vestjylland ligger et godt stykke over landsgennemsnittet⁷⁾. Det må formodes, at det både skyldes tilflytning, og at mange sønner, der ikke kunne overtage fødegården, i stedet for at udvandre valgte at starte med et hedelod, som måske blev udstykket fra faderens jord.

Nedenstående tabel giver et samlet billede af befolkningsudviklingen på landet i amtets 8 herreder fra 1860 til 1911.

Tabel 2.1. Befolkningsudviklingen 1860-1911 i de enkelte herreder i Ribe amt.

Herred	areal i km ²	indb. 1860		indb. 1890		indb. 1911	
		i alt	pr. km ²	i alt	pr. km ²	i alt	pr. km ²
V. Horne	575	7682	13	9108	16	10456	18
Ø. Horne	333	4917	15	7335	22	10218	31
Skads	622	11941	19	17924	29	17692*	28
Slaugs	375	2477	7	3539	9	4783	13
Andst	335	9683	29	11945	36	14324	43
Malt	323	6834	31	9861	31	14230	44
Gørding	252	5113	20	6564	26	9421	37
Ribe	183	3629	20	4045**	22	4815	26
Hele amtet (-købstæder)	2998	52276	18	70321	24	85949	30

Kilde: Stat. Medd., 1911, 4. rk., 37, tabel 2.

* Tilbagegangen skyldes Esbjergs udskillelse af herredet i 1899.

** Tallene for 1860 og 1890 er ikke helt sammenlignelige, idet Ribe herred ved grænsedragningen i 1864 dels måtte afgive noget land og dels fik nogle nye sogne tildelt.

Bortset fra V. Horne og Ribe herred, er der stor fremgang over hele linien. Men der er tale om to forskellige årsager. Slaugs herred var et udpræget hedeområde, hvor befolkningstilvæksten helt skyldtes opdyrkingen. Det samme gælder for de nordlige halvdele af herrederne Skads, Malt og Gørding. For de sydlige dele og for Ø. Horne og Andst herreds vedkommende skyldtes væksten,

at der opstod en række stationsbyer. Den første jernbanestrækning i amtet blev anlagt i 1867 fra Fredericia til Lunderskov. Men det var først banen herfra over Esbjerg til Varde, der fik betydning. Tværbanen blev anlagt i 1874, og langs den voksede de tidligere små landsbyer sig op til middelstore stationsbyer - Vejen, Brørup, Holsted, Gørding, Bramming, Tjæreborg. Året efter åbnede strækningen Varde-Holstebro, som forvandlede Sig, Tistrup og Ølgod til stationsbyer. Varde-Nr. Nebel-banen åbnede i 1903 med holdepunkter i bl.a. Oksbøl, Outrup og Henne. Grindsted i det midtjyske blev et jernbaneknudepunkt. Både Bramming-Funder-banen fra 1914 med stationer i bl.a. Agerbæk, Glejbjerg og Ansager, og Kolding-Troldhede-banen gik igennem Grindsted.

Stationsbyernes hastige vækst betød naturligvis meget for regionen, der ellers var fattig på større bymæssige bebyggelser. Man kan dog ikke tale om det som et særtræk, nøjagtig samme udvikling gennemløb resten af landet. Derimod er der i høj grad grund til at fremhæve Esbjergs anlæggelse som noget enestående. I 1868 vedtog Rigsdagen at anlægge en havn en halv snes kilometer fra det tidligere udskibningssted i Hjerting. På stedet lå kun nogle få gårde, men i løbet af tre årtier udviklede Esbjerg sig til den største by i regionen.

Havnen, der blev åbnet i 1874, fik snart vist sin betydning. Omkring århundredskiftet udførtes herfra 3/4 af flæskeeksporten, 1/3 af smørret og 1/3 af æggene. Desuden fik en stor fiskerflåde senere hjemme i Esbjerg, og det bragte en del industri med sig. Rask måtte det gå og nedenstående tabel viser, hvordan folketallet udviklede sig i Esbjerg og amtets to øvrige købstæder.

Tabel 2.2. Folketallet i købstæderne i Ribe amt 1860-1921.

	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Ribe	3594	3684	3933	4135	4243	4071	5510
Varde	2103	2562	3497	4167	4611	4816	5261
Esbjerg*	30	460	1529	4111	13355	18208	21251

Kilde: Stat. Tabelværk, 1905, 5. rk., A5, tabel 9; Stat. Aarb., 1902, tabel 3; Stat. Aarb., 1922, tabel 6.

* Esbjerg blev først købstad i 1899.

Der har været en tendens til at betragte loven om Esbjerg havn

som startskuddet til den vestjyske udvikling. Men der var allerede i årtierne inden en udvikling igang. Flere landeveje var blevet anlagt, postbefordringen udvidet og fra 1847 etableredes en dampskibsroute fra Hjerting til England¹⁸⁾.

Selv om det er vigtigt at have disse forudsætninger med, fratager det ikke Esbjergs anlæggelse en meget stor betydning. Alene de store offentlige investeringer, der pludselig igangsattes, må have haft stor betydning for området og have haft stor afsmittende effekt. En del af landbrugsproduktionen gik til mætning af de mange nye munde - arbejdere, håndværkere, deres familier og senere almindelige tilflyttere. De omkringliggende teglværker havde forrygende travlt med stenbrændingen, og stenkløverne havde også gode dage og hentede sten helt fra Vejen¹⁹⁾. Vardkøbmændene tjente mange penge takket være deres monopolstilling som kolonialleverandører, og sådan kan man nævne en lang række erhverv, der kom til at nyde godt af, at offentlige midler tilflød egnen.

Sammenfattende må det konstateres, at udviklingen i Vestjylland fremviser en række helt specielle træk - heden og opdyrkning, den ret ensartede ejendomsstruktur, den hastige befolkningstilvækst og anlæggelsen af Esbjergs havn. Dertil kan føjes den særlige vestjyske skoleordning. Det kan heller ikke afvises, at fraværet af mange og stærke købstæder kan have indgivet landbefolkningen en stærk selvforvaltningstrang, som må tages med i betragtning, når man skal vurdere andelsbevægelsens forudsætninger.

2.2 Næringslivet i Ribe amt 1850-1920

Det har naturligvis betydet meget for landbrugsproduktionen, at 1/5 af amtet endnu i 1919 var dækket af hede²⁰⁾. Desuden var jorden ret sandet og fattig, hvilket betød et stort behov for gødningstilskud. Fra midten af 1800-tallet begyndte man med merglingen, men mod slutningen af århundredet vandt kunstgødningen stærkt frem, som det også afspejles i brugsforeningernes omstøtningstal.

Stude, der blev sendt til Tyskland, havde lige siden slutningen af det 15. århundrede for en stor del af Jyllands vedkommende udgjort hovedmassen af landbrugets produktion udover eget hjemmeforbrug. Endnu i 1870-erne bestod 12% af den samlede hornkvægbestand i Jylland af stude over 2 år²¹⁾. På grund af produktionssomlægningen i sidste tredjedel af 1800-tallet med øget animalsk produktion - og godt hjulpet frem af andelsmejerierne, der jo startede i amtet i 1882 - skete der en kraftig udvidelse af hornkvægbestanden. Også svineavlens skød frem, en næsten otte-dobling i løbet af ca. 50 år. Til gengæld faldt fårebestanden kraftigt som følge af hedens opdyrkning.

Tabel 2.3. Udviklingen i den animalske produktion i Ribe amt.

	1866	1888	1914
hornkvæg	67584	81723	153616
svin	15607	33960	114962
får	102516	85929	40501

Kilde: Sammendrag af Stat.Oplysn., 1869, tabel XII; samme, 1893, nr. 11, tabel XXVI, samt Trap, 4.udg., s.355.

Hvor produktionssomlægningen i det øvrige land gik fra korn- til animalsk produktion, er det betegnende, at den i Vestjylland gik fra ekstensiv kvægavl til intensiv husdyrproduktion. Den kraftige udvidelse i kvæg- og svinebestanden kom i høj grad til at smitte af på brugsforeningerne, idet omsætningen med foderstoffer for mange brugser kom til at udgøre den største post på regnskabet.

Før industrialiseringen for alvor slog igennem i 1890-erne havde der været en vis industri i gang, eller rettere håndværksproduktion og husflid. Jydepotterne fra Varde-egnen er et velkendt eksempel. Der opnåedes endda en så stor produktion, at der kunne eksporteres til Tyskland. Det fortælles, at en gårdmandssøn fra Vittarp, Outrup sogn, årligt kørte 7-8 læs potter til Lauenburg og videre ind i Preussen²²⁾. Mere almindeligt var det at afsætte produktionen på markeder eller køre til Fyn og sælge den. I 1837 blev der på i alt 312 pottemagerier fremstillet ca. 352.000 potter til en værdi af ca. 7.000 rdr.²³⁾. Teglværksproduktion på gårde med teglgrave var også ret udbredt i midten af århundredet²⁴⁾. Benmel, der

brugtes som gødning, blev første gang fremstillet på en benmølle ved Varde i 1845. Mange flere møller kom til især i halvfjerdserne, men snart blev de udkonkurreret af kunstgødningen. Endelig må nævnes, at der omkring Tistrup opstod en kartoffelmelsindustri i 1850-erne, men den kunne heller ikke klare sig i længden.

Fælles for ovenstående fire typer industri er, at de alle lå på landet. Bortset fra jydepotterne blev der ikke tale om masseproduktion. "Industrierne" opfyldte blot landboernes øgede behov for færdigforarbejdede varer og udfyldte dermed det tomrum, der var mellem ca. 1850 og 1870, indtil den "rigtige" industri var i stand til at forsyne landboerne med konkurrencedygtige varer.

Den egentlige industrielle produktion bryder først igennem i 1890-erne, og da i byerne. Indtil det tidspunkt havde Ribe været den absolut førende håndværks- og industriby i amtet med mindst 900 beskæftigede i denne sektor. Varde havde i 1880-erne 11 virksomheder, men kun med 46 ansatte, og nogenlunde samme billede tegnede sig for Esbjergs vedkommende²⁵). Under den egentlige industrielle revolution stagnerede Ribe, men til gengæld opnåede Varde en pæn fremgang, selv om håndværk og handel stadig var de dominerende erhverv. Det helt store industrielle boom kom naturligvis i Esbjerg. Fra at have beskæftiget ca. 2200 mennesker i industri og håndværk i 1890 tredobledes tallet indtil 1911. Virksomhedsstrukturen var overvejende præget af havnens nærhed og de muligheder, den gav for eksport. Således opstod en lang række virksomheder indenfor nærings- og nydelsesmiddelindustrien, hvor landbrugets produkter blev videreforarbejdet. Der blev anlagt tre slagterier, en valsemølle, en spritfabrik, brødfabrik, bajersk- og hvidtølsfabrikker, samt FDB's tobaksfabrik fra 1901. Desuden maskinfabrikker, skibsværfter, sejlmageri, tovværksfabrik, og efter verdenskrigen kom der gang i fiskeforarbejdningindustrien med hermetik- og fiskemelsfabrikker²⁶).

Med den industrielle udvikling i Esbjerg skabtes en talstærk arbejderklasse. I 1894 var der o. 400 arbejdere samt 300 tjenestefolk ud af ca. 2000 erhvervsaktive²⁷). Omkring 1890 stiftedes de første fagforeninger, og i 1903 var der registreret 20²⁸). 1890-erne blev i Esbjerg som i andre byer et årti med hårde og seje kampe for medlemshvervning til fagforeningerne, og samtidig tog man, især i 1897 og 1899, nogle voldsomme livtag med arbejdsgiverne²⁹).

Esbjerg set fra Sædding, af ukendt maler fra begyndelsen af århundredet. Lang tid forud for Esbjergs anlæggelse var man begyndt at gøre indhug i heden, men anlæget af havnen og jernbaneforbindelserne hertil samt den eksplosive udvikling, som det lille bysamfund undergik, var mere end nogen anden faktor med til at binde Vestjylland til det øvrige land og fremme en industrialiseringsproces (Privateje).

Det styrkede og udviklede klassebevidstheden, men også andet spillede ind her. I samme årti skabtes egentlige arbejderkvarterer (i "museumskvarteret" omkring Nørregade, Frodesgade og Jernbanegade var ca. 70% arbejdere)³⁰, og fra 1898 fik man i Vestjyllands Socialdemokrat med redaktør J.P. Sundbo i spidsen en meget energisk agitator. Det er derfor ikke et tilfælde, at den første "rigtige" arbejderbrugsforening i amtet oprettedes i Esbjerg i 1900, og ikke i en af de andre købstæder, hvor arbejderklassen endnu ikke var talstærk og organiseret.

Varde og Ribe havde helt naturligt tiltrukket oplandet som amtets handels- og administrationscentre gennem århundredet. Dog var den østlige del af amtet (Andst herred) knyttet ret stærkt til

Kolding, medens den nordøstlige del (Slaugs herred) især handlede med Vejle. Selv efter at købstædernes monopol var brudt med næringsloven i 1857, var der rige muligheder for byerne, idet de kunne tjene på landbrugets større pengeligelighed, der udmøntede sig i øget forbrug. I 1890 levede 891 mennesker i Varde af handel, i 1911 var tallet 1023³¹⁾. Byen havde nogle større handels-huse med Palludan og Thomsen slægten i spidsen. Handelsstanden var relativt kapitalstærk og formåede med ret stor succes at holde den truende konkurrent, Esbjerg, stangen, således at byen kun mistede en del af sit sydlige opland. Internt værnede købmændene også om deres position, hvilket bl.a. resulterede i, at de gjorde alt for at knække amtets første brugsforening (se kap. 3.1.).

Ribe derimod led meget under de nye tiders gennembrud. Det var katastrofalt for byen, at den efter krigen i 1864 tabte en stor del af sit sydlige og østlige opland ved grænsedragningen. Bedre blev det ikke af, at Esbjerg var en så kraftig magnet, at den trak al erhvervsaktivitet til sig. Oveni skal lægges, at den hurtigt voksende stationsby, Bramming, tog en del af Ribes nordlige opland. Handelsstanden forsøgte at føre en meget restriktiv politik overfor anlæggelse af høkerforretninger i dens opland³²⁾, og byen prøvede ved talrige henvendelser til politikerne at få deres øjne åbnet for stadens trængte situation, uden det dog hjalp det mindste. I perioden 1890-1911 gik de til handelen knyttede personers antal ligefrem ned fra 702 til 701 personer³³⁾.

Esbjerg var byen, der tiltrak initiativrige købmænd, Ditlev Lauritzen fra Ribe er et velkendt eksempel. Med den store befolkningstilvækst blev der naturligvis også brug for en stor detailhandlerbranche. Fra 1890 til 1911 voksede tallet på de mennesker, der levede af handel fra 654 til 3544³⁴⁾. Udviklingen stimuleredes endvidere af, at Esbjergs handelsliv var meget åbent, og aldrig var tvunget til at føre en restriktiv politik, bl.a. fik byen aldrig noget læbælte.

Endelig må det nævnes, at de hastigt voksende stationsbyer med et moderne begreb blev lokalcentre. Småindustrier skød op, og detailhandelen voksede betydeligt med en lang række specialforretninger.

Sammenfattende udviser Ribe amt en række særegne udviklingstræk. Men regionen gennemløb også en udvikling, den havde

tilfælles med det øvrige land - øget animalsk produktion, det industrielle gennembrud med en voksende arbejdsklasse, stationsbyerne, osv.

I denne periode præget af opbrud og forandringer blev brugsforeningsbevægelsen etableret og kom dermed selv til at udgøre en forandrende kraft. I de følgende kapitler vil jeg nøjere undersøge, hvordan brugsforeningerne udviklede sig frem til 1920 og ændrede karakter på en række områder. Desuden vil undersøgelsen vise, hvordan de var istand til at tilpasse sig de generelle og de mere specifikt lokale udviklingstræk.

3. Selvhjælpsforeningerne 1866-1876

I den første fase i brugsforeningsbevægelsens historie dannedes der kun tre foreninger i amtet, nemlig i Varde i 1868 (med to filialer), Torstrup-Horne i 1868 og i Vejen 1872. Inden en nærmere præsentation af disses opståen og fællestræk vil der relativt kort blive gjort rede for baggrunden for selvhjælpsforeningerne¹⁾.

Som tidligere beskrevet herskede der en udbredt selvforsyningsøkonomi på landet frem til midten af det 19. århundrede. De få ting landbofamilien havde brug for hentede man ved de kvart- eller halvårige besøg i den nærmeste købstad. Vejnettet var i en uhyggelig dårlig tilstand²⁾, hvilket betød, at selv kortere strækninger kunne være temmelig besværlige og tidkrævende. Otto Sommer, der var præst i Grindsted-Grene sogne i årene 1886-93, fortæller, at den 5¼ mil (40 km) lange tur fra Grindsted til Vejle tog 6 timer med hestevogn³⁾.

I den sydlige egn havde man foruden købstæderne en forsyningskilde af mere kuriøs art, nemlig smugling over Kongeåen. ”Der var vist ingen af egnens folk, der kunne sige sig helt fri for smugling ... ”, som P.Eliassen har skrevet (s.138). De omvandrende bissekræmmere spillede også en forsyningsrolle. Ud over omsætning af klude og kram var de en del af datidens nyhedsformidling inden avisens dage. Endelig må markederne nævnes som en ikke uvæsentlig varekilde. Det mest berømte var i Vorbasse, hvortil man i efteråret drog fra fjern og nær⁴⁾.

Med høkerloven i 1856 og næringsloven året efter bedredes forsyningsforholdene på landet. Til gengæld betød nedbrydningen af lavsvæsenet i byerne, at man samtidig fjernede det sociale sikkerhedsnet, der hidtil havde været under svende og arbejdere. Før var man gennem sit lav forsikret i tilfælde af nød og sygdom, denne gensidighedshjælp forsvandt nu. Godt nok trådte næringsloven først i kraft fra 1862 for bl.a. at give tid til oprettelse af alternative måder at sikre sig på, men det skete ikke i særlig stor udstrækning, specielt ikke uden for København⁵⁾. Situationen forværredes desuden af kraftige prisstigninger især på brød i midten af 1860-erne⁶⁾.

Medens svendene i byerne oplevede en social deklassering - det blev vanskeligere at avancere til mester, samtidig med at forskellene ned til daglejerne mindskedes - var situationen på landet ikke spor bedre for landarbejderne og husmændene. Landboreformerne havde skabt det ønskede landproletariat, der var henvist til at arbejde for andre og leve på et eksistensminimum. Især på Sjælland og Lolland-Falster var problemet stort. Skønt statistikeren V. Falbe-Hansen i 1872 kunne påvise, at en husmands/landarbejders årsindtægt i København og Ribe amt lå noget over landsgennemsnittet, var det ingenlunde udtryk for, at denne klasse dermed havde det godt⁷⁾. Årsindtægten på ca. 210 rdr. svarede kun til et spartansk husholdningsforbrug. Arbejderspørgsmålet i byerne som på landet var den væsentligste begrundelse for starten på brugsforeningerne. Derfor fik de også deres første store udbredelse på Øerne, og her overvejende "husmandsamterne" Præstø og Holbæk samt Lolland.

Den første brugsforening blev dog oprettet i Thisted i 1866 af præsten Hans Chr. Sonne (1817-80). De tanker, han gjorde sig om brugsforeningernes formål, blev forbilledet for alle øvrige foreninger⁸⁾. Sonne var allerede i 1850-erne blevet grebet af ideen om at hæve den arbejdende klasses levevilkår⁹⁾. Som en del andre borgerlige humant indstillede mennesker forsøgte han at hjælpe på nøden ved pengegaver, men fandt snart ud af, at almisser ikke nyttede. Løsningen måtte være selvhjælpen, hvor arbejderne ved flid og sparsommelighed skulle lære at hjælpe sig selv til en mere uafhængig stilling. Lignende tanker lå også bag den største selvhjælpsforening "Arbejderforeningen af 1860" i København ledet af den national-liberale politiker C.V. Rimestad. En anden hovedskikkelse fra den tid var lægen F.F. Ulrik (1818-1917), der stod bag bl.a. ideen om oprettelsen af en byggeforening for B&W arbejderne i 1865. Nyskabelsen var at arbejderne nu kunne komme til at eje småhuse ved i 10 år at betale et ugentlig bidrag. I andre byggeforeninger kunne de kun leje¹⁰⁾. Det var ellers karakteristisk, at arbejderklassen i byerne boede til leje, medens den på landet normalt boede i eget hus. Ulriks tanker var derfor på sin vis revolutionerende. Ulrik var i øvrigt ven med Sonne, og det menes, at han har været manden, der fik Sonnes tanker bragt hen på Rochdaleprincipperne¹¹⁾. (I Rochdale i England dannede nogle

vævere i 1844 den brugsforening, hvis principper senere skulle blive forbilledet for alle andre brugere). Hovedindholdet var, at man solgte varerne til dagspriser for på den måde at opnå et overskud på de varer, medlemmerne havde indkøbt til engros-priser. Kontantbetaling var et andet hovedprincip, for at man ikke via kreditten dels skulle leve over evne og dels komme i afhængighed. Overskuddet skulle anvendes til bl.a. forrentning af medlemmernes ugentlige indskud på 4-8 skilling samt til dividende, der bestemtes i forhold til den enkeltes køb. En del af overskuddet, 2½%, skulle desuden gå til en oplysningsfond, der skulle skaffe arbejderne litteratur, læsesale o.a.¹²⁾.

Endnu gik det langsomt med oprettelse af brugsforeninger, i 1866 og 67 dannedes foruden Thisted-foreningen kun 8 andre. Men så skrev Sonne en lille pjese "Om Arbejderforeninger", og den skulle blive en vældig inspirationskilde. Alene i 1868 blev der dannet 29 foreninger, heraf de fleste i byerne og bl.a. i Varde.

Tablet 3.1. Antallet af brugsforeninger 1866-1876.

	Sjælland+Øerne		Jylland		i alt		i alt
	by	land	by	land	by	land	
1866	-	-	2	-	2	-	2
1867	2	2	2	1	4	3	7
1868	7	9	10	3	17	12	29
1869	5	18	2	4	7	22	29
1870	4	9	-	3	4	12	16
1871	1	12	1	1	2	13	15
1872	1	14	1	7	2	21	23
1873	2	13	-	4	2	17	19
1874	-	17	-	8	-	25	25
1875	2	16	1	1	3	17	20
1876	2	15	-	2	2	17	19
I alt	26	125	19	34	45	159	204

Kilde: S. Ehlers, s.42ff.

3.1. Brugsforeningen for Varde og Omegn

I Varde stod den initiativrige redaktør af Varde Avis, Rudolf Helms (1820-78) bag brugsens oprettelse den 6. januar 1868. Støttet af bl.a. den rige fætter, apoteker A.F. Helms og købmand Ludvig Helms havde han allerede i 1854 oprettet sit eget trykkeri,

hvorfra Vesterjydsk Avis samme år begyndte at udgå (på det tidspunkt den eneste avis i amtet ved siden af Ribe Stiftstidende). Helms opnåede snart et relativt pænt oplagstal med udbredelse især i V. og Ø. Horne samt Skads herreder. I 1866 skiftede bladet navn til Varde Avis og igen i 1872 til Ribe Amtstidende, hvilket navn det beholdt indtil lukningen i 1934. I starten forsøgte Helms en uafhængig kurs, men gled efterhånden mere over til Bondevennerne, og efter Venstres dannelse i 1870 lå bladet på linje med Det bergske Venstre. Rudolf Helms kom hurtigt meget aktivt ind i byens selskabelige, politiske og faglige liv. Han opnåede en kort tid en plads i bystyret, men den vigtigste indsats ydede han inden for håndværkerforeningen. Den blev dannet på hans initiativ i 1866, og han var formand til 1876. Håndværkerforeningen oprettede desuden i 1867 en spare- og lånekasse, og den 1/1 1868 en sygekasse og endelig i 1875 en alderdomsunderstøttelsesforening¹³⁾.

Men som nævnt stod Helms også bag brugsforeningens oprettelse. Takket være hans arbejde som redaktør er vi i stand til ret nøje at følge, hvordan brugsforeningsbevægelsens tanker kom til amtet. Kun to måneder efter starten på Thisted Arbejderforening den 1/7 1866 bragte Helms den første omtale. Under overskriften "Forbrugsforeninger" gjorde han rede for, at man i "enkelte af vore købstæder" havde startet forbrugsforeninger "for de mindre bemidlede og navnlig arbejdere". Han betragtede ideen meget positivt, idet arbejderne derved kunne købe deres nødvendighedsartikler billigt, der kunne ydes kredit og de kunne til en billig rente låne småsummer. Han sluttede med, at "ønskeligt ville det være, om man i hver provinsby ville følge de givne eksempler og overalt oprette lignende forsyningsforeninger"¹⁴⁾. Det er her tydeligt, at Helms endnu ikke kendte Rochdaleprincipperne. Således mente han, at varerne skulle sælges billigere og ikke til dagspriser, og endvidere gik han ind for kreditgivning.

Der findes herefter ingen omtale af sagen i Varde Avis inden et år efter, og da sker det i forbindelse med fremkomsten af Sonnes bog¹⁵⁾. Helms introducerede bogens hovedtanker og blev hermed bekendt med programmet fra Rochdale. Endelig sluttede han omtalen i januar 1868 ved at bringe lange uddrag fra bogen for at få læserne fanget af ideen.

Ligesom den senere andelsbevægelse bar Helms' tanker præg af en kraftig antikapitalisme. Et vigtigt led heri var at få afskaffet uproduktive mellemhandlere. Kun ved at tage sagen i egen hånd og selv stå for vareindkøb og vareuddeling kunne man sikre sig, at varerne solgtes til en "retfærdig" pris, og samtidig var man sikker på, at varerne ikke var forfalskede eller dårlige. Et andet antikapitalistisk træk var, at man skulle bekæmpe grossisterne og stor-købmændenes monopoldannelser¹⁶. Der var dog på ingen måde tale om socialisme. Således ville Helms ikke gå ind i selve produktionssektoren, og han betragtede kooperative produktionsforeninger som vildskud¹⁷. Omvendt var det netop produktionsforeninger såsom fællesbagerier, kooperative byggefirmaer og lignende, som arbejderbevægelsen senere satsede på frem til begyndelsen af vort århundrede¹⁸.

Brugsforeningens målgruppe skulle helt klart være arbejderne i byen og på landet. I en indbydelse til at være medlem af brugsen henvendte Helms sig til "alle og enhver, uden hensyn til stand og stilling, i særdeleshed den uformuende befolkning i Varde købstad og omegn"¹⁹. Her lå Helms altså helt på linje med de intentioner, der også lå bag tidens øvrige brugsforeninger. Det samme gælder for formålet. "Hensigten eller formålet med oprettelsen af sådanne foreninger er at afvinde dem et åndeligt udbytte i.e. at hæve den i borgelig henseende lavere stillede, afhængige og trykkede del af befolkningen til et højere sædeligt, forstandsdannende og socialt trin, og derved til en hæderligere plads i samfundet"²⁰. Brugsforeningsbevægelsens oprindelige væsen indeholdt altså ikke nogen form for socialisme, tværtimod tog man stærkt afstand fra den politiske arbejderbevægelse²¹. Initiativtagerne og de ledende i de første bestyrelser var velstillede, humansindede borgere, typisk præster, godsejere og gårdmænd²². Borgerskab og småborgerskab gik sammen for at hæve arbejderklassens sædelige og sociale stadi for at "styrke ham (arbejderen) til kampen i livet"²³.

På generalforsamlingen den 6. januar 1868 i håndværkerforeningen blev det vedtaget at oprette en brugsforening, og en foreløbig bestyrelse blev nedsat til at udfærdige love²⁴. Disse blev endelig vedtaget den 25. januar og fulgte ret nøje forbilledet fra Thisted. Lovene gengives udførligt nedenfor, da de på mange må-

der udgør prototypen for den tids foreninger.

§1. "Foreningens formål er ved frivillige bidrag af medlemmerne at danne et fond for at sætte dem i stand til et fordelagtigere indkøb af livsfornødenheder.

§2. Dette formål søges opnået ved:

a) at ethvert medlem indskyder ugentlig i månederne april til september, begge medregnede, mindst 8 sk. og i de andre 6 måneder mindst 4 sk.

b) at de indkøbte livsfornødenheder udsælges til dagens priser, og at det vundne overskud opspares og fordeles på nedenfor bestemte måde (§ 6)".

"Indkøb og udsalg sker udelukkende for kontant betaling".

§3. bestemmer at der kan optages lån, som medlemmerne hæfter solidarisk for.

§4. I indtrædelsesgebyr betales 3 mk. og 4 sk. for lovene.

§5. Bestyrelsen dannes af en formand, en kasserer og fire andre medlemmer.

§6. Generalforsamling 2. mandag i hvert kvartal.

Efter dækning af forskellige udgifter, såsom renter af lån og udde-lerløn, fordeles overskuddet på flg. måde:

a) hvert medlem får tilskrevet 5% på sin konto,

b) der henlægges "2½% årligt til anskaffelse af nyttig læsning og tilvejebringelse af et fælles forsamlings- og læseværelse",

c) 1% til reservefonden,

d) 10% til afskrivning på inventar,

e) derefter gives medlemmerne dividende i forhold til deres indkøb²⁵⁾.

Bestyrelsen kom til at bestå af håndværkerforeningens bestyrelse, nemlig redaktør Helms (formand), guldsmed P. Dam (næstformand), farver Kastoft (opkræver af de ugentlige bidrag), garver G. Gotfredsen og skomager J.M.J. Brender. For at skaffe sig medlemmer fra oplandet indkaldte man til et møde den 13. februar for nogle af de mest fremtrædende mænd fra landbruget. Med var bl.a. proprietær Niels Møller, Letbæk, proprietær C. Husted, Sædding- Nygård, proprietær Jørgen Bych, Vittarpgård, gdr. Troels Lauridsen, Billumtarp og gdr. P. Jørgensen, Hygum, hvoraf de fire sidstnævnte blev optaget i bestyrelsen²⁶⁾. Med disse som hververe

Redaktør Rudolf Helms (1820-78), formand for Brugsforeningen for Varde og Omegn i hele dens korte levetid. Helms var meget aktiv i Vardes selskabs- og foreningsliv. Han var med i stiftelsen af den eksklusive klub, Enigheden, og var initiativtager og første formand for håndværkerforeningen, som senere stod bag både en sparekasse, en sygekasse, en alderdomsunderstøttelsesforening og i 1868 en brugsforening, der skulle blive den første i amtet (Varde Byhistoriske Arkiv).

skulle det være muligt at få samlet interesse for sagen blandt landboerne.

Imidlertid gik det noget trægt, indtil foreningen fik ”hjælp” af sine modstandere. Allerede i marts beretter Helms om, at købmandsstanden er gået voldsomt imod brugsforeningen og beskylder den for at ville ødelægge byens handel²⁷). En måned senere konkretiseres kritikken ved, at nogle købmænd står bag oprettelsen af en ny avis ”Vardeposten” fra den 3. april. Redaktør bliver en arbejdsløs jurist, R.E. Albinus, stedsøn af en mindre købmand i byen. Både Albinus og lærer Kjelst, der året efter overtog redaktørposten, hævdede altid på det kraftigste, at Vardeposten ikke var startet af købmændene og som et led i kampen mod brugsforeningen, men indrømmede på den anden side, at bladet havde fået lån og stillet kaution af købmændene²⁸). Til en afgørelse af om købmændene virkelig stod bag, er vi så heldige, at Varde handelsforenings protokoller er bevaret fra starten i 1857. Fra generalforsamlingen den 24. februar 1868 ses det i protokollen, at foreningen tiltræder udgivelsen af et nyt blad efter ”en anmodning”! Bladtanken ville blive realiseret, dersom de tilstedeværende ville

forpligte sig til hver at tage et antal eksemplarer af avisen. I alt tegnede 15 medlemmer sig for 66 eksemplarer. Byens handelsstand og fåtallige højrekredse havde simpelt hen manglet et organ, hvor deres opfattelser kunne komme til udtryk, ”da en temmelig stærk partistilling gør sig gældende”²⁹⁾. Brugsforeningssagen blev dråben, der fik bægeret til at flyde over, og som kunne forene små- og storkøbmænd i fælles kamp.

I maj, da brugsen endelig åbnede, bragte Vardeposten en række artikler imod foreningen³⁰⁾. Modstanden gik især på, at brugsforeningerne ville ødelægge handelsstanden og dermed byerne. Brugsforeninger var i orden, hvor købmændene tog overpriser samt i fabriksbyer med mange arbejdere, men da priserne i Varde var rimelige, og da der af industriel virksomhed kun fandtes et jernstøberi, var der ingen grund til at oprette en brugsforening. Hvad der ifølge Albinus især gjorde Varde-foreningen så farlig var, at den også henvendte sig til oplandet, hvilket betød, at bønderne ikke mere kom til byen for at handle, men kun kom til markederne og efter lægehjælp³¹⁾. I et senere indlæg lød det truende, at blev alle medlem af brugsforeningen ville købmændene gå ned og ejendommenes værdi ville falde. Arbejderklassen ville så mangle arbejde, og byerne ville gå ”deres fuldstændige undergang i møde”³²⁾.

Kampagnen virkede ifølge en skadefro Rudolf Helms stik imod sin hensigt, idet de oprindelige 38 medlemmer, der havde tegnet sig fra starten, ved den første opgørelse den 30. juni var blevet forøget til 278 medlemmer³³⁾.

Den 5. maj åbnede brugsforeningen sit udleveringssted i værts-husholder P. Bøysens gård i Vestergade. Men allerede i marts-april var man tyvstartet med et brødsalg, hvor der efter aftale med en bager blev bagt brød for 72 sk. pr. td. rug, og i alt blev der bagt af 52 tdr.³⁴⁾ Det var i øvrigt et almindeligt træk hos flere af de første brugsforeninger, at de startede med brødsalg inden den officielle åbning for på den måde at skaffe øget driftskapital³⁵⁾. Desuden var brød hovednæringsmidlet for arbejderklassen, hvorfor det var nærliggende at starte her. Den store medlemsfremgang bundede derfor nok mestendels i, at brødsalget startede og ikke så meget i Vardepostens tordentaler.

Af den samlede startkapital på små 1600 rdr. kom omkring

1050 fra medlemsindskuddene, medens de resterende midler låntes i håndværkerforeningens sparekasse.

Hvad kunne medlemmerne så få udleveret af varer? Ja, foruden brød var der kaffe, cikorie, St. Croix sukker, hvid og lysgul farin, melis, kandis, ris, rosiner, svedsker, korender, sirup, ris- og sagemel, sagogryn, kongothé, forskellige krydderier, søde og bitre mandler, tørre kirsebær, hvid, gul og grøn sæbe, groft og Lyneborg salt, fine byg- og boghvedegryn, sigtet byg- og rugmel, svovlstikker, skrâ- og røgtobak, sennep, eddike og stenolie ³⁶⁾. Senere blev varesortimentet udvidet, så man nu også kunne tilbyde lybske pølser, saltede kødpølser, engelsk tebrød, islandsk klipfisk, chokolade, rullegryn, humle, palmesæber, søm, soya og taffelsalt, samt forskellige markfrø³⁷⁾. Oplysninger om varesortimentet sendte Rudolf Helms til det nystartede månedsblad "Arbeideren". Det var redigeret og for en stor dels vedkommende skrevet af bogholder V.S.V. Faber. Han gjorde en meget stor indsats for at samle en mængde oplysninger om tidens selvhjælpsforeninger, og ham kan vi takke for meget af det, vi ved om den tidligste brugsforeningsbevægelse. Parentetisk må det bemærkes, at Helms åbenbart har "glemt" brændevin på sin liste. Udsalg af det var ret ildeset blandt pionerere som Sonne og Faber.

Samlet var der for Varde-foreningen tale om varer, der dækkede de mest elementære livsformødenheder, blot må det undre, at en forening, som henvendte sig til arbejderklassen, førte så mange eksotiske og raffinerede varer. Det kunne tyde på, at man håbede på også at få fat i det lidt mere velbeslåede publikum.

Det vides ikke, hvorfra foreningen skaffede sine varer. Mange grossister nægtede dengang at levere til selvhjælpsforeningerne, og måske storkøbmændene også på den måde har lagt Varde-foreningen hindringer i vejen. Men det er tænkeligt, at varerne er blevet leveret af uddeleren, konsul A.C. Haunstrup. Han havde samtidig en købmandsforretning og kan have øjnet en indtægtsmulighed ved at være grossist for brugsforeningen.

Efter at den første modstand havde lagt sig, gik der et år, hvor foreningen gled ind i en mere rolig udvikling. Medlemstallet steg støt, så foreningen på landsplan kun var overgået af Randers Arbejderforening, og omsætningsmæssigt lå den på en 4. plads.³⁸⁾ På den tid oprettedes også en filial i Stausø ved Henne hos gdr. Mar-

tin C. Haahr; i slutningen af 1869 blev den dog lukket og flyttet til Outrup i stedet³⁹⁾.

Men freden varede ikke ved, og i marts-april 1869 fulgte købmændenes næste udspil. Varde handelsforening indgav da en forespørgsel til indenrigsministeriet, hvor man spurgte om det var rimeligt, at brugsforeningen solgte varer uden næringsbevis, og dels at der fra filialen blev forhandlet brændevin uden bevilling. I et svar den 22. april fik handelsforeningen medhold, sådan at brugsen både skulle løse næringsbrev og have brændevinsbevilling⁴⁰⁾. Begrundelsen var, at selvom der kun var udsalg til medlemmer, var der tale om "åben bod", der i og for sig var tilgængelig for alle, og som havde åbent hele dagen. Helms argumenterede kraftigt imod og hævdede, at der overhovedet ikke var noget udsalg, men et udleveringssted. Som understregning af dette stod der på indgangsdøren "Brugsforeningens Udleveringssted"⁴¹⁾. Det kunne ifølge Helms ikke være rimeligt, at man skulle have næringsbevis, blot fordi nogle familier eller medlemmer gik sammen om at købe varer ind for at opnå kvantumrabat. Foreningen nægtede derfor at følge indenrigsministeriets skrivelse, og blev følgelig den 19. juli 1869 dømt for uberettiget næringsbrug ved politiretten i Varde⁴²⁾. For at opnå en endelig afklaring anlagde det offentlige på foranledning af Varde handelsforening sag imod Helms i hans egenskab af formand. Den 27. september s.å. afsagde landsretten i Viborg dom, hvor Helms imidlertid blev fuldstændig frifundet. I dommens præmisser hed det bl.a.: "Da foreningens virksomhed må anses indskrænket til en fordeling mellem medlemmerne indbyrdes af de for deres sammenskudte penge indkøbte varer, findes den ikke i og for sig at kunne betragtes som en næringsdrift, der kunne medføre forpligtelse til at tage borgerskab..."⁴³⁾. Den 28. januar 1870 stadfæstede højesteret landsrettens afgørelse og præmisser.

Hermed var der skabt en principiel afgørelse, som gjorde ende på flere års rådvildhed fra statsmagtens side i forhold til selvhjælpsforeningernes juridiske status. Man havde naturligvis ikke kunnet tage højde for Kooperationen i næringsloven fra 1857, men ikke desto mindre dækkede man de nye foreninger ind under næringslovens §4, der omhandlede aktieselskaber. Under den usikkerhed der herskede var en anden brugsforening i en lignende sag

i 1869 blevet dømt til at løse næringsbrev⁴⁴), medens en tredje forening derimod blev fritaget, blot den vogtede over kun at sælge til medlemmer⁴⁵). Højesteretsdommen bragte en ende på forvirringen, og det var nu fastslået og blev også optaget i den reviderede næringslov af 1873, at brugsforeninger, der kun solgte til medlemmer, ikke skulle løse næringsbevis⁴⁶).

Men allerede i marts 1870 fulgte købmændenes næste træk. Byrådet, der havde et flertal af købmænd, besluttede, at brugsen skulle betale skat af sit overskud. Foreningen nægtede under henvisning til højesteretskendelsen. Ifølge den skulle dens virksomhed ikke betragtes som næringsdrift, men som fordeling af varer mellem medlemmer for deres sammenskudte penge. Brugsen argumenterede med, at ved en beskatning ville nogle komme til at betale skat to gange. Desuden ville småkårsfolk, der var fritaget for kommuneskat, på den måde blive beskattet, ligesom udenbys medlemmer ville komme til at betale skat til en kommune, de ikke boede i⁴⁷). Protesterne hjalp ikke, og der blev gjort udlæg i et fad eddike⁴⁸). Brugsforeningen indkaldte da byrådet for Varde købstads forligelseskommission, uden at der dér blev opnået forlig. Sagen gik så til landsretten, som imidlertid sendte den tilbage til underretten til fornyet behandling, plus at brugsforeningen skulle betale sagens omkostninger. Slaget var hermed tabt, og brugsen blev nødt til at finde sig i beskatningen⁴⁹). Af skatteligningen for 1870 kan det konstateres, at foreningen i 1869 er blevet ansat til 350 rdr. i anslået indtægt, hvoraf den skattepligtige indkomst udgør 75 rdr. Heraf skulle betales 4 rdr. i skat samt 2 rdr. i næringssskat⁵⁰).

Brugsens genvordigheder var ikke hermed afsluttet. I begyndelsen af 1871 blev håndværkerforeningen splittet i to foreninger på grund af utilfredshed med den siddende bestyrelses kurs. Et af hovedkritikpunkterne var brugsforeningen. Den nye "Håndværkerforeningen af 1871", der havde trukket ca. 1/3 af den gamle forenings medlemmer over til sig, ønskede brugsen udskilt, dels fordi de fleste af håndværkerforeningens medlemmer ikke var medlemmer i brugsen, og dels fordi den overvejende del af brugsforeningens medlemmer udgjordes af landboere⁵¹). Der blev gjort flere forsøg på en sammensmeltning, og hver gang med et krav om brugsforeningens udskillelse som en forudsætning⁵²). Først i

1876 lykkedes en sammenslutning, men inden da havde brugsforeningen forlængst drejet nøglen om. Af referatet fra et bestyrelsesmøde den 2. juli 1872 fremgår det, at brugsen lige så stille var ophørt ⁵³⁾.

Samtiden var ikke i tvivl om, at foreningen var bukket under på grund af de trættende og kostbare retssager⁵⁴⁾. Den væsentligste årsag må imidlertid nok søges i indre stridigheder, da et blik på de sidst kendte omsætningstal kun tyder på fremgang. Incitamentet til at bevare en forening, der kun gav problemer, må også være blevet reduceret i takt med, at brugsforeningens tyngdepunkt medlemsmæssigt efterhånden flyttedes ud på landet. Samtidig er Brugsforeningen for Varde og Omegn et godt eksempel på, at der lå en hel del politisk sprængstof i disse selvhjælpsforeninger. De Højre-sindede købmænd kunne let opfatte brugsens dannelse som en provokation fra Venstremanden Helms. Samtidig er der ingen tvivl om, at den nye håndværkerforening, der ønskede brugsen væk, har udgjort højrefløjen blandt håndværkerne. Foretager man en indtægtsammenligning mellem den sidste bestyrelse i brugsforeningen (=den gamle håndværkerforenings bestyrelse) og den nye håndværkerforening, vil man se, at den sidste indtægtsmæssigt lå ca. 60% højere⁵⁵⁾. Den højere indkomst alene er ikke noget argument for en Højreposition. Men det skal sammenholdes med, at den ny håndværkerforening ideologisk tilknyttede sig købmændene, dels gik de sammen med købmændene om at danne en industriforening, dels brugte de Højre-avisen, Vardeposten, som foreningens organ⁵⁶⁾.

Varde-foreningen er i sit idégrundlag en meget tidstypisk brugsforening, knyttet som den er til hele selvhjælpsbevægelsen i 1860-erne og 70-erne i form af sygekasser, arbejderforeninger, assuranceforeninger m.m. Samtidig er den spændende på grund af den ekstraordinære modstand, som affødte en ny avis, en ny håndværkerforening og en principiel højesteretskendelse.

3.2. Andre brugsforeninger i amtet

Kort tid efter Varde-foreningens stiftelse dannedes den 1. april 1868 Torstrup og Horne brugsforening. Vi ved meget lidt om den,

kun to gange indsendte den kvartalsopgørelser til Arbeideren, medens den aldrig optræder i de samlede årsstatistikker⁵⁷). Ifølge en notits i Vardeposten har foreningen ligget i Horne⁵⁸). Initiativtagere og bestyrelse kendes ikke, blot vides, at de fleste medlemmer var husmænd og indsiddere. Til hjælp for disse var der yderligere dannet en lånekasse, der skulle gøre det lettere at klare den strenge vinter⁵⁹). Der kan ingen tvivl være om, at inspirationen er kommet fra Varde; Horne ligger kun godt 10 km herfra, og indbyggerne må have haft livlig kontakt med byen og via Varde Avis have kendt til brugsforeningen der⁶⁰). Den måde, meddelelserne til Arbeideren er udfærdiget på, lader ingen tvivl tilbage om, at foreningen meget typisk var dannet af de bedrestillede og med landarbejderklassen som målgruppen⁶¹). Hvornår foreningen ophørte er ukendt, sidste gang den giver sig til kende i Arbeideren er i december 1871⁶²). I en stor statistik i 1876 medregner Arbeiderens redaktør, bogholder Faber, Horne til den gruppe, der ikke har tilbagesendt spørgeskema. Men intet tyder på, at han har haft kendskab til, om den virkelig stadig eksisterede⁶³).

Anderledes livskraftig har Vejen brugsforening været, den ældste eksisterende i amtet, stiftet den 28. januar 1872. Lykkeligvis er forhandlingsprotokollerne stadig bevaret, bortset fra de to første år. På grundlag af protokollerne og en mundtlig tradition skrev lokalhistorikeren Søren Alkær sig i 1922 desuden et meget bredt og informativt jubilæumsskrift. I Vejen var der også alle mulige inspirationskilder til at oprette en brugsforening. Den (måske) første formand, præsten Hans Svejstrup, havde været præst i Rødding samtidig med, at Sonne var præst i Møgeltønder. Selv om der er ca. 50 km imellem de to byer, er det meget sandsynligt, at de to sønderjyske kolleger har mødtes flere gange. Desuden var Ludvig Schrøder, forstander på Askov højskole, med som aktivt medlem fra starten (i øvrigt sammen med Nutzhorn og Fenger sammesteds fra)⁶⁴). L. Schrøders bror, skovrider Schrøder, havde allerede i 1867 været med til at danne Errindlev-Tågerup brugsforening på Lolland. Herfra kan altså også være udgået en inspiration. Alkær sig mener dog den væsentligste påvirkning opstod ved, at gdr. Peder Lauridsens søn, Anders, i vinteren 1870-71 kom på Vallekilde højskole. Her blev han gennem et foredrag grebet af brugsforeningstanken og købte Sonnes lille bog. Da han kom hjem blev

bogen læst af faderen og lærer J.P. Jørgensen, der diskuterede den med gdr. P. Schmidt, Baungård. Der kom imidlertid ikke gang i sagen inden gdr. Terman Bloks hustru oplevede det ikke usædvanlige for den tid, at de fire pund kaffe, manden havde købt ved købmanden indeholdt 1½ pund god kaffe, 1½ pund af en ringere sort, ¼ pund umodne bønner og endelig ¾ pund småsten!⁶⁵). Det satte gang i drøftelserne hos lærer Jørgensen og de tre gårdmænd, og efter nogle ugers diskussion besluttede de at starte en brugsforening, hvor straks 43 medlemmer tegnede sig⁶⁶). I bestyrelsen kom de ovenfor nævnte fire mænd samt pastor Sveistrup, der så vidt vides blev formand⁶⁷). Lovene fulgte ret nøje Thisted-programmet blot med to afgørende forskelle. For det første var der kun begrænset ansvar, hvor næsten alle senere foreninger havde solidarisk hæftelse. For det andet havde man ved afstemningen en procedure, der harmonerede temmelig dårligt med andelsprincipperne. Seks indbetalte lodder á 5 rdr. gav nemlig 2 stemmer, ti gav 3 stemmer, og tyve eller flere gav 4 stemmer. Dette "efter høveder" princip bevarede indtil 1904⁶⁸).

Som så mange andre tidlige brugsforeninger startede man i primitive lokaler, in casu for enden af gdr. Niels Friis's storstue. Med åbningen af Lunderskov-Esbjerg banen i 1874 flyttede man til en bygning ved stationen⁶⁹). Jernbanen og de indtægter, der kunne følge i dens spor, fik i 1875 foreningen til at løse næringsbevis (174 kr.) for at kunne sælge til alle, samt brændevinsbevilling (200 kr.). Hermed er også angivet, at lovgivningen for brugsforeningerne på de to ret afgørende områder nu lå fast. I lov af 23. maj 1873 fulgte rigsdagen højesteretsdommen i Vardesagen op og fastslog, at brugsforeninger, der kun solgte til medlemmer, ikke skulle løse det dyre næringsbevis og dermed betale næringssskat. I lov af 2. juli 1870 bestemtes det derimod i §4, at "Forbrugsforeninger i købstæderne og på landet, der forsyner deres medlemmer med brændevin, er pligtige at løse næringsbevis og svare afgift efter de regler, der er gældende for brændevinshandel på det sted, hvor foreningen har sit hjemsted"⁷⁰).

Beslutningen om at løse næringsbevis fik for øvrigt den følge, at pastor Sveistrup måtte forlade formandsposten, da en præst iflg. lovgivningen ikke måtte befatte sig med handelsvirksomhed. Han efterfulgtes af gdr. Anders Jensen, der dog gik af i 1878, efter at

han sammen med et mindretal havde ønsket, at foreningen overgik til købmandsforretning. I alt havde 13 medlemmer, der rådede over 30 stemmer ønsket overgangen, medens 19 medlemmer med 23 stemmer ønskede foreningen bevaret. Til alt held krævedes 2/3 flertal!⁷¹⁾.

For fuldstændighedens skyld skal nævnes et forsøg i Ribe på en brugsforening, som imidlertid blev forpurret. ”Flere større forbrugere i Ribe” skrev i et indlæg i 1870 i Ribe Stiftstidende, at handelsforeningen havde forbudt fragtmændene at bringe varer med til ikke-handlende og endog havde sendt nogle varer tilbage til Kolding. Det var derfor på tide at ”vise købmændene her, at man ikke yderligere vil finde sig i, hvad de behager at byde publikum, hvilket bedst sker ved i forening at slutte sig sammen og forskrive varer andetsteds fra ...”⁷²⁾. Der opstod herefter en bladpolemik, hvor handelsforeningen fik lejlighed til at forklare sig. Ifølge den havde den pågældende fragtmænd selv sendt varerne retur, da han opdagede, han havde varer med til ikke-handlende. Der var nemlig indgået en overenskomst mellem fragtmændene og handelsforeningen. Ifølge den måtte fragtmændene ikke tage varer med til andre, når de kørte tur for handelsforeningen⁷³⁾. Det var en af måderne at sikre de betrængte handlende i Ribe bedre konkurrencebetingelser. Efter denne læserbrevsdiskussion hører vi ikke mere om sagen, og truslen om at oprette en brugsforening må være forblevet tom⁷⁴⁾.

3.3. De første brugsforeningers betydning

Sammenfattende om pionertiden 1866-76 i Ribe amt kan siges, at den havde mange træk til fælles med de øvrige foreninger i landet. Målgruppen var arbejderklassen og initiativtagerne småborger-skabet og borgerskabet. (Skønt Vejen brugs henvendte sig til arbejderklassen i sin formålsparagraf, tyder meget på, at en temmelig stor del af medlemsskaren hentedes blandt gårdmandsstanden)⁷⁵⁾. I forlængelse af initiativtagernes baggrund blev også idégrundlaget fælles, præget som det var af borgeligt-idealisteriske forestillinger om, at arbejderklassen ved selvhjælp (sparsommelig-

hed, flid, ædruelighed og moralsk levned) kunne hæves til "en hæderligere plads i samfundet". Et tredje landsdækkende fælles-træk er de brydningsfulde første år med temmelig primitive lokalforhold og ikke-handelskyndige uddelere. Og endelig må som et fjerde karakteristikum nævnes den modstand, som foreningerne mødte fra handelsstandens side.

Men hvor stor en konkurrence påførte foreningerne egentlig købmændene? Nogen samlet tabel er det ikke muligt at opstille på grund af for få oplysninger, men det kan lade sig gøre at foretage nogle skøn. Medlemstallet i Varde var ultimo 1868 på 321 og 1870 på 400. Omsætningen lå i de samme år på henholdsvis 7401 rdr. og 15.170 rdr.⁷⁶⁾ Fra Torstrup-Horne kender vi kun medlemstallet i januar kvartal 1870, hvor det var 109. Omsætningen har vi for april og juli kvartal 1871, hvor den var 628 rdr. eller omkring 1200-1300 rdr. på årsbasis⁷⁷⁾. I Vejen var medlemstallet 1872 på 56 og jævnt stigende til 119 i 1875. Omsætningen var de samme år ca. 4600 rdr. og ca. 9800 rdr.⁷⁸⁾.

Prøver vi nu at regne ud, hvad hvert medlem i gennemsnit har købt, ser vi, at indkøbet i Varde steg fra omkring 25 rdr. pr. år til små 40 rdr. I Torstrup-Horne noget mindre, kun 10-15 rdr., hvis vi forudsætter nogenlunde samme medlemstal og omsætning i 1870 og 71. Vejen ligger en del flottere med godt 80 rdr. pr. medlem. Der kan kun være tale om skønsmæssige ansættelser, idet vi bliver nødt til at se bort fra, at medlemstallet ikke har været det samme året igennem; tallene ligger derfor lidt i underkanten. Når de nævnte talstørrelser knyttes sammen med, at en arbejderfamilies gennemsnitlige årsforbrug dengang lå på 175-225 rdr.⁷⁹⁾, er det klart, at kun en lille del af forbruget er blevet flyttet over på brugsforeningerne i Varde og Torstrup-Horne (max. 20-25%). Anderledes i Vejen hvor det ret høje medlemskøb især skyldtes, at der blev solgt relativt meget foderstof og kunstgødning⁸⁰⁾. Det lykkedes da også først i midten af 1880-erne at etablere en levedygtig købmandsforretning i Vejen⁸¹⁾.

3.4. Oplysningsfondene

Afslutningsvis skal det lige nævnes, hvorfor netop 1876 er valgt som sidste år for denne periode. En af årsagerne er Arbejderens

ophør med udgangen af året på grund af en for lille abonnementskreds og deraf svigtende økonomi⁸²⁾. Med dette blads ophør havde man mistet et fælles samlingspunkt, der kunne vejlede, samle og opildne. Arbejderen var symbolet på den borgelige selvhjælpsideologi, der nu lakkede mod enden. En anden indikator på selvhjælpsidéens nederlag kan fås ved at se på oplysningsfondene, der var selve indbegrebet af drømmen om at løfte arbejderklassen op på et højere sædeligt og intellektuelt stade. Ved lov af 2. februar 1870 blev det vedtaget at give stempelbegunstigelse til foreninger, hvis hovedformål var at fremme den arbejdende klasses velfærd. For at opnå stempelfriheden var det bl.a. en betingelse, at man hvert år med virkning fra 1/1 1871 indsendte oplysninger til Generaldirektoratet for Skattevæsenet med indberetning om foreningens status. I disse indberetninger findes et væld af oplysninger, der - skønt foreningerne indberettede meget uregelmæssigt og ofte helt glemte det - ud fra de hoslagte vedtægter gør det muligt at se, hvor mange brugsforeninger, der havde oplysningsfonde⁸³⁾. Af 61 indberetninger indtil 1876 var de 15 foreninger uden oplysningsfond. Fra 1877 til 1884, det år hvor indberetningerne stopper, havde 20 ud af 27 foreninger ingen fond. Der er således tale om en klar tendens, der også bekræftes ved at sammenligne med Arbejderens store statistik fra 1876. I perioden 1866-69 havde 21 foreninger en oplysningsfond, 3 var uden. I perioden 1870-72 var de tilsvarende tal 19 med og 16 uden. Endelig var der perioden 1873-75, hvor nu kun 8 havde oplysningsfond, medens 20 var uden. 1876 synes derfor af flere grunde at være et passende årstal at regne for afslutningen af selvhjælpsforeningernes æra.

4. Gennembrudstid. Andelstid. 1877-1895.

Den sidste fjerdedel af århundredet var andelsbevægelsens og de folkelige bevægelers tidsalder eller med andre ord - gårdmandstandens gennembrudstid. Økonomisk og klasse-mæssigt indrammes perioden af to begivenheder, der symbolsk karakteriserer tiden. I den ene ende, i 1876-77, ramtes landbruget af en dybtgående krise, der foruden andelsbevægelsens skabelse også medførte, at småbruget blev dominerende fremfor storbruget. Krisens tryk og den politiske kamp tvang bønderne til at slutte sig sammen fagligt som politisk-ideologisk. I den anden ende, i midten af halvfemserne, indtræder en ny højkonjunktur, og den næste fase er karakteriseret ved økonomisk ekspansion, konsolidering af Venstre-ideologien og Venstre-magten og stærke monopol- og for-eningskoncentrationer.

4.1. Andelsbevægelsen

Den 25. maj 1875 varslede Varde Avis, at en depression var på vej. Fra Dagbladet kunne man oplyse, at den amerikanske kongres netop havde bevilget 2,5 mill. dollars til en uddybning af Mississippiflodens udmunding, således at USA's enorme kornmængder lettere kunne udsendes. "Priserne herhjemme vil dale betydeligt, og udførselen navnlig til England ophøre". Profetierne blev ikke gjort til skamme, tværtimod; 7-8 år senere var det store korneksporterende Danmark blevet kornimporterende¹⁾. Værst gik det ud over de større brug, som især havde stået for korndyrkningen, og ejendomspriserne raslede nedad. Fra omkring 1877 var krisen for alvor over det danske landbrug og satte ekstra skub i den omlægning fra vegetabilsk til animalsk produktion, som allerede havde været på vej noget tid især på de mindre brug. De stærkt faldende kornpriser inviterede til at anvende kornet til husdyrproduktion frem for til salg.

Til krisefænomenet skal lægges en drastisk øget gældsbyrde. Fra at gælden i 1849 var på ca. 560 kr. pr. td. htk. steg den i 1870-84 til 2700 kr. og var resten af århundredet på ca. 3700 kr.²⁾ Desuden steg folkelønningerne jævnt, hvad der yderligere trængte de store og mellemstore brug.

Bønderne fandt imidlertid ved at organisere sig på andelsbasis en meget praktisk og egentlig genial løsning til afhjælpning af krisen og forædlingsproblemerne ved den animalske produktion. Gennem andelsorganiseringen havde de selv kontrol over forarbejdning, afsætning og priser, de opnåede stordriftsfordele uden at skulle afgive det mindste af den afgørende ejendomsret, og den mindste producent fik lige så meget for sin vare som den største. Dertil kom at der stemtes efter hoveder ikke høveder, måske for at understrege det demokratiske i forhold til Højre. Historikeren Claus Bjørn har dog kunnet konstatere, at mellem 10 og 15% af andelsmejerierne i begyndelsen har stemt efter høveder; fænomenet var mest udbredt på Øerne³⁾.

Andelsideologien lå klart i forlængelse af de antikapitalistiske tanker i den første forbrugerkooperation. I begge tilfælde var det en klasses svar på et tryk. I 1860-erne var det arbejderklassen, der var trykket, men arbejderne var endnu ikke tilstrækkeligt organiserede og havde ikke den fornødne kapital. Så meget tidstypisk for den periode, der lå mellem det gamle lavssamfund og det nye industrisamfund, blev det det (patriarkalsk), humant indstillede borgerskab der forsøgte at finde veje til at lette by- og landarbejdernes usle levevilkår. I 1880-erne var det bønderne, der var presset. Men da de dels havde organisationserfaringer og dels havde kapital, var de i stand til selvstændigt at finde løsninger på deres økonomiske problemer. Fælles for forbruger- og producentkooperationen var også angsten for og modstanden imod pengemændene i byerne⁴⁾. Disse kunne efter bøndernes opfattelse tjene store profitter uden at røre en finger, mens bønderne selv måtte arbejde for føden. Det må indskydes, at man kunne acceptere en købmand, hvis han arbejdede aktivt for bøndernes sag. Således var storkøbmanden Hans Broge, Århus, generelt respekteret, fordi han bl.a. banede vejen for en smørekspport til England⁵⁾. Med ovennævnte in mente var det en naturlig følge, at andelsvirksomhederne gav udbytte efter den individuelle præstation, og at stem-

meretten skulle være lige i modsætning til de kapitalistiske virksomheder, hvor det kom an på aktiekapitalen.

4.2. Politiske forhold

Groft sagt bestod den politiske opgave i tiden 1849-1901 for magthaverne i at holde bønderne væk fra taburetterne. Frem til 1865 var det rimelig nemt for de national-liberale at holde Venstregrupperne stangen, men efterhånden blev gårdmandsstanden en mere og mere vigtig samfundsøkonomisk faktor. Samtidig fik bondestanden også en øget politisk træning, først ved landkommunalloven i 1841, sparekassernes gennembrud i 1850-erne, landøkonomiske foreninger, en spirende presse o.a.

Fra 1865 og frem til systemskiftet i 1901 var Danmark godsejerstyret. Den stadig mere bevidstgjorte bondestand kom ofte i et voldsomt modsætningsforhold til Højre-regimet, der gjorde alt for, at et bondeministerium ikke skulle "tilsvine ministertaburetterne"⁶⁾. Under striden om grundlovsrevisionen i 1865 lykkedes det godsejerne at opnå en vis midlertidig alliance med de mindre bønder vendt mod de national-liberale, men i 1870 fik gårdmandspartiet mere samling over tropperne ved dannelsen af Det forenede Venstre⁷⁾. To år senere opnåede Venstre flertal i folketinget, men godsejerne forstod behændigt at regere udenom, da de stadig havde flertal i landstinget.

I 1877 stod de to ting imidlertid så stejlt overfor hinanden, at finansloven ikke kunne vedtages. Konseilpræsidenten, J.B.S. Estrup, sendte da rigsdagen hjem og udstedte under vilde Venstre-protester den første provisoriske finanslov, der "i særdeles påtrængende tilfælde" kunne bemyndige regeringen til at afholde nødvendige løbende udgifter og opkræve skatter og afgifter⁸⁾. Der opstod stor harme i befolkningen, men Estrup kunne slippe igennem med det på grund af uenighed i Venstre-gruppen. Denne var meget sammensat og bestod af moderate, bergianere, bjørnbakkere, radikale o.a.

Helt frem til 1885 lykkedes det Højre at manøvrere sin politik igennem, skønt Venstre mødte den med "visne-politikken". I

1885 udstedtes imidlertid den anden provisorielov, og landet var nu på nippet til oprør, hvad der for en tid kunne samle Venstre. Men allerede året efter havde de værste dønninger lagt sig, og der opstod nu et ønske om hos dele af Venstre at slå ind på en forhandlingslinje. Resultatet heraf blev, at de mest moderate i 1894 indgik et stort forlig med Højre. Heri fulgte man flere af de krav, som den i 1893 stiftede Agrarforening havde opstillet for at afhjælpe landbrugskrisen, der med fornyet styrke var slået igennem fra omkring 1890⁹⁾. Ved forliget blev der nedsat en landbokommission, der skulle undersøge landarbejder- og husmandsspørgsmålet. Det førte i 1899 til vedtagelsen af statshusmandsloven. Dens primære formål var at fastholde landarbejderne som arbejdskraft (de var i stort tal begyndt at udvandre eller søge arbejde i byernes industri), derfor blev lodderne kun på 3½-5 tdr. land, så husmændene var tvunget til at arbejde ved siden af¹⁰⁾. Denne lov blev en af de sidste af større betydning, som Højre fik igennem. Tiden var løbet fra et godsejervælde, og den logiske følge af Venstres store samfundsøkonomiske basis blev systemskiftet i 1901, hvor folketingsparlamentarismen blev knæsat.

Politisk set var perioden og specielt 1880-erne en af de "varmeste" i dansk historie, flere gange var stemningen på kogepunktet. Man oplevede mange overraskende klassekonstellationer: ved grundlovsrevisionen gik de store og mellemstore landbrug sammen vendt mod de national-liberale og byerne, og Venstre gik senere flere gange i samarbejde med Socialdemokratiet trods gensidig skepsis, men begge havde den samme fjende. Med det national-liberale partis opløsning i 1870-erne kom Højre i øvrigt til at repræsentere så forskellige grupper som godsejere, de større landbrug, borgerskabet, embedsstanden, byernes småborgerskab og en del af arbejderklassen.

Forfatningskampen satte sig også sine spor i Ribe amt, omend ikke med så voldsom styrke, dels på grund af den tidligere omtalte landbrugsstruktur med kun få store gårde, dels på grund af et relativt svagt byborgerskab, og endelig fordi gårdmandsstanden var ret moderat. I Ribe amts 2. valgkreds (Skads herred + Ansager og Åstrup sogne) lykkedes det således først i 1876 at få valgt en Venstremand¹¹⁾. De politiske kampår skærpede på landsplan forholdet mellem land og by. Andelsbevægelsen og brugsforenings-

bevægelsen kan derfor også kun forstås til fulde med det politiske in mente. I begge bevægelser lå en mere eller mindre bevidst selvstændiggørelse og frigørelse fra købstæderne, sådan at der for alvor blev skabt et dobbeltøkonomisk, -politisk og -ideologisk system, et for byerne og et for landet.

4.3. Gårdmændene ”overtager” brugsforeningerne

Brugsforeningernes idémæssige indhold kom til at ligge helt på linje med andelsbevægelsens, og det var derfor naturligt, at de kom til at indgå i en enhed med andelsmejerierne. En af begrundelserne for bønderne til i stigende grad at gå ind og overtage ledelsen af brugsforeningerne fra godsejere, embedsmænd m.m. var således et ønske om kontrol med indkøbet af forbrugsvarer, et ønske om selvstændiggørelse og dermed frigørelse fra købstæderne og købmændene. Forfatningskampen spillede afgjort ind her som kampen mellem by og land, stor mod lille.

Et andet moment var behovet for en nærbutik. Med den større specialisering og pengerigelighed blev der et øget behov for at købe færdigforarbejdede varer. Desuden forsvandt mange af landbokvindernes huslige hverv, der tidligere havde bestået i at gøre familiebruget så selvforsynende som muligt. Nu blev det vigtigere, at kvinderne deltog i den egentlige landbrugsproduktion med malkning, roelugning o.a. Det større behov der herved kom for færdige forbrugsvarer kunne høkerne med deres begrænsede varesortiment i længden ikke honorere. I stedet kunne man ty til den lokale købmand, men denne måtte kun placere sig indtil 11 km fra købstæder med læbælte. I læbæltezonen var det derfor naturligt at lægge brugsforeningerne, da der ellers ingen butikker fandtes her.

Som en tredje begrundelse kom strukturomlægningen til at spille ind. I kornsalgsperioden var der ofte et tæt tillidsforhold mellem købmand og bonde. Førstnævnte aftog bondens produkter, og denne købte til gengæld sine nødvendighedsartikler hos købmanden, foruden at denne i mindre udstrækning kunne fungere som pengeudlåner¹²). Med omlægningen til animalsk produktion løsnedes forbindelsen, da købstæderne ikke i tilstrækkeligt

omfang havde omstillet sig til at aftage bøndernes produkter, som i stedet blev købt af omrejsende handelsmænd ude på gårdene¹³⁾. Desuden fungerede de fleste brugsforeninger i de første årtier både som indkøbs- og salgsforening. Landboerne kunne nemlig sælge produkter som æg, smør, huder, skind, husflidsprodukter o.a. til uddeleren, som så for egen regning sørgede for videresalg. Nogle foreninger havde ligefrem nedfældet i deres formålsparagraf, at de foruden at besørge fællesindkøb af sunde billige varer skulle bidrage til forbedrede afsætningsforhold.

Produktionsomlægningen førte videre med sig et stærkt øget forbrug af foderstoffer, gødning og markfrø. I begyndelsen kunne andelsmejerierne klare behovet ved en del steder at fungere som indkøbsforeninger ved siden af, men snart overtog brugsforeningerne denne handel¹⁴⁾. Det er en ret upåagtet side af brugsforeningernes virke, men efter min mening en temmelig vigtig side. Der kan ikke herske tvivl om, at det var væsentligt for gårdmændene selv at kontrollere grovvareindkøbet, samtidig med at de opnåede en økonomisk fordel. Det ses fra de første brugsforeningers forhandlingsprotokoller, f.eks. Outrup, Ølgod, Ål og Janderup, at grovvare- og gødningshandelen meget hurtigt blev en vigtig del af indkøbet. Gårdmandsstanden vendte kort sagt brugsforeningerne fra det rent humant-idealistiske til at være et vigtigt led i landbohusholdningen og landbrugsproduktionen, et led som kunne indgå i en faglig enhed med andelsmejeriet.

På trods af at gårdmandstanden fra vel omkring slutningen af 1870-erne satte sig på hovedparten af bestyrelsesposterne og nu også gik ind som aktive købere i brugsforeningerne, må det ikke glemmes, at størstedelen af medlemsskaren stadig udgjordes af husmænd og landarbejdere. For dem havde politisk kamp og grovvareindkøb megen lille interesse, det vigtigste for dem var at have en nærbutik, hvor de kunne købe uforfalskede, billige dagligvarer.

4.4. Brugsforeninger som led i den politiske kamp

I 1880-erne blev der agiteret stærkt imod brugsforeningerne fra Højre-side. Dels beskyldtes foreningerne for at fremme drikfæl-

digheden på grund af brændevinsuddeling, dels for at stå i Venstre-politikens tjeneste. Hvad der også harmede handelens repræsentanter var brugsforeningernes skattefrihed, samt at de i ly af læbæltet kunne etablere sig omkring købstæderne og påføre dem konkurrence. En af de ihærdigste modstandere, Frederik Opffer, redaktør i Køge, skrev således i et smædeskrift i 1887, at brugsforeningerne blev benyttet "som politisk kampmiddel i den økonomiske krigs tjeneste imod de Højre-sindene byers befolkning"¹⁵). Der kunne ikke findes belæg for påstanden i foreningernes vedtægter, derimod var der temmelig mange indicier, der gjorde det rimeligt at slutte som så. Alene det, at det var gårdmændene som stod i spidsen for brugsforeningerne, måtte lede tanken hen på Venstre. Indtrykket forstærkedes af, at mange af de ledende i brugsbevægelsen var Venstre-politikere, bl.a. var formanden for den sjællandske fællesforening, H.J. Dønnergaard, folketingsmand for Venstre. I Venstre-aviserne fik brugsforeningerne fuld støtte, og der var eksempler på, at bladene ligefrem truede med at oprette brugser¹⁶).

For Ribe amts vedkommende har der været lejlighed til at se vedtægterne for de fleste foreninger i denne periode, enten gennem forhandlingsprotokollerne eller småtrykkene. Intet steds fremstår der noget i lovene, der tilnærmelsesvis kan relateres til den politiske kamp. Formålsparagraffen lyder næsten altid som f.eks. i Skanderup: "Foreningens formål er ved fællesindkøb at forskaffe sine medlemmer gode sunde varer til billige priser"¹⁷). Men ser man på bestyrelsessammensætningen, vil man opdage, at mange af navnene rundt omkring kan knyttes tæt til Venstre. I Hjarup var gdr. A. Jessen, der sad i bestyrelsen fra starten i 1894 og frem til 1915, folketingsmand for Venstre-reformpartiet fra 1898 til 1910¹⁸). I Årre var den første revisor den kendte andelsmand gdr. Lars Mose, som i 1895 forgæves kandiderede til folketinget for Det forhandlende Venstre¹⁹). Den første kasserer i Outrup brugs og fra 1892 til 1921 formand sammesteds, gdr. Niels Henrik Jessen, var også Venstre-mand, og sådan vil næsten hver forening kunne finde formænd og bestyrelsesmedlemmer, der lokalpolitisk eller landspolitisk gjorde sig gældende for Venstre. Kun tilstrækkelige lokale detailanalyser kan klarlægge i hvor høj grad, det var tilfældet. At foreningsposterne indtoges af Venstre-

mænd kan ikke overraske og er ikke noget indicium for, at den pågældende brugs var ”politisk” og oprettet som et redskab i kampen mod Højre og byerne. Heller ikke er det noget bevis, når det fremføres, at averteringer efter uddelere næsten altid skete i Venstre-blade, enten det bergske Kolding Folkeblad eller i Ribe Amtstidende. I samme forbindelse kan det nævnes, at en meget stor del af de østlige foreninger fik deres love og regnskaber trykt i Konrad Jørgensens bogtrykkeri i Kolding. Denne Venstre-mand, der iøvrigt redigerede Højskolebladet, var en bror til Severin Jørgensen, den første formand for FDB. Alt i alt viser det en meget stærk forbindelse mellem brugsforeningsbevægelsen og Venstre, selv om det ikke hermed er bevisliggjort, kun sandsynliggjort, at brugsforeningerne var et led i Venstres kamp.

Kun i to tilfælde var der tydelige politiske motiver bag oprettelsen, nemlig i Billum (opr. 1886) og i Vorbasse (opr. 1887). I den sidstes forhandlingsprotokol står der indledende at læse, at ”Demokratisk forening for Vorbasse sogn afholdt i efteråret 1886 et møde i Vorbasse kirkehus for at søge at få oprettet en forbrugsforening”. Det fremgår ikke, hvorfor den skulle oprettes. Mere interessant er det, hvem der stod bag, nemlig demokratisk forening. Disse foreninger opstod i 1880-erne som et Venstre-redskab i forfatningskampen, (deres historie er så vidt vides ikke undersøgt, men de virkede som en slags vælgerforeninger). I Vorbasse optog formanden for demokratisk forening, gdr. J.J. Straarup, Skødebjerg, kontakt med forretningsføreren i V. Nebel brugsforening, Severin Jørgensen, der på det tidspunkt allerede havde gjort sig bemærket ved at stå i spidsen for et fælleslager i Kolding. Man ønskede at få nogle praktiske oplysninger, og efter endt brevveksling nedsatte foreningen et lovforberedende udvalg. Herefter hører vi ikke mere til demokratisk forenings forbindelse med brugsforeningen. Den første formand, selvejer Niels Søndergaard, Over Moltkenberg, var således ikke med i udvalgsarbejdet, og i det hele taget var demokratisk forening åbenbart kun fødselshjælper²⁰⁾.

I Billum oprettedes 1. oktober 1885 en demokratisk forening med den radikale Venstre-mand, læge H. Stilhoff, som formand. Formålet var ”at skaffe de demokratiske principper almindelig anerkendelse og særlig modarbejde den provisoriske politik”²¹⁾.

Læge H.P.H. Stilhoff (1855-1908), praktiserende læge i Billum 1883-93 og igen fra 1905 til sin død. Han var meget aktiv i sognets foreningsliv og markerede sig som radikal venstremand. I 1885 var han medstifter af og første formand for Venstreforeningen eller Demokratisk Forening, som den kaldte sig. Året efter fik han oprettet Billum brugsforening for at bekæmpe Højre-købmændene (Billum sognearkiv).

Det skulle ske ved at indskrænke forbruget af toldpligtige varer, skattenægtelse, oprettelse af Venstre-sparekasser og -banker. Noget af det første, der blev realiseret, var dog en brugsforening, der oprettedes i begyndelsen af 1886 på initiativ af formanden og med denne som formand også for brugsen²²⁾. Fra et bestyrelsesmøde den 9/5 1886 har vi en henvisning til kampen mod Højre. I en noget uklar formulering lyder det, at medlemmer, der handlede hos Højre-købmænd, ikke skulle have lige del i en rabat²³⁾. Der hentydes sikkert til, at medlemmerne fik en bestemt rabat hos en handlende, og denne rabatprocent steg i forhold til indkøbet. (En sådan ordning havde man i Billum også med en manufakturhandler i Varde). Bestyrelsen i brugsen mente altså, at de medlemmer, der ikke købte så meget, fordi de også købte hos Højre-købmænd, ikke skulle ydes den samme rabat.

Selv om forfatningskampen vel ikke skabte de samme store dønninger i denne region, som visse andre steder, kan det alligevel konstateres, at indtil flere brugsforeninger udspringer af det politiske modsætningsforhold. Medens de politisk betingede brugsforenings-dannelser i Ribe amt først fandt sted under forfatningskampens højdepunkt o. 1885-87, tyder Preben Dollerups undersøgelse på, at dette var tilfældet på Sjælland allerede fra

1883, altså allerede før det andet provisorium i 1885²⁴⁾. Dette viser, at man ikke kun skal se de politiske brugsforeninger som et håndfast indslag i en konkret kamp (mod provisoriet), men nok i højere grad som et led i det generelle modsætningsforhold mellem Højre og Venstre, by og land.

4.5. Fællesindkøbsforeninger

Allerede i 1871 luftedes tanken om en fællesindkøbsforening. Det skete på det første fællesmøde for de danske brugsforeninger i juli 1871. Rudolf Helms, Varde, foreslog, at man skulle oprette et fælles oplagssted for varer, hvorfra foreningerne kunne bestille hjem²⁵⁾. Forslaget blev afvist som for vidtgående, i stedet dannedes en "Fællesforening for Danmarks Husholdningsforeninger", der ansatte en mand til at bestille varer hjem for de tilsluttede foreninger. Eneste betingelse for at blive medlem var, at brugsforeningen havde en oplysningsfond. Fællesforeningen blev aldrig en succes, på sit højeste havde 38 foreninger tilmeldt sig. Med Arbejderens ophør i 1876 forsvinder også informationer om fællesforeningen, 1880 hører vi sidste gang fra den²⁶⁾. Formelt blev den dog ved at bestå, idet den i 1884 sluttede sig sammen med den på Sjælland stiftede Fællesforening for Danmarks Brugsforeninger. Sidstnævnte fik som tidligere omtalt Venstre-folketingsmanden H.J. Dønnergaard som formand. Denne blev også redaktør af foreningens medlemsblad²⁷⁾. Der var stor uenighed om, hvorvidt fællesforeningen blot skulle være et fælles rådgivningsorgan eller den skulle omfatte fællesindkøb med fælleslager. Det sidste standpunkt sejrede, og nu gjaldt det om at få tilslutning fra de jyske foreninger. Her mødte Dønnergaard imidlertid modstand, kun få meldte sig til, deriblandt Vejen og Billum²⁸⁾. Modstanden resulterede i, at der oprettedes en jysk fællesforening i 1888 med uddeleeren i V. Nebel brugsforening ved Kolding, Severin Jørgensen, som formand og initiativtager. I de følgende år blev der gjort en række forsøg på sammenslutning, men først i 1895 lykkedes det, og med virkning fra 1/1 1896 trådte FDB i funktion. Første formand blev helt naturligt Sev. Jørgensen, da den jyske fællesforening omsæt-

ningsmæssigt var tre gange så stor som den sjællandske²⁹). Et andet af de tre jyske medlemmer af fællesbestyrelsen var proprietær N.J. Bundgaard, Kærholm, der var formand for Gesten brugsforening 1888-99³⁰); han havde også været med i den jyske fællesforenings bestyrelse. På samme måde var lærer J.P. Jørgensen, Vejen, med i begge foreninger som revisor. Han havde været med i oprettelsen af Vejen brugs og var kasserer og regnskabsfører der i tredive år³¹).

Takket være Maanedstidende for Jyllands Brugsforeninger (1888-95) har vi et ret nøje kendskab til den jyske fællesforenings virke. Som næstformand valgtes læge H. Stilhoff, Billum. Stilhoff havde som nævnt været initiativtager til Billum brugsforening og var dens formand de første fem år³²). I 1890 var der i alt 69 foreninger tilmeldt, heraf 8 fra Ribe amt (Vejen, Billum, Vorbasse, Outrup, Gesten, Hejnsvig, Darum, Lejrskov), senere meldte endnu 5 fra amtet sig til (Tjæreborg, Bække, Sønderho, Gammelby, Starup)³³). Lige før sammenslutningen i FDB var der i den jyske fællesforening ca. 200 brugsforeninger og en omsætning på ca. 2,5 mill. kr.³⁴). Disse 200 gik sammen med godt 70 fra Sjælland og øerne og omkring 20 fra Fyn. Til sammenligning fandtes på det tidspunkt godt 800 brugere i hele landet³⁵). Eneste betingelse for at blive optaget var, at foreningen havde solidarisk ansvar og indbetalte 100 kr. pr. 20 medlemmer. Dette var den eneste ansvarlige kapital, brugsforeningen havde i FDB foruden det indestående, der efterhånden ville samle sig i reservefonden³⁶). Princippet i fællesforeningen var, at de tilsluttede foreninger kunne bestille varer så ofte, de ønskede, og varerne blev så straks sendt fra hovedlageret i København eller fra en af filialerne i Århus, Horsens, Vejle eller Kolding. Varerne skulle efter modtagelsen være betalt inden 30 dage, ellers blev der pålagt en strafrente på ca. 8% p.a.³⁷). FDB skaffede på sin side varerne fra grossister, direkte fra udlandet eller, som det omtales i afsnit 5.2., efterhånden fra egne produktionsfabrikker.

4.6. Ringkøbing amts vareindkøbsforening (RAV)

Et helt andet princip kørte man efter i Ringkøbing Amts Vareind-

købsforening (RAV), nemlig licitationsprincippet. I 1885 var der i Holstebro dannet en indkøbsforening for foderstofhandel, Ringkøbing Amts Indkøbsforening. Allerede fra starten ønskede mange, at også almindelige kolonialvarer skulle være med. Især de større landmænd afviste tanken af frygt for at svække foderstofhandelen. Dette resulterede i 1886 i dannelsen af et søsterselskab, RAV, der skulle tage sig af kolonialvarer, frø og gødning³⁸⁾. I begyndelsen kom de tilsluttede vareindkøbsforeninger helt naturligt fra Holstebroegnen, men fra 1888 bredte bevægelsen sig til det nordlige af Ribe amt, først og fremmest Ø. Horne herred. Stor blev RAV aldrig i forhold til FDB, i 1890 var der 19 foreninger, såkaldte kredse eller filialer, med ca. 4.000 medlemmer. Ved udgangen af 1894 var der 26 kredse med ca. 5.000 medlemmer og en omsætning på 577.000 kr.³⁹⁾. Fire år senere var antallet af kredse steget til 46, hvilket til dels skyldtes tilgang af vareindkøbsforeninger fra Ribe amt.

Tabel 4.1. Antallet af nystiftede brugs- og vareindkøbsforeninger i tre amter i perioden 1877-1895.

	Vejle			Ringkøbing			Ribe		
	B.	V.	i alt	B.	V.	i alt	B.	V.	i alt
1877-83	5	-	5	-	-	-	1	-	1
1884-89	9	5	14	8	3	11	14	4	18
1890-95	25	5	30	11	4	15	16	6	22
I alt	39	10	49	19	7	26	31	10	41

Kilde: Vejle og Ringkøbing: S. Ehlers

Ribe: Eget materiale

Anm.: Indkøbsforeningerne i Vejle amt var organiseret i Vejle Amts Vareindkøbsforening, der var en selvstændig fællesindkøbsforening men med forbillede i RAV.

Princippet i RAV's forretningsgang var, at omkostningerne til administration, lager og forsendelse skulle holdes på et absolut minimum, altså en slags discountprincip. Samtidig skulle kapitalrisikoen også gøres så lille som mulig⁴⁰⁾. Man benyttede derfor et licitationsprincip, der i al sin enkelhed gik ud på, at RAV's kredse, hver måned skulle sende en varebestilling til hovedkontoret. Her

samledes ordrerne og sendtes ud i samlet licitation, lavest bydende grossist fik hele ordren. Senere blev forretningsgangen lavet om, så RAV indhentede tilbudene fra leverandørerne, inden der sendtes bestillingslister ud til kredsene. Licitationshaveren skulle sende varerne i hele colli ud til de forskellige uddelingssteder, som derpå inden et vist tidsrum skulle betale til hovedkontoret⁴¹). RAV førte kun et mindre varelager for de varesorter, som leverandørerne tog en for stor avance på at udveje og forsende til kredsene⁴²). Tankegangen var, at man spillede grossisterne ud mod hinanden, og de dygtigste blandt handelsstanden ville overleve i kampen, samtidig med at man forbandt det til andelsidéen⁴³).

Der var tit heftige opgør mellem RAV og FDB om, hvilket af andelsprincipperne, der var det reneste og bedste. Til sidst måtte Andelsudvalget i 1906, mægle, og man udtalte salomonisk, at begge fællesindkøbsforeninger byggede på rene andelsprincipper. Hvilket princip, der var bedst, måtte tiden afgøre⁴⁴).

Hvorom alt er, RAV var præget af en stærk liberalistisk ideologi, der lod til at tiltale de vestjyske bønder. Indkøbsforeningerne bredte sig nordpå til Salling, Thy og Vendsyssel og sydpå til Ribe amt. Foruden begyndelsesårene 1887-90, ligger deres gründerperiode i tiden 1895-1902. Af i alt 34 foreningsoprettelser i Ribe amt på den tid var de 15 vareindkøbsforeninger. I øvrigt førte RAV en meget restriktiv udvidelsespolitik. På et bestyrelsesmøde den 4/1 1888 blev det således vedtaget "foreløbig ikke at optage nye kredse i Vejle amt" (af protokol og regnskaber fremgår, at der heller aldrig har været medlemmer derfra!). Dette skyldtes, at man på samme tid var ved at oprette en Vejle Amts Vareindkøbsforening med forbillede i Holstebro. VAV blev dog aldrig nogen stor fællesforening, og i 1893 overtog den jyske fællesforening de 22 kredse, der i 1892 havde haft en samlet omsætning gennem VAV på kun 210.000 kr.⁴⁵). Desværre ved vi meget lidt om VAV, men foreløbige udskrifter af arkivar Poul Thestrups dataindsamling om brugsforeninger i Danmark indtil 1919 tyder dog på, at der i Slaugs herred har været flere kredse af VAV, men det har ikke efterladt sig spor i form af protokoller, regnskaber eller andet.

På det førnævnte bestyrelsesmøde i RAV blev det desuden besluttet, at der ikke måtte oprettes kredse nærmere de bestående foreninger end 1½ mil. Det var motiveret ud fra et ønske om, at

kredsene ikke skulle påføre hinanden konkurrence. Det blev derimod tilrådet, at der oprettedes filialer af de allerede bestående vareindkøbsforeninger. Denne politik fik Krusbjerg at føle. I slutningen af 1888 var der her blevet oprettet en filial af Ølgod vareindkøbsforening, men et halvt år senere ønskede Krusbjerg-medlemmerne at blive selvstændige. RAV kunne i henhold til sin før truffe beslutning ikke bevilge det ansøgte. Som et kompromis foreslog man, at filialen selv kunne få lov til at kalkulere sine varer. Det var man i Krusbjerg ikke tilfreds med, og først efter at Tinus Bruun - første formand for Ølgod-foreningen og medlem af RAV's bestyrelse - havde sagt god for en udskillelse, blev Krusbjerg en selvstændig kreds i 1889⁴⁶). Et lignende eksempel kendes fra Guldager, hvis beboere fra 1897 blev forsynet fra Bryndum sogns vareindkøbsforening i Tarp. I 1901 ønskede Guldager-folkene imidlertid at få deres egen kreds, hvad RAV's bestyrelse "dog anså ville blive uheldigt for Bryndums kreds, hvorfor de vedkommende bestyrelsesmedlemmer opfordredes til at søge at undgå denne deling af kredsen"⁴⁷). Guldager-beboerne fik dog deres ønske opfyldt et par måneder senere. Der kan endelig nævnes et eksempel fra Strellev, lidt nord for Ølgod. I begyndelsen af 1895 søgte man RAV's bestyrelse om at måtte oprette en ny kreds. Som tidligere kunne RAV kun gå ind for en filial af Ølgod. Et par måneder senere forsøgte man igen at blive optaget som selvstændig kreds, og igen fik man samme svar. Til gengæld fik man i nabosognet Lyne lov til at oprette en kreds. Dette blev de gode Strellev-borgere for meget, så de slettede alle forbindelser med RAV og oprettede i stedet en brugsforening i april 1895⁴⁸).

Til sammenligning med denne angst for at påføre sig selv konkurrence kan det anføres, at FDB var mere åben. Man krævede blot, at foreningen havde "et så stort antal medlemmer med selvstændig husstand, at der må skønnes at være tilstrækkelig sikkerhed for dens mulige gæld til fællesforeningen ..."⁴⁹)

Sammenfattende kan forskellen mellem de to fællesindkøbsforeninger udtrykkes ved, at medens FDB ville være sin egen producent, grossist og importør for ad denne vej at konkurrere med handelsstanden, ønskede RAV ligesom at stå udenfor og via licitation at lade grossisterne kæmpe indbyrdes.

Men hvad fik så en forening til at vælge imellem disse to typer

og enten blive brugsforening eller vareindkøbsforening? Og var der i det hele taget nogen forskel i den daglige drift? Forhandlingsprotokollerne meddeler ikke noget om, hvorfor man valgte at danne en vareindkøbsforening. Derimod får vi et godt indblik i bevæggrundene gennem de indlæg, som mange af kredsene skrev til RAV's jubilæumsskrift i 1911. Et meget overbevisende argument for at anlægge en vareindkøbsforening lå i, at RAV kunne fremvise varepriser der lå 12-13%, ja, helt op til 20-25% lavere end købmandspriser⁵⁰). Brugsforeningerne solgte derimod til dagspriser, men gav derfor også en højere dividende. De billige priser i vareindkøbsforeningerne var et argument, bønderne kunne tage og føle på, så vareindkøbsidéen bredte sig hurtigt fra den oprindelige kerne omkring Holstebro både sydpå og nordpå. En anden anledning ser man i Skovlund, hvor der i 1887 var tale om at starte en brugsforening, men så rygtedes det, at der i Ølgod skulle afholdes et møde om at oprette en filial af RAV. Nogle Skovlund-folk tog til mødet og blev overbeviste om det rigtige i principperne, hvorfor man fulgte samme model i Skovlund⁵¹). En anden årsag til at vælge RAV var forretningsgangens enkelthed og den i og for sig ret primitive handelsmetode. Det har i høj grad været en tanke, der har tiltalt den forsigtige vestjyske bonde, at han ved en vareindkøbsforening ikke kom til at risikere så meget på grund af et meget lille varelager. Dette synspunkt gav bl.a. gdr. Niels Kristensen, Pedersborg, udtryk for (fmd. for Ølgod vareindkøbsforening)⁵²). I forlængelse af denne forsigtighed ligger det også, når lærer J. Kristensen (fmd. for Skovlund vareindkøbsforening 1887-1900) udtalte, at begge foreningstyper "er gode og meget lette at komme ind i, men den første (vareindkøbsforeningen. FJ.) er lettest at komme ud af, og det har også sin betydning"⁵³).

Hvad lærer Kristensen har ment med, at det var lettere at komme ud af en vareindkøbsforening vides ikke. I langt de fleste tilfælde var betingelserne for at melde sig ud ens for begge foreningstyper. Som regel var der et halvt års, somme steder et helt års opsigelsesvarsel og det solidariske ansvar bortfaldt først efter den tid. Kun i få tilfælde er det konstateret, at en brugsforening lagde hindringer i vejen. Et eksempel var i Hejnsvig og omegns forbrugsforening (opr. 1888), hvor §6 bestemte, at "...Ved udmeldelsen erlægges gårdmænd 6 kr., husmænd 3 kr., indsiddere og

aftægtsfolk 1 kr. og tjenestetyende 25 øre". Det virkede dog ikke mere afskrækkende, end at alle medlemmer i 1911 vedtog at nedlægge foreningen⁵⁴). Et andet tilfælde fremgår af vedtægterne for nabobyens brugsforening i Vesterhede (opr. 1912), hvor det bestemtes, at "Ingen kan udmeldes uden at have fået flertallet af den årlige generalforsamlings tilladelse, og flertallet har ret til at bestemme betingelserne. Når man flytter fra egnen får man dog 2/3 af sin andel i reservefonden udbetalt, resten 1/3 tilfalder foreningen"⁵⁵). Sidste del af paragraffen var ikke usædvanlig, idet man ofte straffede medlemmer, der blot ønskede at melde sig ud, ved at nægte dem deres andel af reservekapitalen. Fraflytninger ansås dog for så legitimt, at medlemmerne som regel fik 2/3 udbetalt af deres andel af reservefonden.

Kunne vareindkøbsfolkene hævde, at det var svært at komme ud af brugsen, kunne brugsfolkene omvendt påstå, at det kunne være svært at komme ind i vareindkøbsforeningen. Igen drejer det sig dog kun om et enkelt tilfælde. Vedtægterne for Stenderup vareindkøbsforening (Ansager sogn) fra 1909 fastslår nemlig, at "Det står bestyrelsen frit for at nægte medlemmer optagelse i foreningen"⁵⁶).

En noget anden begrundelse for at oprette en forening vidner et kuriøst eksempel fra Nørbølling syd for Brørup om. Her havde en fordrucken købmand sin forretning. De to forrige købmænd havde for øvrigt også haft den samme svaghed, hvilket havde givet nogle i sognet "ret ubehagelige efterveer". For at undgå noget tilsvarende og for at få den gode købmand på ret køl fattede gdr. Søren Sørensen, Virkelyst, den idé i 1894 at oprette en vareindkøbsforening med købmanden som uddeler i 1894. Spiritushandel skulle selvsagt ikke forekomme mere⁵⁷). Vi ved ikke, hvor Søren Sørensen har fået tanken om RAV fra, den nærmeste vareindkøbsforening lå ca. 20 km. nordligere og var blevet oprettet tre år tidligere i Hovborg. Men Nørbølling-kredsen kom igang, og i de følgende år gav den stødet til anlæggelsen af mange vareindkøbsforeninger i Holsted-Brørup området.

Hvilke forskelle var der så i det daglige mellem de to foreningstyper? Fra billeder og ord har vi et indtryk af brugsforeningerne i det 19. århundrede som noget temmelig beskedent - ringe vareudbud og primitive lokaleforhold. Men billedet af vareindkøbsfor-

eningern tager sig endnu mere beskedent ud. Princippet var som bekendt, at medlemmerne inden en bestemt dag i måneden skulle bestille de varer, de regnede med at skulle bruge i løbet af den næste måned. Uddeleren lagde bestillingerne sammen og sendte dem til hovedkontoret suppleret med, hvad han derudover forventede at sælge. Når varerne kom, blev de udvejet til medlemmerne, som så inden en fastsat dato skulle hente varerne. Uden forudgående bestilling blev der lagt 1% på⁵⁸⁾. Forretningsmetoden var naturligvis meget omkostningslav både hvad angår personale og lager. Imidlertid opstod der ret hurtigt problemer, fordi medlemmerne havde vanskeligt ved at bestille en måned frem, og ofte glemte de også at indsende bestillingsseddel. Derfor gik man i løbet af nogle år over til en forretningsgang, der egentlig ikke adskilte sig fra brugsforeningernes og købmændenes. En anden forskel var, at kredsene var mere bundet til deres hovedforening end brugsforeningerne. I førstnævnte var det nemlig uddeleren forbudt at købe uden for RAV. Kun ved at indhente kredsbestyrelsens tilladelse måtte han foretage udenoms køb. Endelig må det igen omtales, at vareindkøbsforeningerne solgte varerne billigere. Det betød til gengæld, at dividenden blev mindre. Fra spørgeskemaer udsendt i 1892 og 1902 ved vi, at den gennemsnitlige dividende i brugsforeningerne lå på henholdsvis 4½% og 7%⁵⁹⁾. Tilsvarende statistik findes ikke for vareindkøbsforeningerne, men ud fra forhandlingsprotokollernes opgivelser fra årene omkring 1902, tyder det på, at dividenden har ligget på omkring 3%.

Afslutningsvis bringes tabel 4.2., der viser hvor mange nye foreninger, der blev dannet i brugsforeningsbevægelsens anden fase.

Tabel 4.2. Antallet af nystiftede brugs- og vareindkøbsforeninger fordelt på landsdele for perioden 1877-1895.

	Sjælland, Møn Bornholm	Lolland, Falster	Fyn	Jylland	Hele landet
1877-83	68	20	6	13	107
1884-89	83	21	11	168	283
1890-95	105	32	55	204	396
I alt	256	73	72	385	786

Kilde.: S. Ehlers; eget materiale er anvendt for Ribe amt.

Ved sammenligning med tabel 3.1. ses den kraftige forskydning der skete fra Øerne over til Jylland. Hvor Jylland i perioden 1866-76 kun havde en fjerdedel af samtlige brugser, er det i tiden 1877-95 forandret til omkring halvdelen af samtlige nystiftede.

5. Konsolidering. 1896-1920

Fra midten af 1890-erne og frem til slutningen af 1. verdenskrig løb landbruget ind i en gunstig konjunkturudvikling, kun afbrudt af en krise i 1907/08. Landbrugsprodukterne steg i pris, og især var der gode tider for svineproduktionen med tilsvarende større behov for foderstoffer¹⁾. I takt med dette effektiviseredes landbruget, og man specialiserede sig i nogle få hovedprodukter, smør og flæsk.

Effektiviseringen skabtes dels på grund af stigende arbejds løninger, og dels fordi der i visse egne efterhånden opstod arbejdskraftmangel. Samtidig begyndte man at investere i nye maskiner og bedre bygninger. I det hele taget var årene efter århundredskiftet præget af en hektisk byggeaktivitet²⁾. Investeringsoptimismen smittede også af på brugsforeningerne, idet der i disse år rejste sig den ene brugsforening efter den anden. Næsten hver eneste forhandlingsprotokol fortæller om overvejelserne omkring et nybyggeri, indhentning af tilbud, problemer omkring opførelsen, låntagningen til byggeriet osv. Også på andre områder var landbrugets udvikling en afgørende faktor for brugsforeningerne. Da disse var så udpræget et landligt fænomen, er de et udmærket spejl på agrarsektorens udvikling og behov. En sådan tydelig forbindelse finder vi bl.a. i tilfældet med landbrugets stærkt forøgede behov for rå- og hjælpestoffer. I begyndelsen af 1880-erne købtes for ca. 20 mill. kr. årligt, i midten af 90-erne for 60-70 mill. på årsbasis³⁾. En stor del af proteinfoderet importeredes i form af foderkager, som skulle knuses, inden dyrene fik det⁴⁾. I stedet for at hver enkelt gård købte en vindmotor, eller som det senere blev meget udbredt en elektrisk motor, købte brugsens medlemmer i fællesskab en kageknuser. I forvejen havde man ved mange brugsforeninger opført en mølle til formaling af kornet. I begge tilfælde blev uddelerens arbejdsområde udvidet, dog mod et passende vederlag. I Lunde vareindkøbsforening kunne den ny uddeler i 1911 tilbydes 18 øre pr. 100 pund af formalet handelskorn og 12 øre pr. 100 pund af formalet bønderkorn og andre foderstoffer. Det krævedes dog, at uddeleren lod det farlige nye maskineri med uafskærmede

drivremme betjene af en faglært mand⁵⁾. I Aspgård brugsforening (Horne sogn) fik uddeleren iflg. sin kontrakt af 1914 1% af omsætningen med foderstoffer for dels at uddele disse og dels knuse kagerne, samt 30 øre pr. 100 kg korn for at male det⁶⁾.

Mange steder valgte man efterhånden en anden løsning på foderstofhandelen, idet man oprettede foderstofforeninger under (i Jylland) Jydsk Andels Foderstofforretning (J.A.F.), oprettet 1898. Disse såkaldte lokalforeninger fik i løbet af et par årtier en ret stor udbredelse, som følgende tal viser. I 1898 var der 68 lokalforeninger tilknyttet JAF. I 1903 var der 249, i 1908 521, i 1913 626 og i 1918 842. Af disse 842 lå de 113 i Esbjergs opland⁷⁾. Trods det at foderstofhandelen mange steder udskiltes fra brugsen, var der stadig et snævert samarbejde mellem de to foreninger. Vi ser således i mange forhandlingsprotokoller, at generalforsamlingerne holdtes sammen, ligesom man ofte vil kunne se personsammenfald i bestyrelserne.

I 1914 foretog Statistisk Departement en interessant undersøgelse af landets i alt 1562 brugsforeninger. Heraf fremgik det, at den typiske landbrugs omsatte for over 88.000 kr., hvoraf $\frac{1}{4}$ var foderstoffer. I gennemsnit købte et medlem for 435 kr. - lidt mindre i byerne⁸⁾. I disse tal er der imidlertid ikke taget højde for, at en del brugsforeninger slet ikke handlede med foderstoffer. På basis af af den detaljerede uddelerstatistik fra 1917 kan det lade sig gøre at lave en mere præcis omsætningstatistik. I undersøgelsen, der blev foretaget i 1916, deltog desværre kun lidt over halvdelen af brugsforeningerne fra Ribe amt, i alt 49, men de må siges at udgøre et repræsentativt udsnit. Beregnes gennemsnitsomsætningen pr. forening giver det 121.106 kr. Korrigeret for prisstigninger viser det sig, at der kun var tale om en svag reel stigning i forhold til 1914. Den procentvise fordeling på varegrupper var som følger: Butiksvarer (55,1%), foderstoffer (29,1%), gødning (9,6%), frø (3,7%) og træ, cement og kul (2,5%). Butiksvarerne udgjorde altså i gennemsnit langt den vigtigste gruppe. Men udelader vi nu de foreninger, hvor der ikke var foderstofhandel - det var der kun ved ca. halvdelen af dem - bliver billedet et helt andet. For det første var gennemsnitsomsætningen større i foreningen med foderstofsalg, næsten 163.000 kr. pr. forening, og den procentvise fordeling helt anderledes for de to vigtigste grup-

per: Butiksvarer (40,8%), foderstoffer (46,2%), gødning (7,9%), frø (3,4%) og træ, cement og kul (2,0%).

I de foreninger, der har handlet med foderstoffer, har denne varegruppe altså udgjort henved halvdelen af omsætningen. Det må i øvrigt noteres, at det forekommer langt hyppigere i den vestlige del af amtet, at brugsforeningerne står for foderstofhandelen. I Malt og Andst herred må enten andelsfoderstofferforeningerne have været talrigere, eller også er det indflydelsen fra en stor foderstofforening i Kolding, der har gjort sig gældende.

Landbrugets stigende gødningsbehov afspejledes også i brugsforeningernes omsætning, dog ikke i så stort omfang som foderstofferne, hvilket måske skyldes, at private gødningsfirmaer i provinsbyerne tidligt sad på en forholdsmæssig stor andel af markedet. Inden for gødningsbranchen trængte andelsorganiseringen dog også igennem. I 1901 oprettedes Dansk Andels gødningsforening (D.A.G.). I 1914 havde DAG 15.600 medlemmer fordelt på 763 lokale gødningsforeninger. Til sammeligning var der på samme tidspunkt 60.000 medlemmer fordelt på 1141 andelsfoderstofforeninger i hele landet⁹⁾. En reorganisering af DAG i 1916 gav efter krigen en ret stor fremgang og bragte antallet af gødningsforeninger op på niveau med foderstofforeningerne.

Generelt var der tale om en stigende tilslutning til andelsorganisationerne. Allerede inden århundredskiftet var størstedelen af mejerierne anlagt. Indtil 1890 var der oprettet 679 andelsmejerier, indtil 1900 942 og endelig i 1914 1168 mejerier. I de tilsvarende år var der henholdsvis 9, 26 og 44 andelsslagterier igang¹⁰⁾. Men tilslutning måles ikke alene i det faktisk oprettede tal, men også i dækningsprocenten. Medens andelsmejerierne allerede før århundredskiftet dækkede omkring 90% af mælkeleverancerne, var kun 1/3 af landbrugerne tilsluttet andelsslagterierne, men i årene op til første verdenskrig steg dette til 3/4¹¹⁾. I øvrigt prægedes årene fra midten af 90-erne og frem til krigsudbruddet af to tendenser på andelsfronten. For det første blev der nu lagt mere vægt på det afsætningsmæssige, hvor andelsforeningerne i deres første gründerperiode frem til midten af 90-erne helt naturligt havde startet med betoningen af det produktionsmæssige. Forandringen ytrede sig nu ved dannelsen af f.eks. Dansk Andels Ægekспорт, Danish Bacon Compagny, smørmærkeforeninger osv. Den anden tendens

var en udpræget trang til sammenslutning i store fællesforeninger, der som mere slagkraftige organisationer bedre kunne varetage medlemsforeningernes interesser. F.D.B., D.A.G. og D.A.Æ. er allerede nævnt. Andre er De samvirkende danske Mejeriforeninger og en tilsvarende for andelsslagterierne. De samvirkende danske Landboforeninger blev dannet i 1893 og De samvirkende danske Husmandsforeninger i 1906¹²⁾. Som prikken over i'et stiftedes Andelsudvalget i 1899, der samlede repræsentanter fra alle andelsgrene. Som bindeled mellem de mange foreningstyper fungerede Andelsbladet fra år 1900.

Den tendens til foreningskoncentrationer, som vi finder indenfor landbruget, svarer ret nøje til den samme udvikling i industrien. 1890-erne bragte det endelige industrielle gennembrud. Som en følge heraf tydeliggjordes klasseforholdene i byerne med i den ene ende en hastigt voksende arbejderklasse og i den anden ende et hastigt rigere borgerskab. Højkapitalen oplevede i denne periode sin glanstid. Dels var der kun et enkelt mindre tilbageslag i 1907/08, og dels koncentreredes kapitalen i store monopoldannelser indenfor snart sagt enhver erhvervsgren. Gennemførtes der ikke en egentlig firmasammensmeltning opnåedes kartelaftaler, der mindskede industriernes indbyrdes konkurrence - et forhold som også brugsforeningerne fik at føle¹³⁾.

Ser vi på klasseforholdene i perioden viser de en vis udjævning mellem gårdejere og den bedst stillede halvdel af husmandsklassen. Andelsbevægelsen spillede her en ikke ubetydelig rolle, idet den gjorde det intensive småbrug mere rentabelt. Desuden fik man i 1899 vedtaget en statshusmandslov, der i de følgende 15 år medførte, at der oprettedes 7.635 statshusmandsbrug¹⁴⁾. Som tidligere nævnt var loven såvel en socialpolitisk foranstaltning som et udtryk for, at der i 1890-erne opstod en frygt for mangel på arbejdskraft til gårdene. Man mente derfor, at den bedste måde at fastholde husmændene på landet, var ved at tildele dem jordlodder af en sådan størrelse, at de også var tvunget til at arbejde ved siden af¹⁵⁾. Dette lykkedes da også i en vis udstrækning, idet landbrugets arbejdsstyrke steg med 20-25.000 personer frem til 1. verdenskrig, samtidigt med at det er påvist, at statshusmændene måtte arbejde omkring det halve af tiden for andre¹⁶⁾.

I 1901 havde godsejerne en så ringe magtbasis i folketinget (8

mandater ud af 114), at de måtte overlade regeringsmagten til Venstre¹⁷⁾. Desuden ønskede en del af Højre, "de frikonservative", en tilnærmelse til Venstre, så man sammen kunne stå imod socialistfaren (Socialdemokraterne gik frem fra 8 mandater i 1895 til 14 i 1901)¹⁸⁾. Dette systemskifte - der blot var den naturlige men noget forsinkede konsekvens af bondestandens stigende økonomiske betydning (i absolut henseende, ikke i relation til industrien) - betød imidlertid ikke en særlig mærkbar bedring i husmændenes vilkår, skønt Venstre angav at varetage deres interesser. Der opstod flere og flere gnidninger mellem de store og de små jordbrugs repræsentanter, hvilket sammen med forsvarsspørgsmålet resulterede i dannelsen af Det radikale Venstre i 1905. På grund af det tidligere omtalte forholdsvis ringe antal husmandsbrug i Ribe amt opnåede partiet aldrig en stærk magtbasis her. Husmændene og det øvrige landproletariat her havde det ikke ønskværdigt¹⁹⁾, men stod alligevel i forhold til f.eks. husmændene på Sjælland og på Sallingegnen i en noget bedre position. Når de selv skulle sige det, fandt landboforeningerne i Ribe amt da heller ikke nogen stor interesseforskel i forhold til husmandsforeningerne. Således var stifteren af Varde Østeregns Landboforening husmanden Oluf Christensen, Fuglsig, der senere blev amtsrådsmedlem for de radikale²⁰⁾. Kun i et enkelt tilfælde har jeg i brugsforeningernes forhandlingsprotokoller fundet et direkte tegn på interesse modsætninger mellem gårdmænd og husmænd. Det skete i forbindelse med Landbrugsrådets dannelse i 1919, hvilket skete på foranledning af landboforeningerne og andelsforeningerne, heriblandt FDB. Husmændene, der nærede en velbegrunnet frygt for, at Landbrugsrådet ville komme til at varetage gårdmandsinteresserne, holdt sig udenfor - dog med en stor portion bitterhed²¹⁾. Dette spores også på en generalforsamling i Ribe brugsforening den 1/12 1919, hvor en husmand kraftigt protesterede imod, at FDB havde bevilget bidrag til Landbrugsrådet. Formanden, ledvogter Pedersen, kunne hertil meddele, at han allerede havde protesteret.

5.1. Krigen

Krigsudbruddet i august 1914 betød totalt ændrede vilkår for den

danske økonomi. Den liberalistiske laissez-faire politik havde hidtil været dominerende, eftersom først godsejerne og senere gårdmændene i deres regeringsførelse måtte være tilhængere af et ikke-restriktivt samfund af hensyn til eksporten. Den radikale regering, der var kommet til i 1913 med socialdemokratisk støtte repræsenterede helt andre interesser, nemlig groft sagt forbrugernes eller arbejdernes og husmændenes interesser. Da krigen brød ud fik regeringen allerede den 7. august 1914 vedtaget den bekendte augustlov, der bl.a. betød nedsættelsen af den Overordentlige Kommission. Heri sad repræsentanter fra det politiske liv og alle dele af erhvervslivet, og de fik til opgave at sikre den nødvendige tilførsel af rå- og forbrugsvarer, samt fordele eksporten lige- ligt til de krigsførende lande. Ret hurtigt blev det nødvendigt at indføre maksimalpriser, rationering og restriktioner for erhvervslivet. Landbruget måtte tvangsaflevere korn til staten; brugsfor- eningerne spillede her en rolle ved at være med til at opbevare statslagrene.

Helt frem til blokaden i 1917 lykkedes det stort set at opretholde produktionen. Landbruget havde indtil da nydt store fordele af gode eksportpriser, men blev nu til gengæld ramt af mangelen på råstoffer. På trods af de gode intentioner med reguleringerne, der både skulle holde erhvervslivet intakt og sikre rimelige forbruger- priser, blev forbrugerne dog tabere i krigsspillet. De arbejdende klasser måtte betale med faldende realløn og mindsket vareud- bud. Skønt de sociale udgifter blev kraftigt forøget - før krigen udgjorde de ca. 1/10 af statens drifts- og anlægsudgifter, under krigen ca. 1/3²²⁾ - så forhindrede det ikke en øget modsætning i samfundet, der gav vind i sejlene til syndikalistiske strømninger. Perioden 1917- 20 var i øvrigt præget af pengeregighed, både på grund af tre-dobling af den cirkulerende pengemængde, og fordi forbrugerne ikke kunne købe alle de varer, de havde penge til. En kraftig efterkrigsinflation fik dog hurtigt opsuget de ledige penge²³⁾.

Afrundende medførte krigen to ændringer i statshusholdningen, som i høj grad peger fremefter. For det første fik staten en hidtil uset aktiv rolle i forhold til privathusholdningerne. Den tilstræbte natvægterstat fik under krigen en meget synlig hånd, der greb re- gulerende ind overalt, og ofte til stor forbitrelse for erhvervslivet, især landbruget der ønskede at udnytte de gunstige krigskonjunk-

turer fuldt ud. Men her kommer den anden ændring ind, nemlig at de forskellige erhvervsorganisationer kom til at spille en aktiv fordelingspolitisk rolle. Ved at de blev knyttet til statsmaskineriet opnåede regeringen, at den fik organisationerne til at tage et medansvar. Samtidig blev disse en stødpude mellem de utilfredse forbrugere og producenter på den ene side og staten (regeringen) på den anden.

5.2. F.D.B.

I afsnit 4.5. blev udviklingen i fællesindkøbsbestræbelserne trukket op, og i det følgende vil FDB's videre udvikling frem til og med 1920 blive beskrevet. Tilvæksten i antallet af brugsforeninger tilknyttet FDB var størst frem til 1907. I forhold til udgangen af 1896 steg antallet med 890 foreninger eller i gennemsnit 74 pr. år. I perioden 1908-18 halveredes tilgangen til i gennemsnit 38 nye foreninger pr. år. Lige efter krigen blev der oprettet et stort antal nye foreninger, også Ribe amt tegnede sig for bemærkelsesværdigt mange nye brugsforeninger i 1919.

Det gennemsnitlige medlemstal pr. forening steg kendeligt. Frem til århundredskiftet var der knapt 100 medlemmer pr. forening. Men herefter steg antallet til mellem 130 og 140, som det lå på frem til krigen, og i 1919-20 yderligere til 180-90. Det øgede medlemstal skyldtes dels, at brugsforeningerne under krigen måtte koncentrere sig om at skaffe varer kun til medlemmer, hvorfor mange meldte sig ind, dels fordi bybrugserne på samme tid fik deres gennembrud, og disse havde alle et stort medlemstal.

Hvor stor var så tilslutningen i amtet til FDB i forhold til det faktisk antal eksisterende brugsforeninger? Svaret kan læses ud af de oversigter der bragtes i Andelsbladet og Fællesforeningens årbog over de enkelte foreningers køb. Ved at sammenligne antallet af disse foreninger med det eksisterende antal foreninger på samme tidspunkt kommer man til det resultat, at så godt som alle brugsforeninger var medlem af FDB²⁴⁾.

Af Statistisk Departements undersøgelse i 1914 ses, at af 1562

foreninger var 1376 indmeldt i FDB. Imidlertid var 22 filialer uden eget regnskab, hvorfor de ikke har figureret som medlemmer af FDB. Desuden var 35 nyligt oprettede, så man kan formode at de endnu ikke har været tilmeldt. Tilbage bliver 1505 foreninger, hvoraf de 54 var vareindkøbsforeninger, altså kun 1451 brugsforeninger²⁵⁾. Det korrigerede tal giver en medlemsorganisering på 94,8%, hvilket svarer nøje til niveauet for Ribe amt. Hvad angår medlemsforeningernes køb i FDB kan det for 1916 beregnes, hvor stor en procentdel af butiksvarene der blev købt gennem FDB. Ved at sammenligne den store uddelerstatistik foretaget i 1916 med Andelsbladets oversigt over medlemsbrugernes køb, fås et tal for FDB's procentvise dækning af kolonialvareomsætningen. Desværre dækker den første statistik udsalgsprisen, medens FDB's tal er indkøbsprisen. Normalt blev der lagt 12-15% på indkøbsprisen, og således korrigeret viser det sig, at foreningerne købte henved 100% af butiksvarene gennem deres fællesforening.

Et billede på Fællesforeningens rivende udvikling er det hastigt voksende antal filialer og produktionsselskaber. Der oprettedes nye filialer i Ålborg (1897), Horsens (1899), Nykøbing F. (1902) og Skive (1906). Efter ønske fra den stedlige brugs fik Esbjerg også en filial i 1901. En af begrundelserne for at placere en filial i Esbjerg var, at den ville virke befordrende på antallet af brugsforeninger i Sydvestjylland, som i forhold til Østjylland og Øerne var relativt tyndt besat. Det fremgår derimod ikke direkte, at det skulle ske for at konkurrere med RAV, som det blev hævdet²⁶⁾. Men der er ingen tvivl om, at brugsforeningerne i årene omkring århundredskiftet følte sig i en konkurrencesituation med vareindkøbsforeningerne. F.eks blev det på en generalforsamling i 1898 i Tjæreborg brugsforening vedtaget at anmode Sev. Jørgensen om at holde foredrag i kredsen (Vestjylland udgjorde kreds 1 under FDB) om den danske brugsforening som modvægt for en eventuel vareindkøbsforening. Netop i 1898 var der i flere omkringliggende sogne kommet vareindkøbsforeninger op at stå. I begyndelsen førte Esbjerg-filialen kun enkelte varesorter, resten skulle bestilles fra Kolding. Det blev dog hurtigt en ret utilfredsstillende løsning, så i 1904 fik Esbjerg samme status som de øvrige filialer²⁷⁾.

Produktionsselskaberne søgte man også så vidt muligt at sprede.

I 1901 valgte FDB derfor at købe tobaksfabrikken "Esbjerg" og videreføre produktionen på andelsbasis. Allerede i 1897 havde FDB startet det første produktionsselskab, et kaffebrønderi i Kolding og år 1900 en chokoladefabrik samme sted. Viby-fabrikkerne begyndte i 1906 med sæbe, reb og kemiske artikler og udvidede yderligere i 1913 med en margarinefabrik²⁸⁾; disse fabrikker opstod primært som et led i FDB's før omtalte varepolitik, hvor man modsat RAV ville skaffe varerne gennem egne forbindelser i ind- og udland og ved selv at producere en del af varerne. Men anti-kapitalisme lå også i høj grad bag, idet flere af fabrikkerne blev oprettet direkte på grund af modstand mod den omsiggribende monopolisering, de såkaldte ringdannelser. Dette var således baggrunden for tobaksfabrikken. Allerede i 1890-erne havde der været kontroverser mellem den jyske fællesforening og tobaksfabrikanterne. Disse havde tvunget C.W. Obel, der leverede tobaksvarer til fællesforeningen, til at indstille leverancerne, ellers ville han blive boycottet²⁹⁾. Det lykkedes senere at få genoptaget forbindelsen mellem nu FDB og fabrikanterne. Men i 1900 var det galt igen, for FDB havde hidtil opnået rabat ligesom andre store kunder, men den blev nu suspenderet af Tobaksfabrikanternes Sammenslutning, der kontrollerede hele den danske tobaksindustri. FDB betragtede dette skridt som en krigserklæring og advarede om, at det "efter overvejende sandsynlighed" ville resultere i, at man selv oprettede en andelstobaksfabrik. Man ville kunne regne med fuld opbakning fra medlemmernes side, for "er der noget som publikum ikke ynder er det ringdannelser til varenes fordyrelse"³⁰⁾. Da købet af fabrikken blev ført ud i livet, hindrede tobaksringen alle råvaretilførsler. Man måtte derfor søge til udlandet efter råvarerne, og det lykkedes på den måde at overvinde modstanden³¹⁾.

Den næste holmgang mod en ring trak op allerede i 1903 og skulle blive endnu mere ubarmhjertig end tobakskampen³²⁾. Denne gang var det de amerikansk styrede petroleumsselskaber, der havde slået sig sammen i Det Danske Petroleums Aktieselskab (DDPA). FDB's ihærdige formand, Sev. Jørgensen, tog straks kampen op i Andelsbladet og advarede imod at slutte kontrakt med petroleumsselskabet, da det var ved at opnå en monopolstilling. Det ville uvægerligt føre til forhøjede varepriser, som

det var sket med andre ringe, når de først havde fået en enestilling³³). I april 1904 udsendte FDB en advarsel mod DDPA til alle brugsforeninger, og man opfordrede i stedet til at forpligte sig til at købe petroleum gennem FDB i 3 år. Forbrugerbevægelsen stod imidlertid splittet, idet RAV valgte at forsyne sine medlemmer med petroleum gennem DDPA, hvad der vakte en del harme i FDB³⁴).

Men hvorledes blev denne kamp mod ringene, in casu petroleumsringen, behandlet i de lokale foreninger? Sluttede de op om henholdsvis FDB og RAV? Eller var det en sag de ikke betragtede som deres? Svaret kan give et fingerpeg om i hvor høj grad brugsforeningerne følte sig som andelsforeninger tæt forbundet med andre foreninger overfor ”dem”. Inden disse spørgsmål besvares, skal det fortælles, at petroleumskrigen blussede op igen i slutningen af 1906 i forbindelse med fornyelsen af de 3-årige kontrakter³⁵). Det har dog så godt som slet ikke nedfældet sig i de forskellige forhandlingsprotokoller. Det gjorde derimod den tredje petroleumskrig i 1911, der medførte, at FDB måtte opfordre medlemmerne til en købepligt på 5 år, hvad der var helt uhørt i de liberalistisk prægede foreninger³⁶).

Tabel 5.1. Brugs- og vareindkøbsforeningernes stilling til Petroleumsringen.

	1904	1911
Antal foreninger hvor forhandlingsprotokol omhandler disse år	32	46
Antal foreninger hvor petroleumsspørgsmålet omtales i forhandlingsprotokol	12	16
Antal foreninger tilsluttet FDB's petroleumssindkøb	8	16
Antal foreninger tilsluttet RAV's petroleumssindkøb	4*	**

Kilde: Fh.pr. fra 46 foreninger

* heraf 1 brugsforening

** ingen af de fire foreninger har oplysninger for 1911.

Det første spørgsmål angiver det maksimum, som antallet af foreninger, hvor sagen er omtalt, skal relateres til. Petroleumsspørgsmålet omtales i kun godt og vel en tredjedel af protokol-

lerne. Hvorfor ikke i resten? Svaret kan være, at man ikke har haft brug for petroleum i så store mængder, at man har bestilt det hjem fra enten FDB eller RAV. Sekretæren eller formanden kan også have glemt sagen i sit referat. Endelig kan det tænkes, at bestyrelsen ikke har interesseret sig for spørgsmålet, men som en rutinesag har givet ordren til en bestemt leverandør. Under alle omstændigheder viser det forhandlingsprotokollerne som absolut ikke fuldt dækkende kilder, der ofte lader mange spørgsmål stå ubesvarede hen.

Konklusionen på de to sidste spørgsmål i tabellen må blive, at brugsforeningerne fulgte FDB's opfordring, der var kun 1 "overløber" i 1904, medens vareindkøbsforeningerne fulgte RAV's opfordring til at købe hos DDPA. Desværre har ingen af de fire kredse oplysninger om 1911. Spørgsmålet bliver nu, om brugsforeningerne gik med FDB af ideologiske årsager (tilslutning til andelsidéen) eller om mere jordnære (økonomiske) overvejelser gjorde sig gældende. I Darum brugs var der ingen tvivl. Bestyrelsen her tilsagde FDB sin fulde "støtte til bekæmpelse af alle ringe og sammenslutninger til fordyrelse af varer ..." ³⁷⁾. Men her sad formanden også i FDB's repræsentantskab. Så uforbeholden var alle ikke, flere nægtede således at gå ind på købepligt, men ville dog alligevel købe hos FDB. I Vorbasse brugs kom det mere jordnære aspekt ind. Man ville nemlig undersøge om DDPA kunne levere ¼ øre billigere pr. liter og i så fald købe der ³⁸⁾.

Kampen mod petroleumsringen var ikke den sidste anti-trust kamp. Andelscementfabrikken og dens strid med F.L. Schmidts cementindustri i årene før krigen er et helt studium for sig og vil ikke blive nærmere berørt her, da det ikke specifikt angår brugsforeningerne, men hele andelsbevægelsen.

Derimod må det nævnes, at brugsforeningsbevægelsen løb ind i en alvorlig krise i 1908/09, da der rejste sig en voldsom kampagne fra handelsstandens side, nok endnu mere voldsom end modstanden i 1880-erne. Kernen i angrebene var brugsforeningernes og i første række FDB's soliditet og ledernes hæderlighed. Netop i de år oplevede landet flere bankkrak, og i september 1908 meldte P.A. Alberti sig som storsvindler. På samme tidspunkt blev Torning brugs mellem Viborg og Silkeborg ramt af en skandale, der rystede hele brugsforeningsbevægelsen, idet det viste sig, at udde-

leren havde svindlet for op imod et sekscifret beløb. Da brugsen hvilede på et solidarisk ansvar som næsten alle brugsforeninger, var der kun medlemmerne til at betale (dog lavede man støtteindsamlinger blandt andre brugser). Men Torning var ikke noget særtilfælde, offentligheden fik af og til nys om en uddeler, der havde begået underslæb. Typisk er en artikel i Esbjerg Avis, hvor der fortælles om en uddeler på Lolland, der har lavet et bedrageri. Lakonisk kommenteres, at han nok allerede er på vej til Amerika³⁹). I de forhandlingsprotokoller jeg har set, optræder der en del gange dels uregelmæssigheder, og dels at uddeleren skylder foreningen penge udover den stillede kaution. Men i langt de fleste tilfælde bunder det i manglende kyndighed i regnskabsføring - eller i det der var alle brugsforeningers problembarn, de udestående fordringer. Ofte beløb disse sig til 1/4 eller 1/3 af omsætningen, og da uddeleren hæftede for alle udestående, måtte han selv sagt af og til komme i vanskeligheder. I de fleste vedtægter bestemtes der ellers kontantbetaling, men det defineredes som betaling inden 30 dage. Direkte bedrageri optræder derimod sjældent, og skete det prøvede man altid i første omgang at ordne sagen i mindelighed for at undgå offentlig omtale. Som en konsekvens af den ofte ubehjælpssomme regnskabsføring nedsatte Andelsudvalget en kommission, der i 1902 barslede med en revisionsbetænkning. Et resultat heraf blev, at der senere dannedes en revisionsforening af andelsselskaberne, men blandt brugsforeningerne var der meget ringe tilslutning.

Tilbage til kritikken - den startede i oktober 1908 i "Børsen" og fortsatte næsten et helt år. I en lang række artikler prøvede bladet at slå fast, at FDB hvilede på et meget usikkert økonomisk grundlag, og at ledelsen hævdede kæmpegeger⁴⁰). FDB tilbageviste alle angreb og kunne dokumentere at grundlaget var særdeles solidt⁴¹). Ikke desto mindre var der blevet sået så meget mistillid, at FDB's omsætning i 1909 stagnerede, og ude i lokalforeningerne mærkede man også følgerne. Da Vejen brugs i 1913 ville optage et første prioritetslån på 8.000 kr. i Ribe sparekasse blev det ifølge overleveringen nægtet under henvisning til, at man formodede, at brugsforeningerne ikke hvilede på et sikkert grundlag⁴²). Ser vi på de enkelte brugsforeningers omsætningstal i 1909 tegner der sig langt fra noget entydigt billede af, hvorledes den negative presseomtale

indvirkede på omsætningen. Nogle havde tilbagegang (f.eks. Vegen og Esbjerg), medens flere havde fremgang (f.eks. Billum og Gredstedbro). Det er ikke til at afgøre om tilbagegangen skyldtes mistilliden, eller om det måske var et udslag af konjunkturedgangen, eller om helt andre lokale årsager har spillet ind.

Sammenfattende kan det konstateres, at Fællesforeningen og dens medlemmer helt fra starten har været mødt med kraftig modstand fra handelsstanden. Men hver gang har bevægelsen været i stand til at komme igen på grund af dels det store medlemssunderlag og dels den store soliditet, der trods alt har præget forbrugerkooperationen.

5.3. Socialdemokratiet og brugsforeningerne

Frem til århundredskiftet var arbejderbevægelsen ikke begejstret for brugsforeningerne. Allerede på Internationales første kongres i Geneve i 1866 erklærede forsamlingen, at ”Vi anbefaler arbejderne hellere at beskæftige sig med produktionsforeninger end med forbrugerforeninger. Disse sidste griber kun i overfladen af det nuværende økonomiske system, medens de første angriber dette i dets grundvold”⁴³⁾. På hjemlig grund var Louis Pio enig i dette synspunkt. Utvivtsomt under påvirkning af den tyske socialistleder, Ferdinand Lassalle, gik han alle rede i det første nummer af Socialistiske Blade hårdt imod brugsforeningerne. Med henvisning til den jernhårde lønningslov mente han, at den fordel arbejderne opnåede ved billigere indkøb af levnedsmidler i brugsforeningerne ville blive udnyttet af arbejdsgiverne til at sænke lønningerne⁴⁴⁾. Endvidere var det et afskrækkende moment, at borgelige filantroper stod i spidsen for foreningerne. Det ville afgjort lede arbejderens opmærksomhed bort fra de reelle klassemodsatninger. Som vist i tidligere afsnit blev denne holdning så fremherskende i arbejderbevægelsen århundredet ud, at man på det kooperative område helt helligede sig produktionssiden, især fællesbagerier⁴⁵⁾.

Fagbevægelsens afvisning af forbrugerkooperationen som et redskab i den politiske kamp er imidlertid ikke tilstrækkelig til at

kunne forklare, hvorfor der efter 1870 næsten ingen brugsforeninger dannedes i byerne. Sådan lyder ellers forklaringen i den meste andelslitteratur, og naturligvis spillede det en rolle, men i og med at kun en lille del af arbejderbefolkningen endnu i 1870-erne var organiseret, vil det være at tillægge et teoretisk standpunkt for stor betydning. Nok så vigtigt var det, at der var butikker nok i byerne i forvejen. Det var ikke som på landet, hvor der kun var en høker eller lille købmand. I byerne var der et utroligt stort antal små-handlende, og her må det endvidere tages i betragtning, at der ofte var en tæt forbindelse mellem arbejderbefolkningen og de handlende. De fleste var som sagt ganske små og delte kår med arbejderne og opfattede sig som en del af arbejderklassen. Arbejderne havde derfor ikke lyst til at udkonkurrere nogle af deres egne ved at oprette en brugs. Det må også med i billedet, at brugserne så tidligt blev entydigt knyttet til landbomiljøet. På samme måde var det jo gennem årtier umuligt at få oprettet en højskole i byerne, fordi det ikke kunne lade sig gøre umiddelbart at overføre den tilhørende bondeideologi til bybefolkningens virkelighedsopfattelse. Endelig må det også nævnes, at arbejderne ikke havde de samme organisatoriske erfaringer som bønderne og langt fra kunne stille den samme startkapital til rådighed.

Den første ledende socialdemokrat, der tog brugsforenings sagen op, var Fr. Borgbjerg. Allerede i 1890-erne talte han varmt for, at arbejderne også burde interessere sig for konsumsiden i det kooperative arbejde⁴⁶). Det bevirkede, at man tog spørgsmålet op på partikongressen i 1898. Den vedtagne resolution indeholdt imidlertid en klar advarsel imod Kooperationen. Målet, produktionsmidlernes socialisering, skulle opnåes igennem det faglige og politiske arbejde, hvorfor man ville "anbefale den største varsomhed ved oprettelse af kooperative foretagender"⁴⁷). Det blev dog snart uholdbart at opretholde en stejl modstand, da der efter storlockout'en i 1899 dannedes en del produktionskooperativer (bl.a. maskinfabrikken Aurora, Bygningssnedkernes A/S, Tømrernes A/S og Murersvendenes A/S). Samtidig gik flere og flere arbejdere ind i brugsforeningsarbejdet. I 1907 blev det på et nordisk socialdemokratisk møde i Oslo vedtaget i en resolution, at "Kongressen anser den kooperative bevægelse som et vigtigt middel i arbejderklassens frigørelseskamp". Endvidere blev Kooperationen

betragtet som et middel på linje med de faglige og politiske⁴⁸). Året efter kom spørgsmålet igen op på en partikongres, og stemningen havde nu vendt sig så meget, at der kunne nedsættes et 9-mands udvalg, der nøje skulle undersøge fordele og ulemper ved kooperativ virksomhed og foretage indstilling til næste kongres⁴⁹). Udviklingen var imidlertid ved at løbe fra den forsigtige holdning; rundt i landet var arbejderne allerede ved at tage fat på for alvor at oprette brugsforeninger. Alligevel regnes 1908 for det år, hvor Kooperationen fik det endelige blå stempel af partiet. I 1911 dannede 20 københavnske brugsforeninger ”De samvirkende Brugsforeninger” (det senere HB), som bl.a. havde til formål at foretage fællesindkøb. Der var nemlig en udbredt skepsis til FDB, der kaldtes Venstres fællesforening⁵⁰). Efter et par år gik fællesindkøbet dog i sig selv igen, og De samvirkende Brugsforeninger blev associeret til FDB. Men snart sluttede en del arbejderforeninger i andre købstæder sig til sammenslutningen, så den omkring 1920 talte henved 70.000 medlemmer⁵¹). Blandt disse udviklede brugsforeningen i Esbjerg sig efterhånden til at blive den næststørste.

5.4. Esbjerg og Omegns Brugsforening

Den eneste egentlige arbejderbrugsforening, der blev oprettet i Ribe amt var Esbjerg og Omegns Brugsforening, i daglig tale EOB - den startede i 1900. Man havde tidligere forsøgt at introducere forbrugsbevægelsen i byen uden held. Den 24/6 1888 blev det vedtaget at oprette en arbejderforening ”for at modarbejde det tryk kapitalen øver”. Foruden syge- og alderdomsforsørgelseskasser og afholdelse af foredrag skulle der dannes en forbrugsforening, hvis overskud skulle gå til de førstnævnte humane formål⁵²). Kun første del blev realiseret, arbejderforeningens forhandlingsprotokoller indeholder ingen antydninger af, at man overhovedet har overvejet en brugsforening senere hen⁵³). Et nyt forsøg blev gjort i september 1896, hvor landinspektør Clausen havde indkaldt til møde både i Esbjerg og i Varde for at få oprettet kredse af RAV der. Han fik et par af lederne fra RAV til at komme og agitere, men i begge tilfælde blev det eklatante fia-

skoer; der var overhovedet ingen stemning for at arbejde videre med sagen⁵⁴⁾.

Forhandlingsprotokollen fra EOB savnes desværre for det første halve år, men et jubilæumsskrift fra 1925 tillægger en senere restauratør Nikolajsen initiativet til foreningen. Han havde en lille butik på hjørnet af Skjoldsgade og Finsensgade i et udpræget arbejderkvarter. Her indrettedes en brugsforening, og indehaveren blev uddeler. Det var også ham, der indskød driftskapitalen - på 500 kr.⁵⁵⁾. Efter få måneder gik uddeler og formand af, og senere på året flyttede foreningen til Skolegade nærmere centrum. De første 5 år blev en prøvelsens tid for foreningen, flere uddelere svindlede og en enkelt formand havde besvær med at skelne mellem foreningens kasse og sin egen. Men efter den tid voksede foreningen støt og kunne snart anlægge filialer rundt i byen: Valdemarsgade i 1918, Havnegade i 1920 og Jerne i 1921. Mange fremtrædende socialdemokrater inden for kommunalpolitikken og fagbevægelsen lagde i de første 20 år en stor arbejdsindsats i foreningen. Nævnes kan byrådsmedlem og formand for Arbejds-mændenes fagforening, Chr. Nielsen, der var formand i brugsen 1900-03, smed og byrådsmedlem J.J. Marcussen, der var formand 1905-14, samt en af de mest fremtrædende, skomager N.F. Marcussen, byrådsmedlem og senere redaktør af Ringkøbing Social-Demokrat og Struer Social-Demokrat. Han var i flere perioder forretningsfører⁵⁶⁾.

Det følgende vil give nogle eksempler på, i hvor høj grad en sådan arbejderbrugs adskilte sig i det daglige virke fra de almindelige "upolitiske" landbrugser. I 1902 udbrød der strejke på FDB's tobaksfabrik. Striden gjaldt dels løntarifferne og dels afskedigelsen af nogle unge piger. Konflikten åbenbarede dybe politiske uoverensstemmelser imellem det Venstre-ledede FDB og de socialdemokratiske arbejdere på FDB's fabrik og i EOB's bestyrelse⁵⁷⁾. På et ekstra-ordinært bestyrelsesmøde den 28/6 i EOB blev det vedtaget med 3 stemmer mod 2 ikke at forhandle tobak fra FDB under konflikten for på den måde at støtte de strejkende. Uddeleren, Chr. Sørensen, var meget utilfreds med afgørelsen og ville ikke rette sig efter den. Først da J.J. Marcussen truede med at nedlægge sit mandat gik det igennem⁵⁸⁾. Men på en stormfuld generalforsamling tre uger senere blev sagen rejst igen samtidig

Interiør fra Esbjerg og Omegns Brugsforening fra o. 1914. Nummer fire fra højre er fattigundersøger og socialdemokratisk byrådsmedlem J.J.Marcussen, som var formand 1905-14 og med til at føre foreningen ind i en stabil udvikling. Allerede som menigt bestyrelsesmedlem havde hans ord stor vægt. Hans uforbeholdne støtte til de strejkende på tobaksfabrikken i 1902 var i høj grad med til at skabe den sprængning af foreningen, som førte til dannelsen af nabo brugsforeningen Frem (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

med et andet og lignende spørgsmål om, hvorvidt man skulle forhandle produkter fra Korsør Margarinefabrik, der havde antaget skruebrækkere. En fløj holdt fast ved, at brugsforeningen skulle holdes udenfor faglige og politiske stridigheder, medens en anden fløj forfægtede solidaritetsprincippet. Det sidste standpunkt blev ved afstemningen støttet af 29 medlemmer medens 12 gik imod. Mindretallet kunne imidlertid ikke leve med den afgørelse, og det resulterede i, at uddeleren opsagde sin stilling i oktober - han ville ikke føre fagforeningspolitik lød begrundelsen - og han trak et dusin medlemmer med sig, deriblandt et bestyrelsesmedlem og de to revisorer, arbejdsmand Mads Baadsgaard og højskoleforstander H.J.P. Hagbard⁵⁹).

Allerede i november 1902 havde udbrydergruppen gjort så mange forberedelser, at den på en generalforsamling den 20/11 kunne oprette en ny brugsforening, ”Frem”. Formand blev Hag-

bard, og Baadsgaard blev sekretær⁶⁰). Uddeler eller forretningsfører blev naturligvis Chr. Sørensen. Foreningen havde en speciel §12, der trods adskillige vedtægtsændringer blev bevaret helt frem til lukningen i 1977. Den lød: "Foreningens styrelse skal ledes således, at foreningen ikke på nogen måde indblandes i politiske eller faglige stridigheder af nogen art"⁶¹). For at markere en yderligere afstandtagen til EOB fraveg man det solidariske ansvar og dannede et aktieselskab. De to foreninger havde i de følgende år et ret tilspidset forhold, hvilket ikke bedredes af, at de lå lige overfor hinanden i Skolegade (Jvf. afsnit 8.2.).

EOB's placering som arbejderbrugs afspejler sig mange gange i forhandlingsprotokollen. 1909: 150 kr. til storstrejken i Sverige, 1913: forslag om navneforandring til Arbejdernes Brugsforening for Esbjerg og Omegn, 1913: Køber ikke tobak fra FDB's fabrik under en ny strejke her, 1913: kritiserer FDB for at have meldt sig ind i Arbejdsgiverforeningen, 1917: indmeldes i De samvirkende Brugsforeninger, men udmeldes dog to år senere uvist af hvilken grund.

Mere interessant er det at se på EOB's forhold til den lokale fagbevægelse og omvendt. Ret tidligt indledtes et samarbejde med kredsorganisationen om brændeselsindkøb, og fra 1911 lejede Arbejdsmændenes fagforening sig ind i et af EOB's lokaler. Året efter udlejede og senere solgte EOB de lokaler, som den ejede i Danmarksgade, til det nystiftede Arbejdernes Fællesbageri⁶²). Op til majvalget i 1913 fik socialdemokratisk agitationsudvalg stillet gratis lokaler til rådighed op til valgkampen, og der blev desuden givet 25 kr. til valgagitation i Esbjerg-kredsen. Det var nu utilstrækkeligt, redaktør J.P. Sundbo tabte til Venstre-manden M.N. Slesbager⁶³). Alt i alt havde EOB et tæt samarbejde med fagbevægelsen og synes at have været accepteret som en fuldgyldig del af arbejderbevægelsens flerstrengede snor. Kun i forholdet til Vestjyllands Socialdemokrat kneb det. Redaktør Sundbo, der tilhørte partiets venstrefløj, opgav aldrig det oprindelige Lassalle'ske standpunkt, der kun godkendte produktionsoperationen. Dette kom til udtryk ved, at bladet helt ignorerede EOB. Det ville have været naturligt at omtale brugsens oprettelse og endnu mere Frem's udskillelse i 1902, men det nævnes ikke med et ord. Symptomatisk er det også, at da Sundbo i en stor artikel præsenterer de

forskellige kandidater til byrådsvalget i januar 1902, omtaler han nøje deres mange poster inden for fagbevægelsen, men ikke et ord om at de sidder i bestyrelsen for EOB, den ene endda som formand⁶⁴.

Interessen for Kooperationen blev dog skærpet, da journalist C. Grove kom til bladet i 1904, men han lagde sin arbejdsindsats inden for produktionskooperationen i overensstemmelse med den officielle partilinje på det tidspunkt. Da Grove rejste i 1912 mistede bladet igen interessen for kooperative spørgsmål⁶⁵.

Det er allerede tydeliggjort, at Frem ikke var en politisk arbejderbrugs, skønt vi af medlemslisten kan se, at kundekredsen erhvervsmæssigt havde samme placering som EOB's kunder, altså arbejdere og småborgere (tømrere, murere, skomagere o. lign.)⁶⁶.

De andre bybrugser i Ribe og Varde havde heller ikke noget tydeligt politisk tilhørsforhold. Bestyrelsen for Ribe brugs (opr. 1909) bestod især af jernbanearbejdere, men også gårdejere var med, og den første formand frem til 1917 var bogholder. Ny formand blev ledvogter Chr. S. Petersen, der året efter i 1918 var med til at starte andelsselskabet Arbejdernes Kødforsyning og blev dets første formand⁶⁷. Ligesom i Ribe afspejles også Vardes præg af ret få industrielle virksomheder i brugsforeningernes bestyrelser. Disse udgøres typisk af småborgere og enkelte landbrugere og arbejdere⁶⁸. Det gælder specielt for brugsen ved Sønderport (opr. 1912), der var en kreds af RAV. Den anden, Varde og Omegns Brugsforening (opr. 1919), var skønt beliggende i byen helt domineret af landboere. Den første bestyrelse bestod udelukkende af gårdejere⁶⁹.

6. Lokaliseringen

I de foregående kapitler er brugsforeningsbevægelsens tre faser blevet nærmere gennemgået, således at den historiske baggrund er detaljeret beskrevet. I dette og det følgende kapitel vil der blive foretaget nogle tværgående analyser af det samlede tidsrum, undersøgelsen omfatter.

I kap. 6 vil det dreje sig om at få klarlagt lokaliseringsmønsteret. Hvor og hvornår blev hhv. brugsforeninger og vareindkøbsforeninger oprettet? Kan det f.eks. konstateres, at foreningerne kom i "bølger" i de forskellige områder? Til slut vil der blive set nærmere på de nedlagte foreninger. Var der også dengang en udbredt butiksdød og gik det i givet fald ud over bestemte foreningstyper?

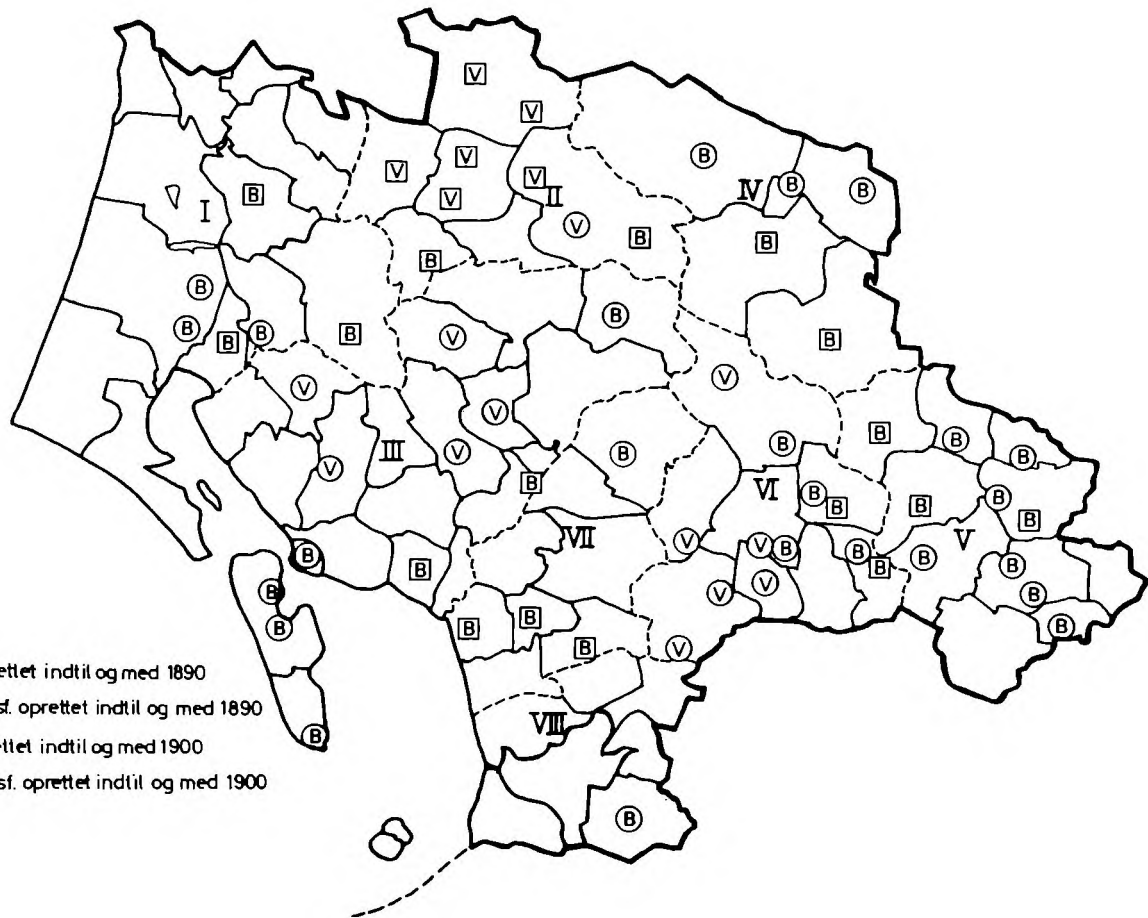
Efter i kap. 6 at have set hvordan foreningerne lokaliserede sig, vil kap. 7 se på hvorfor. I første omgang vil læbælte-problematikken blive taget op. I megen historisk litteratur om brugsforeningsbevægelsen tillægges læbæltet meget stor betydning for brugernes udbredelse, men kan det nu også holde stik i det mere købstadsfattige Vestjylland? Kap. 7 slutter af med gennem en række eksempler at vise hvilke lokale og personelle forudsætninger, der ofte gjorde sig gældende ved oprettelsen af brugsforeningerne.

6.1. Lokaliseringen af brugsforeningerne

I bilagstabel 1 er undersøgelsens hovedtal samlet. Her ses det indledningsvis i de tre første kolonner, hvor mange brugs- og vareindkøbsforeninger, der blev oprettet hvert enkelt år og i alt. For brugsforeningerne gælder det, at ca. 2/5 blev oprettet før århundredskiftet, medens altså hovedparten først kom til mellem 1900 og 1920. Det omvendte forhold gør sig gældende for vareindkøbsforeningerne, hvor godt 2/3 oprettedes før århundredskiftet, således at sammelagt 45% af foreningerne oprettedes før dette tidspunkt. Denne fordeling svarer ret nøje til det øvrige Jylland, hvor det netop er karakteristisk, at den kraftigste udvikling sker i det første tiår i dette århundrede.

For at illustrere hvorledes det samlede antal oprettede foreninger har fordelt sig på sogne, er de blevet plottet ind på omstående kort. Det viser, hvordan de første foreninger har fordelt sig geografisk i amtet indtil hhv. 1890 og 1900. De første brugsforeninger til og med 1890 ligger som en ring i amtets ydergrænser, startende i vest i Billum over Outrup, Horne, Ølgod og derfra i en fortsat linje til Lejrskov. Desuden er der en klynge omkring Darum og Tjæreborg. Det er ikke tilfældigt, at det er i yderområderne, de første foreninger oprettes. Det viser netop påvirkningen udefra. Inspirationen i V. Horne herred kom fra Øst-Danmark. Det er tidligere nævnt, at læge Stilhoff oprettede Billum brugs i 1886 som led i Venstres provisoriekamp. Fra Billum var der ikke langt til Outrup, hvor der året efter også kom en brugsforening. Desuden havde man i Outrup kendskab til Poul Svejstrups netop da udkomne bøger: "Om Brugsforeninger" og "Ledetraad ved Stiftelsen af Brugsforeninger", der findes opbevaret i brugsen sammen med protokollerne. I de to østlige herreder, Slaugs og Andst, kom brugstanken også fra øst, og her må den allestedsnærværende Sev. Jørgensen fra Vester Nebel have en del af æren. Vester Nebel lå ikke langt fra Lejrskov, og her blev der oprettede Vester Nebel en filial allerede i 1884. Den politiske brugsforening i Vorbasse ved vi også er blevet inspireret fra Vester Nebel, idet Demokratisk forening som tidligere omtalt forespurgte Sev. Jørgensen om nogle praktiske problemer, inden man gik i gang med at oprette en brugs. Herfra har idéen bredt sig til Hejnsvig og Bække og også Gesten, der samtidig kunne skele til Vejen, hvor man allerede i mange år havde haft en brugsforening.

I den sydvestlige del af amtet opstod der brugsforeninger i fire sogne i løbet af ganske få måneder i slutningen af 1888 (i Darum, Tjæreborg, Hunderup og Jernved-Sejstrup). At så mange kom på en gang kan helt sikkert føres hen til en god portion lokalpatriotisme, men den egentlige inspirationskilde kendes ikke. I Endrup (V. Nykirke sogn) var der godt nok etableret en lille forening i begyndelsen af året, men intet tyder på, at inspirationen udgik herfra. En formidrende faktor kan derimod gdr. Lambert Hansen, St. Darum, have været. Foruden at indtage en lang række lokale tillidshverv var han i 1880 blevet formand og regnskabsfører i Ribe amts plejehjemsforening, en post han beholdte i 55 år. Des-

- ⊠ Brugsf. oprettet indtil og med 1890
- ⊡ Vareindkøbsf. oprettet indtil og med 1890
- ⊙ Brugsf. oprettet indtil og med 1900
- ⊖ Vareindkøbsf. oprettet indtil og med 1900

uden blev han i 1886 valgt ind i repræsentantskabet i Den vest- og sønderjydske Kreditforening. Fra møderne i disse regionale foreninger kan han meget vel have hørt om foreningsoprettelser andre steder. I det mindste var det Lambert Hansen, der blev første formand for brugsen og var det i 20 år, foruden at han fik sæde i FDB's første repræsentantskab¹⁾. Under alle omstændigheder kan det konstateres, at det ikke var den lokale presse i Varde eller Ribe, der var inspirationskilden, da sagen næsten slet ikke omtales.

Tilbage er kun Ø. Horne herred, hvor bevægelsen imidlertid ikke kom fra øst, men fra nord. Her var det nemlig vareindkøbsforeningerne, der fra slutningen af 1887 kom til området fra Holstebro-egnen.

I 1890-erne blev mange af de hvide pletter midt i amtet fyldt ud. Ved udgangen af århundredet havde så godt som alle sogne i den østlige og nordlige halvdel af amtet mindst en brugs- eller vareindkøbsforening. Man får her et tydeligt indtryk af, hvordan brugsforeningsbevægelsen som bølger kom rullende fra øst og nord. I de følgende årtier kom der forbrugerforeninger i næsten alle sogne.

Men hvor stort et område dækkede hver forening i gennemsnit? Ved at se på antallet af brugsforeninger i forhold til arealet i de enkelte herreder fås et tal for, om der skulle være regionale forskelle på deres tæthed.

Tabel 6.1. Antal km² pr. faktisk eksisterende brugs- og vareindkøbsforening i de 8 herreder i hhv. 1900 og 1920.

herred	areal	ekst. 1900	ekst. 1920	km ² pr. forening 1900	km ² pr. forening 1920
V. Horne	575	5	15	115	38
Ø. Horne	333	8	15	42	22
Skads	622	10	22	62	28
Slaugs	375	3	11	125	34
Andst	335	11	15	31	22
Malt	323	10	16	32	20
Gørding	252	2	7	126	36
Ribe	183	1	6	183	31
I alt	2998	50	107	60	28

Kilde: Bilagstabel 1

Tabellen bekræfter det tidligere anførte, at brugsforeningerne i begyndelsen var mest udbredte i den østlige del af amtet, medens tallene for 1920 viser en ret jævn fordeling. Dog er Ø. Horne, Andst og Malt stadig førende, hvad angår tæthed af brugsforeninger.

Prøver man at finde brugsforeningernes fordeling på sogne i de forskellige herreder, når man stort set frem til de samme regionale forskelle. Eneste undtagelse er Slaugs herred, der på grund af det lille antal sogne i det store herred kommer til at ligge en del over amts gennemsnittet. I amtet som helhed var der ved år 1900 2/3 brugs pr. sogn, medens tallet i 1920 var 1,5 brugsforening pr. sogn. Allerede i 1908 kunne man - statistisk set - tale om hvert sogn sin brugs. På det tidspunkt eksisterede der 76 foreninger i de i alt 77 sogne.

6.2. Lokaliseringen af vareindkøbsforeningerne

Der er i bogen blevet skelnet mellem brugsforeninger og vareindkøbsforeninger, hvad der er rimeligt, eftersom de blev drevet efter forskellige principper og var tilsluttet hver sin fællesindkøbsforening. Men går man tilbage til de oprindelige navne, vil man opdage, at mange flere end de i bilagstabel 1 anførte foreninger bærer betegnelsen vareindkøbsforening. Det gælder f.eks. i 1888 Hundstrup og Jernved-Sejstrup, og i 1891 Grindsted, Løvlund (Grene sogn) og Veerst. Der er imidlertid ikke tale om egentlige vareindkøbsforeninger, men kun indkøbsforeninger. Disse indkøbsforeninger blev ofte drevet ret primitivt, de var sammenslutninger af forbrugere, hvor en af dem påtog sig at uddele varerne. Ofte var de forløbere for de egentlige brugsforeninger, der i modsætning til indkøbsforeningerne havde love og førte forhandlingsprotokol og var med i FDB. Et typisk eksempel kan hentes i Gammelby (Lærborg sogn). Her oprettedes 1. august 1891 en brugsforening, men forinden havde der i nogle år været en indkøbsforening med lokale i en stue hos gdr. Peder Andersens enke, Ane. Der havde tidligere været høkeri på gården, men nu uddelte hun varer tre halve dage om ugen for indkøbsforeningen²⁾. Indkøbsforeningerne

regnes i statistikkerne i gruppe med brugsforeningerne, også fordi det kan være vanskeligt at skelne for de første foreninger. F.eks. var foreningen i Endrup (Vester Nykirke sogn) i begyndelsen kun at regne for en indkøbsforening, men alligevel hed den fra starten i 1888 Endrup Møllens brugsforening. Meget karakteristisk blev der i 1901 nedsat et udvalg til at forberede en eventuel overgang til vareindkøbsforening eller brugsforening. Det endte med, at man vedtog "at overgå til FDB". Her har man trods navnet altså ikke betragtet sig selv som rigtig brugsforening, førend man blev tilsluttet FDB. Kriteriet for at kunne blive anset for egentlig vareindkøbsforening er medlemsskab af RAV. I alt oprettedes 29 vareindkøbsforeninger, hvoraf de 20 før århundredskiftet.

På det foranstående kort er deres sognevisse fordeling indtegnet. Det fremgår, at de er koncentreret i tre herreder, og de oprettedes også i tre tempi. I Ø. Horne blev de fleste grundlagt 1887-90, i Malt 1891-95 (plus 2 i Føvling i 1897) og endelig i Skads 1897-1902. Denne sammenklumpning i tre afgrænsede områder viser, som det også vil fremgå af kap. 7.4., at initiativet til en forening i et sogn også førte til overvejelser i nabosognet, fordi man ikke ville stå tilbage. At det så netop blev vareindkøbsforening fremfor brugsforening var et resultat af, at man i det første sogn var startet med vareindkøbsforening og var godt tilfreds med det, altså valgte nabosognet samme ordning, da det var afprøvet. Præcis på denne måde gik det som tidligere omtalt i Skovlund (Ansager sogn). Nogle beboere havde hørt om Ølgod vareindkøbsforening, den første i amtet, og da det her syntes at gå godt, valgte Skovlund-folkene samme løsning.

6.3. Nedlagte foreninger

Det vil være bemærket, at der opereres med begrebet eksisterende brugsforeninger, dvs. det antal foreninger der faktisk eksisterede et givent år. I alt oprettedes 156 foreninger indtil 1920, men samme år eksisterede der reelt kun 115 foreninger i amtet, altså må der være blevet nedlagt 41, som det også fremgår af kolonne 4 i bilagstabel 1. Det er imidlertid væsentligt at skelne imellem

egentlig nedlagte foreninger, og foreninger der blot har ændret karakter, f.eks. en filial der bliver selvstændig. Det må igen erindres (jvf. kommentarerne til bilagstabel 1), at det samlede antal foreninger dækker over simpelt hen alle former for forbrugerforeninger, der har eksisteret mellem 1868 og 1920. Det vil f.eks. sige, at Føvling regnes med 2 gange, dels som vareindkøbsforening oprettet i 1897 og dels som brugsforening, som den gik over til i 1903. På samme måde er Ål regnet med 2 gange, dels som filial af Bilum brugs i 1888, dels som selvstændig brugs i 1894. Denne stramme adskillelse er nødvendig, for det første for selve registreringens skyld. I 1980 kunne Høm brugs (Seem sogn) fejre 75 års jubilæum, fordi man regnede oprettelsen fra 1905, men faktisk havde der eksisteret en indkøbsforening siden 1891, og det ville give nogle problemer, når man f.eks. støder på Høm i Firmaregisteret i 1891. For det andet er det nødvendigt at skelne, fordi der reelt var tale om en ændring i foreningens status, når den gik fra filial, indkøbsforening eller vareindkøbsforening over til brugs (aldrig den anden vej). Regner man derimod i enheder, dvs. ser bort fra at en brugsforening engang har været vareindkøbsforening og kun betragter den som én forening, bliver det samlede antal foreninger oprettet i perioden 1868-1920 i alt 119.

Tabel 6.2. Antallet af nedlagte foreninger.

A. Egentlige nedlæggelser:	indtil 1900	1901-20	i alt
nedlagte brugsforeninger	4	1	5
- filialer	2	1	3
- indkøbsforeninger	4	1	5
- vareindkøbsforeninger	1	1	2
I alt	11	4	15

B. Ændringer i foreningernes status:			
filial til selvst. brugsforening	2	1	3
filial til selvst. vareindkøbsf.	1	-	1
indkøbsforening til brugsforening	4	1	5
vareindkøbsf. til brugsforening	1	16	17
I alt	8	18	26
I alt A + B	19	22	41

Kilde: Eget materiale

I tabellen er først angivet de egentlige nedlæggelser, 16 i alt, deraf de fleste før 1900. Vi ved ikke noget om baggrunden for lukningerne, da der ikke er bevaret forhandlingsprotokoller fra nogen af dem, i flere tilfælde har der slet ikke været ført protokol. For ringe medlemsinteresse og mangel på kapital har nok ført til de fleste lukninger.

Fra RAV's forhandlingsprotokol ved vi således, at økonomien har trykket i Hovborg vareindkøbsforening (Lindknud sogn), der var blevet oprettet i 1891. Der siges, at man vil "fremme sagen mod Hovborg kreds og søge gælden indkasseret snarest muligt" (29/8 1898). En anden kreds, Novrup (Jerne sogn), nåede aldrig rigtig at komme i gang. Den indmeldtes i RAV i marts 1902, men købte kun for 812,34 kr. det år, og siden figurerer den ikke i regnskaberne³⁾. I tabellens rubrik II får man et nøjagtigt billede af, hvordan de øvrige 26 "uegentlige" nedlæggelser har fordelt sig. I langt de fleste tilfælde, 17, drejer det sig om en vareindkøbsforening, der er gået over til brugsforening. Det skete overvejende i det ny århundrede, hvor FDB havde vist sin styrke.

Spørgsmålet om overgang til brugsforening gik dog som regel ikke smertefrit af, men kunne splitte medlemsskaren og koste talrige ekstraordinære generalforsamlinger. Det endte dog altid med, at brugsforeningstanken sejrede, som det skete i f.eks. Ølgod, Årre, Guldager og Vester Nebel. Men i Tobøl (Føvling sogn) gik sagen i hårdknude. Her oprettedes i 1897 en vareindkøbsforening, men i 1902 kom det på en generalforsamling i februar til forhandling om overgang til brugsforening. Man blev enige om at gøre forsøg på at få varer fra FDB i Kolding, og dersom varerne var billigere og bedre "og i det hele taget mere tilfredsstillende", da på et senere tidspunkt at gå over til FDB. Efter nogle uger kunne man sammeligne, og der viste sig ingen forskel i varer og priser mellem RAV og FDB, så man ville blive i RAV indtil videre. Men den 8/12 s.å. blev der indkaldt til en ekstraordinær generalforsamling, og her vedtoges det med 38 stemmer mod 8 at gå over til FDB. Tilhængerne af RAV må have følt sig kuppet, for de benyttede sig af vedtægternes § 12, ifølge hvilken en ekstraordinær generalforsamling kunne indkaldes af 1/3 af medlemmerne. Det skete den 30/12, og selv om tilhængerne af vareindkøbsforeningen havde fået folk af huse var brugsfolkene i flertal og fik 30 stemmer

mod 28. Herefter drøftedes nye love og en overgang til brugsforening pr. 1/1. Det vedtoges, "da omkring ved halvparten af deltagerne havde fjernet sig", og man meldte sig ind i FDB med 180 medlemmer. Vareindkøbsfolkene affandt sig foreløbig med beslutningen, men i begyndelsen af 1904 blussede striden op igen. Det bestemtes på en generalforsamling med 59 for og 31 imod, at foreningen ikke mere skulle sidde til leje i købmand Stengaards hus, men skulle bygge eget hus. Mindretallet var stærkt utilfreds og bad om en ekstraordinær generalforsamling, men bestyrelsen fandt "ikke anledning til at sammenkalde til en ny ekstraordinær generalforsamling med den forlangte dagsorden", og et forslag en måned senere fra vareindkøbsfolkene om at leje for en 5-årig periode blev igen afvist. Men så tog mindretallet affære, og anført af den tidligere formand for brugsen indtil 1903, gdr. Jens Damkjær, oprettede 58 medlemmer den 18/6 1904 en vareindkøbsforening, der lejede sig ind hos Stengaard for 250 kr. årligt. At en lille landsby som Tobøl skulle have to forbrugerforeninger måtte selvsagt føre til skarp konkurrence. Det sås bl.a. tydeligt på spiritusområdet. Oprindeligt havde brugsforeningen ikke haft spiritusbevilling, men da det rygtedes, at den ny vareindkøbsforening ville føre spiritus, vedtog brugsbestyrelsen at løse næringsbevis "så betids at den kan begynde samtidig med indkøbsforeningen". I 1909 udsendte Danmarks Afholdsforening en skrivelse til alle brugs- og vareindkøbsforeninger, hvori man opfordrede til stop for uddelelse af spirituøse drikke. Brugsforeningen ville egentlig gerne afskaffe spiritusbevillingen, men kun hvis vareindkøbsforeningen også gik med til det, og det ville den ikke. I 1915 nedlagde brugsen dog spiritushandelen, og konkurrenten fulgte efter i 1920⁴⁾.

Sammenfattende omkring nedlæggelsen må det konkluderes, at egentlige nedlæggelser i perioden indtil 1920 var forholdsvis fåtalige og mest udbredt inden århundredskiftet. I alt udgjorde de egentlige nedlæggelser ca. 10% af det totale antal oprettelser. De uegentlige nedlæggelser var derimod mere almindelige og udgjorde henved 17%.

7. Læbæltet

Allerede i det 15. århundrede opstod læbæltet rundt om købstæderne som en beskyttelseszone og et privilegium for byerne, hvor kun købstadens egne borgere måtte handle og drive håndværk. Ved næringsreformarbejdet i 1850-erne kæmpede byerne indædt for at bevare deres privilegier, og det lykkedes også i tilfældet med læbæltet. I næringslovens § 28, 54, 55 og 57 bestemtes nogle grænser, indenfor hvilke der ikke måtte drives håndværk og handel. Håndværk samt høker- og marskandiserhandel ikke indenfor en afstand af 1 mil (7,5 km.)¹⁾, og i brugsforeningssammenhæng den vigtige § 54. "Groshandel, købmands- og detailhandel tilstedes ikke efter almindeligt næringsbevis i mindre end en 1½ mils afstand fra nærmeste købstad"²⁾. De halvanden mil (11,3 km.) beregnedes fra byens akseltorv, dvs markedspladsen.

Forskellen mellem købmands- og detailhandel lå i, at førstnævnte omfattede "al handel i stort og småt" (§ 32), medens detailhandel kun var handel i småt, "dog at indenlandske landvæsensprodukter ... kan afhændes i hvilke som helst partier" (§ 33). For begge typer gjaldt, at der skulle erhverves særligt næringsbevis til salg af spiritus. Det var den bestemmelse, der senere blev præciseret i lov af 2. juli 1870, og som fik stor praktisk betydning for brugsforeningerne. ("Forbrugsforeninger i købstæderne og på landet, der forsyner deres medlemmer med brændevin, er pligtige at løse næringsbevis og svare afgift efter de regler, der er gældende for brændevinshandel på det sted, hvor foreningen har sit hjemsted" (§ 4). Bestemmelsen var ikke afhængig af nogen afstand fra købstaden).

I 1857 kunne man af gode grunde ikke tage højde for brugsforeningerne, så da de dukkede op en halv snes år senere måtte man lovgivningsmæssigt regne dem ind under næringslovens § 4, der omhandlede aktieselskaber, "i hvis øvrigheden forelagte vedtægter intet ulovligt indeholdes ... Drives iøvrigt handel eller hvilket-somhelst andet under bunden næring henhørende erhverv af flere i forening, skal enhver af disse, som tager umiddelbar del i forret-

ningerne, erhverve borgerskab eller næringsbevis". Med den famøse landsretsdom i sagen mod Varde brugsen i 1869 blev der imidlertid skabt en anden præcedens for brugsforeningernes retsstilling, idet det ikke blev betragtet som næringsdrift, men fordeling af varer mellem medlemmerne indbyrdes. Herved kunne brugsforeningerne ikke omfattes af næringslovens § 54, der talte om købmands- og detailhandel, og følgelig kunne brugserne slå sig ned i læbæltet. Landsretsdommen blev lovgivningsmæssigt fulgt op nogle få år senere, da næringsloven skulle revideres. På trods af stærk købstadsmodstand beholdt brugsforeningerne læbæltefordelen i Lov af 23. maj 1873. I § 2 blev der dog skelnet mellem brugsforeninger, hvis "virksomhed er af en sådan beskaffenhed, at den må betragtes som næringsdrift", dvs. foreninger som havde skaffet sig næringsbevis og derfor kun måtte etablere sig udenfor læbæltet, og så "Forbrugsforeninger, der efter foranstående ikke anser sig pligtige til at erhverve borgerskab eller næringsbevis ..."³). Denne sondring opretholdtes ved at betegne brugsforeningerne som henholdsvis uegentlige og egentlige.

I de følgende årtier blev brugsforeningernes fordel ved at kunne placere sig i læbæltet en kilde til stadig og stigende irritation for byerne og handelsstanden. Især forstærkedes opmærksomheden omkring problemet ved, at nogle høkere misbrugte brugsforeningsprincipperne. Høkerne måtte ifølge næringslovens § 55 kun handle med et begrænset varesortiment, såsom landbrugsprodukter, øl salt, lys, træsko, sæbe, kaffe, te, sukker, tobak, og lignende. For at kunne øge varebestanden og indtjeningen var der høkere, der oprettede pro forma brugsforeninger. Der udfærdigedes love, og nogle af høkerens venner blev formelle bestyrelsesmedlemmer, ligesom kunderne blev foreningsmedlemmer uden at skulle hæfte solidarisk. Høkeren selv blev så fast forretningsfører, kasserer og uddeler⁴).

Fra Ribe amt kendes to eksempler på sådanne pro forma brugsforeninger, hvoraf i hvert fald den ene blev dannet for at omgå læbælteloven. Det var Sig handelsforening (Torstrup sogn), der blev dannet i 1909, tilsyneladende som en almindelig brugsforening med bestyrelse og love. Men vedtægterne afslører, at der var tale om et skalkeskjul for købmand Hjalmar Bjelke i Varde, så han kunne drive handel i læbæltet. I § 1 siges der, at foreningens

virksomhed foreløbig er begrænset til 3 år. § 4 fastslår at købmand Bjelke er kautionist, og § 6 bestemmer at han har "pligt og eneret til at forsyne med varer". Medlemmerne hæfter solidarisk, dog højst for 10 kr. ! Der skal lægges 6% på varerne, men med Bjelkes tilslutning kan det fraviges ved enkelte varesorter. Og endelig er der den i brugsforeningssammenhæng ret så usædvanlige bestemmelse, at man kan udmeldes når som helst og samtidig ophører alle rettigheder og pligter. Efter et års forløb ophævedes forbindelsen dog til Bjelke, og foreningen fortsatte på mere normal vis.

Et andet eksempel på en pro forma brugsforening etableredes i Tistrup-Horne sogne. I midten af '80-erne oprettedes der rundt om i landet en del "apotekerbrugsforeninger", som dels havde til formål at sælge naturmedicin til medlemmerne og dels forsøge at blive leverandører til sygekasserne. En sådan såkaldt homøopatisk brugsforening blev også stiftet for de to sogne i 1885. En mand, der tidligere havde været dømt nogle gange for kvaksalveri, satte sig i spidsen som uddeler for foreningen og fik dannet en bestyrelse. Fra butikken solgtes både lægebøger og 142 forskellige slags medicin og gift. Ret snart tegnede der sig over 200 medlemmer, der formedelst et indskud på 2 kr. erhvervede sig ret til at købe medicin for 1 kr. pr. portion. Med hensyn til et evt. overskud sikrede vedtægterne på forhånd uddeleren halvdelen. Den emsige leder af "brugsforeningen" nøjedes ikke med at dele medicin ud, men foretog også uden større held praktisk lægegerning. Det bragte ham imidlertid politiet på halsen, og han fik nu sin femte dom for kvaksalveri, foruden at han og bestyrelsen hver skulle betale 200 kr. i bøde. Apotekervarerne blev konfiskeret og butikken lukket⁵⁾.

I 1880-erne begyndte handelsstanden for alvor at organisere sig i Centralforeninger, og på talrige af disses møder blev der slået til lyd for større kontrol med brugsforeningerne; skønt man anerkendte deres lovlighed og gode betydning for arbejderbefolkningen, så man dem dog helst fjernet fra læbæltet. En medvirkende årsag til byernes bekymring var som før nævnt, at brugsforeningernes kundekreds i 1880-erne skiftede karakter. Så længe det hovedsageligt havde været de svagtbemidlede husmænd og landarbejdere, der købte i brugserne, havde tabet været til at bære. Men da de mere pengestærke gårdmænd også tilsluttede sig blev tabet

mere føleligt for byernes købmænd. Da handelsstanden også på andre punkter var utilfreds med næringsloven forstærkedes ønsket om en ny lov. Det resulterede i, at handel, industri og håndværk i 1889 henvendte sig til regeringen og bad den nedsætte en kommission til at forberede en revision. I 1890 nedsatte indenrigsminister Ingerslev en 25-mands kommission overvejende repræsenterende byinteresserne, og i 1893 afgav den en diger betænkning.

Hovedessensen i betænkningens stilling til brugsforeningerne var, at man ønskede en skærpelse i bestemmelserne for de såkaldte egentlige brugser. De uegentlige udgjorde ikke et problem, idet de lå udenfor bæltet. Man var opmærksom på, at indenrigsministeriet ved forskellige skrivelser og cirkulærer havde søgt at vanskeliggøre etableringen af ulovlige foreninger ved bl.a. at kræve solidarisk ansvar, kun uddeling af varer til medlemmer o.a.⁶⁾ Men kommissionen ønskede en indskrænkning i antallet af egentlige brugsforeninger. Den hidtidige sondring havde gået på, om der kun var salg til medlemmer (egentlige), eller om der også var til ikke-medlemmer (uegentlige brugser med næringsadkomst). I stedet ønskede man nu en skelnen mellem åben bod og lukket bod. Åben bod betød, at lokalet var et egentlig forretningslokale og holdt åbent hele dagen, kort sagt at den i det ydre lignede en købmandsforretning. De foreninger, der kom under betegnelsen lukket bod, blev i lovforslaget udsat for meget stramme kontrolforanstaltninger og forbudt salg af brændevin og øl. Blev forslaget vedtaget ville det amputere brugsforeningernes selvstændighed og indskrænke omsætningen til et minimum. I bilagstabel 2 er hovedtallene sammenstillet fra den undersøgelse, som kommissionen i 1891 lod foretage over antallet af brugsforeninger. Som det ses havde 320 af i alt 338 foreninger åben bod inden for læbæltet; det svarer til godt 94% af alle foreninger som kommissionen altså ville have lukket. Desuden havde 201 eller omkring 60% af foreningerne brændevinsbevilling, som også skulle nedlægges. At problemet var størst på Øerne fremgår klart, idet 241 eller $\frac{3}{4}$ af alle foreninger med åben bod inden for læbæltet lå her. Dertil må lægges, at på Øerne lå $\frac{4}{5}$ af foreningerne uden næringsbevis inden for læbæltet, medens det tilsvarende tal i Jylland kun var $\frac{2}{5}$. Det kan derfor konstateres, at brugsforeningerne har taget en

stor del af omsætningen i læbæltet fra købstæderne, specielt på Øerne.

Da kommissionsforslaget kom for i Folketinget i 1893 pressede de konservative bykredse stærkt på for at få det vedtaget. Men Venstre, der sad på et stort flertal, kunne ikke være med til at nedskære brugsforeningerne så totalt. Mindst af alt kunne man gå med til at lægge sondringen mellem åben og lukket bod, man kunne kun acceptere den gamle skillelinje mellem foreninger, der kun handlede med medlemmer, og de der også handlede med ikke-medlemmer. Forslaget nåede kun til 1. behandling og blev derefter syltet i et 15-mands udvalg. Det blev fremsat igen hvert år frem til århundredskiftet og hver gang led det samme kranke skæbne. Til sidst opgav Højre at få det gennemført. Det må nævnes, at indenrigsministeriet i forbindelse med udvalgsarbejdet i 1898 lod foretage en ny undersøgelse af brugsforeningernes placering (se bilagstabel 3). Den viste en yderligere tilvækst på 290 egentlige foreninger eller over 50% stigning.

Efter århundredskiftet var der flere købstæder, der erkendte, at læbæltet ikke var et privilegium som intenderet men en hæmsko for en videre udvikling, hvorfor læbæltet flere steder blev ophævet. I 1910 rejstes spørgsmålet om ophævelse for første gang i Folketinget, men indenrigsminister Jensen-Sønderup (V) kunne kun udtale, at han personligt ønskede det hævet, men der måtte ske en indstilling fra købstæderne⁷⁾. Da spørgsmålet igen rejstes i den næste samling kunne handelsminister Oscar Muus (V) fortælle, at han havde spurgt handelens fællesrepræsentationer, men de var dybt uenige. Han havde tillige foretaget nogle undersøgelser over de steder, hvor læbæltet var ophævet. Indtrykket var, at der i de nærmeste år efter var opstået små købmandshandeler og enkelte brugser var ophævede. I foråret 1912 anmeldte 6 venstremænd, 3 radikale og 3 socialdemokrater et forslag om ophævelse⁸⁾. Læbæltet var for dem en så indlysende forældet foranstaltning, at de end ikke motiverede deres forslag. Det kan måske undre, Venstre så stærkt gik ind for ophævelsen, når læbæltet faktisk gavnede brugsforeningerne. Venstres holdning hang naturligt sammen med deres liberale ideologi, der ønskede alle særrettigheder afskaffet. Desuden gik partiet ud fra, at brugsforeningerne var så stærke, at de kunne stå sig i konkurrencen.

I december 1915 nedsatte handels- og indenrigsministeriet i fællesskab en kommission, der bl.a. skulle undersøge spørgsmålet om læbælters ophævelse. I november 1919 afgav den betænkning og indstillede enstemmigt, at læbæltet burde ophæves. I december blev lovforslaget om ophævelse forelagt landstinget og her vedtaget enstemmigt. I folketinget blev det også vedtaget enstemmigt den 11/2 1920, så læbæltet med virkning fra samme dag blev ophævet⁹⁾.

7.1. Læbæltet omkring Varde

Indledende må det bemærkes, at der faktisk eksisterede tre læbælter i regionen, idet amtet strakte sig helt over til Kolding, der dog ophævede sit læbælte i 1906. Indenfor Koldings "beskyttelsesbælte" lå 4 foreninger fra Ribe amt: Lejrskov, Skanderup, Gelballe (Skanderup sogn) og Hjarup. I det følgende vil Koldings læbæltepolitik imidlertid ikke blive undersøgt nøjere, analysen vil koncentrere sig om Varde og Ribe.

Ifølge indenrigsministeriets spørgeskemaer fra årsskiftet 1898/99 lå der følgende brugsforeninger i Vardes læbælte:

Tabel 7.1. Brugs- og vareindkøbsforeninger indenfor Vardes læbælte ultimo 1898.

	medlemstal	brændevinsbevilling	åben bod
Bryndum V.	ca. 200	-	+
Næsbjerg V.	141	-	+
Aislev V.	106	-	+
Torstrup V.	135	+	+
Janderup B.	203	+	+
I alt	ca. 785		

Kilde: Indenrigsministeriet: Kommue- og næringsager. 1899. Ribe amt. Rigsarkivet.

Anm.: Af uforklarlige årsager er Billum ikke placeret indenfor læbæltet i spørgeskemaet, skønt landsbyen kun ligger 9-10 km fra Vardes midte.

Ved at sammenstille spørgeskemaernes oplysninger om medlemstal med de omsætningstal for samme tid, som kan findes blandt en halv snes foreningers forhandlingsprotokoller og småtryk, når man frem til gennemsnitsindkøbet pr. medlem, det vil i de fleste tilfælde sige pr. husholdning. Gennemsnitsmedlemmet købte for mellem 300 og 325 kr. pr. år i sin forening. Overføres tallet på de fem foreninger i Vardes læbælte giver det til resultat, at de på årsbasis tilsammen har omsat for ca. 1/4 mill. kr. Hvis det havde været forbudt for brugsforeningerne at slå sig ned i læbæltet, ville disse penge til en vis grad være gået til høkere, men resten ville have tilfyldt Varde-købmændene. Det er vanskeligt at afgøre, hvorvidt dette tab har været føleligt for købmændene.

I begyndelsen af 1915 foretog Statistisk Departement en undersøgelse af alle brugsforeninger i landet. Desværre eksisterer primærmaterialet, de udfyldte spørgeskemaer, ikke mere. Det gør det til gengæld for en tilsvarende undersøgelse fra begyndelsen af 1919. Tallene, der omfatter 1918, er på visse områder behæftet med fejl (jvf. kommentarerne til bilagstabel 4), men bringes alligevel nedenfor for at give et indtryk af brugsforeningernes betydning i læbæltet.

Tabel 7.2. Brugsforeninger indenfor Vardes læbælte ultimo 1918¹⁾.

	medlemstal	omsætning	br.vinsbvl.	næringsbevis
Janderup	250	140.000	-	-
Kærup (Janderup s.)	65	76.000	-	-
Alslev	160	143.000	-	-
Næsbjerg	150	121.682	+	-
Rousthøje (Grimstrup s.)	46	68.254	-	-
Sig (Torstrup s.)	108	137.929	-	-
Billum	176	168.913	-	-
Bryndum 2)	80	176.644	+	+3)
I alt	1035	1.032.422		

Kilde: Stat.Departement: Forbrugsforeninger 1918-19. Rigsarkivet.

- 1) Torstrup mangler i statistikken
- 2) Medlemstallet er angivet til 80, hvilket er usandsynligt omsætningen taget i betragtning.
- 3) Det er uforklarligt, hvordan brugsen har kunnet have næringsbevis inden for læbæltet!

I 1919 kom der yderligere tre brugsforeninger til omkring Varde, nemlig Tinghøj, Mejls (begge Varde landsogn) og Hostrup. Sammenholdt med en omsætningsstigning på over 70% i gennemsnit i 1919 i forhold til 1918 (jvf. beregningen i kommentarerne til bilag 4) betyder det, at brugsforeningerne kort før læbæltets ophævelse tog en omsætning fra Varde by på 2-2,5 mill. kr. Hertil skal så lægges de to foreninger i selve byen, hvor der naturligvis ingen hindringer var for en brugsforening for at slå sig ned med næringsbevis; de tegnede sig på samme tidspunkt for 200.000 kr. tilsammen. Pr. 1/2 1916 boede der 4668 mennesker i Vardes læbælte¹⁰. Medlemstallet i brugsforeningerne lå i alt på 12-1400, og da et medlem i de fleste tilfælde repræsenterede en hel husstand vil det sige, at stort set de fleste indbyggere i læbæltet har været medlem af en brugsforening.

På trods af brugsforeningernes åbenbare fordel af læbæltet var Varde handelsforening ikke stemt for en ophævelse. I 1902 sendte man en skrivelse ud til medlemmerne, hvori man bad dem tage stilling til en evt. ophævelse. Af 47 udsendte skemaer kom 21 tilbage, hvoraf 15 var imod, 5 for og 1 blank¹¹). Spørgsmålet blev dog ved at være aktuelt, og i begyndelsen af 1908 kom handelsforeningen under stærkt pres for at ophæve læbæltet. Beboere fra alle sogne omkring byen foretog en underskriftsindsamling, i alt 254 underskrivere, hvor man opfordrede handelsforeningen til at gå ind for en ophævelse. Argumentet var, at læbæltet skadede byen mere end det gavtede, og der synes at have været en vis utilfredshed med den vareforsyning brugs- og vareindkøbsforeningerne kunne tilbyde, idet man håbede på, at en ophævelse ville betyde flere handlende i sognene. Der kom dog ikke noget ud af underskriftsindsamlingen, men handelsforeningen kom samtidig under pres fra byrådet, der også ønskede en ophævelse, men måtte have handelsforeningens godkendelse først. Handelsforeningen fik imidlertid sagen trukket ud ved at fremføre, at det ville være "ønskeligt til bedømmelse af forholdet at have oplysninger fra byer, som har hævet læbæltet". Oplysningerne kom først i 1911 med handelsministeriets meddelelse om, hvad der var sket i oplandet til de 13 byer, der havde ophævet læbæltet. Brugsforeningerne var her gået tilbage eller stagneret, til gengæld var der blevet oprettet mange små købmandsforretninger. Grossisterne eller storkøb-

mændene i byerne var godt tilfredse, da de kunne sælge til de nye forretninger. Taberne var de små detaillister i byerne, der fra alle byer måtte indrømme at have haft en nedgang i omsætningen. Netop i dette sidste må årsagen til handelsforeningens modstand søges, idet flertallet af medlemmerne var småhandlende. Vi hører ikke udtrykkeligt om et modsætningsforhold mellem store og små købmænd indenfor handelsforeningen, bortset fra de fem stemmer for ophævelse i 1902.

Det er imidlertid spændende at se på formandens rolle, grosserer Harald Nielsen. Han overtog i 1893 svigerfaderens, J.W. Palludans, store forretning sammen med en anden svigersøn¹²⁾. Som byens førende grosserer må han afgjort have været interesseret i en ophævelse, og spørgsmålet er, om det ikke var ham, der havde taget initiativet til den førnævnte underskriftsindsamling. Underskrifterne kom fra 11 forskellige lokaliteter i oplandet, men i alle tilfælde var det med nøjagtig den samme formulering og udført af kun to forskellige hænder. Det indicerer, at indsamlingen har været organiseret centralt. Desuden henvendte man sig i begrundelsen tydeligt til de småhandlende. "Således som tiderne har udviklet sig, er læbæltet ikke længere nogen gavn for byernes forretningsliv, men tværtimod til skade. Den konkurrence som brugsforeninger og indkøbsforeninger påfører købstædernes handlende er absolut skadeligere for sidstnævnte end den konkurrence, der vil komme fra handlende i byens nærhed. Hvis købmænd kan få lov til at etablere sig inden for 1½ miles afstand fra Varde, hvor brugs- og indkøbsforeninger har forretninger, vil disse sikkert hurtigt gå tilbage og måske også helt ophøre". Den stærke afstandtagen til brugsforeningerne peger også i retning af, at der er formuleret ud fra et bystandpunkt. Endelig skal det anføres, at underskrifterne findes bevaret i J.W. Palludans arkiv.

Omend formodningen om formandens rolle skulle være rigtig, var han dog ikke i stand til at rokke ved flertallets indstilling. Da foreningen i 1916 skulle besvare nogle spørgsmål til læbæltebetænkningen blev der derfor svaret: "Man anser læbæltet for at være en rettighed, som de mindre særligt, ikke frivilligt bør give afkald på, og man vil ikke sætte pris på at få nye forretninger etablerede i de i læbæltet liggende landsbyer uanset, at der i læbæltet er etableret ikke så få brugs- og indkøbsforeninger"¹³⁾. Herefter

findes der ikke et ord mere om læbæltet i handelsforeningens protokol.

7.2. Læbæltet omkring Ribe

Ribe havde også et læbælte, men her fik brugsforeningsbevægelsen først sent vind i sejlene. Høm (Seem sogn) kom som eneste forening igang før århundredskiftet (i 1891), men påførte ikke Ribe nogen smertelig konkurrence. Af spørgeskemaet fra 1898 ses, at foreningen kun havde 60 medlemmer og hverken åben bod eller brændevinsbevilling, og desuden købtes alle varer i Ribe. Ved 1918-tællingen så billedet således ud:

Tabel 7.3. Brugsforeninger indenfor Ribes læbælte ultimo 1918.

	medlemstal	omsætning	brændevinsbevilling
Gredstedbro (Jernved s.)	645	164.523	-
Høm (Seem s.)	120	51.386	-
Kalvslund	115	49.850	-
Kongeådal (Vilslev s.)	180	103.810	+
Obbekær	52	28.956	-
Seem-Varming	180	57.022	-
V.Vedsted	66	42.488	-
I alt	1358	498.035	

Kilde: Stat.Departement: Forbrugsforeninger 1918-19. Rigsarkivet.

Udviklingen efter århundredskiftet var langt alvorligere for handelsstanden i Ribe. En omsætning på ½ mill. kr. gik i 1918 byen forbi, idet ingen af foreningerne købte deres varer i Ribe men fik dem fra FDB i Esbjerg. I forbindelse med betækningsarbejdet, som kommissionen angående Ribe by's økonomiske forhold udførte i 1904, forespurte man også de omkringliggende brugsforeninger om deres økonomiske forbindelser til Ribe. Alle foreninger kunne med bestemthed sige, at de ville aftage alle varer fra FDB og ikke købe i Ribe. I Gredstedbro (Jernved sogn) havde man dog ud af en omsætning på 90-100.000 kr. købt for 200 kr. i Ribe! For at føje spot til skade kunne formanden oplyse, at af

foreningens 224 medlemmer hørte de 140 til Ribe by's gamle kunder, og disse 140 havde i 1903 købt for 55.000 kr.¹⁴⁾

På grund af Ribes meget trængte situation var handelsforeningen hele tiden på vagt over for overtrædelser af lovgivningen. I 1890-erne førte foreningen en hidsig kamp mod fem høkerier på omegnens kroer, som beskyldtes for at handle med næsten enhver varesort og derfor skadede byen betydeligt¹⁵⁾. Der fortælles også om en sag fra 1881. Det viste sig ved en opmåling i lige luftlinje fra Ribe domkirke, at købmanden i Jernvedlund (Jernved sogn) boede lige inden for læbæltet. I konsekvens heraf blev han tvunget til at flytte. Der blev købt grund 250 m. længere nordpå og bygget hus i det yderste hjørne af en mark. Det lå dog stadig så nær læbæltegrænsen, at der ikke måtte indrettes butik i den sydlige ende af huset!¹⁶⁾

Da brugsforeningerne så ud til at kunne blive en trussel, bad handelsforeningen i 1897 kredsens folketingsmand, gdr. Jens Busk (V), arbejde for at få brugsforeninger forbudt i læbæltet. Det lod dog ikke til, at Busk foretog sig noget i dette kontroversielle emne. I 1906 tog handelsforeningen læbæltesagen op på et møde, og der viste sig ligesom i Varde et stort flertal for at bevare læbæltet. Siden fik foreningen travlt med andre initiativer for at skaffe erhvervsliv til byen, og vi hører ikke mere til læbæltet.

7.3. Læbæltets betydning

Det er i det hele taget karakteristisk, at der ingen debat var om læbæltets ophævelse, hverken i handelsforeningernes protokoller eller i lokalbladene fra det tidspunkt, hvor læbæltekommissionen blev nedsat i 1915. Det må skyldes forvisningen om dets ophævelse, og dels at læbæltet i denne region måske ikke har haft den store betydning alligevel. Den almindelige antagelse er, at brugsforeningen var talrigere i læbæltet end udenfor. Dette er også korrekt for så vidt angår Øerne og Østjylland, men gælder det også for det øvrige Jylland? Nedenstående tabel prøver at sammenligne antallet af foreninger i læbæltet omkring Varde og Ribe med tænkte læbælter om de fire andre største byer i amtet for at se, om brugsforeningerne skulle være talrigere i de rigtige læbælter.

Tabel 7.4. Antallet af brugs- og vareindkøbsforeninger i 1898 og 1918 i Varde og Ribes læbælter og i fire tænkte læbælter.

	1898	1918
Varde	6	9
Ribe	1	7

Esbjerg	2	7
Grindsted	4	7
Vejen	11	16
Bramming	4	10

Kilde: Eget materiale.

Tabellen viser meget tydeligt, at brugsforeningerne ikke var talrigere omkring de to læbælte-byer end omkring byer uden denne zone. Dertil kommer, at Varde var den eneste by med et "helt" læbælte. Ribes bælte blev begrænset mod vest af Vadehavet, og de fire tænkte læbælter omfatter heller ikke en komplet cirkel med en radius på 11,3 km. En anden metode kan også klarlægge, om brugsforeningerne var overrepræsenterede i læbæltebyerne. Som nævnt var Varde den eneste by med et fuldt læbælte, hvilket muliggør en arealberegning:

$$11,3^2 \cdot \pi (22/7) = 401,3 \text{ km}^2$$

Hele amtet udgjorde 2998 km², Vardes læbælte svarer altså til 13,4%.

Brugsforeningernes fordeling var i

1898: 51 brugser i amtet, heraf 6 i Vardes læbælte = 11,8%

1918: 103 - - - - 9 - - - = 8,7%.

Det skulle hermed være godtgjort, at brugsforeningerne forholds-mæssigt var underrepræsenterede i læbæltet omkring Varde. Hvis arealet for Ribes læbælte kunne beregnes ville man nå til samme resultat. Den generelt accepterede vending i samtiden og eftertiden, at brugsforeningerne benyttede sig af læbæltet og i stort tal slog sig ned her, har altså ikke gyldighed for Ribe amt, og højst sandsynlig heller ikke for det øvrige Vest- og Nordjylland. Statistikken i betænkningen fra 1893 (hvor tallene er indsamlet i 1891) peger i samme retning. For landet som helhed lå i 1891 62% af

foreningerne inden for læbæltezonen. Deles op på Øerne og Jylland er der markante forskelle. På Øerne lå hele 78% inden for, i Jylland kun ca. 40%. Skiller man nu Østjylland fra (Randers, Århus og Vejle amter) lå kun 20% af brugsforeningerne i det øvrige Jylland inden for læbæltet¹⁷⁾. Senere undersøgelser viser, at 57% af brugsforeninger i 1898 lå inden for læbæltet, i 1905 63%, 1914 52% og i 1919 lige under 50%¹⁸⁾. Disse tal har naturligvis givet belæg for antagelsen om brugsforeningernes overrepræsentation i læbæltet. Men i betragtning af, at brugsbevægelsen i begyndelsen var stærkest på Øerne og det østlige Jylland kan de høje læbæltetal ikke undre. Købstæderne ligger så tæt her, at det meste af arealet har været læbælteområde. Den vigende tendens fra 1905 og fremefter er blot udtryk for, at det øvrige Jylland med de mere spredte købstæder efterhånden fik en større andel i det samlede antal brugsforeninger.

Når Højre-kredse tordnede mod brugsforeningerne var de traditionelle påstande, at foreningerne kun kunne eksistere i kraft af læbæltet, og brugserne ville hurtigt gå tilbage eller helt ophøre, når de blot kom ud i lige konkurrence. Men fik ophævelsen af læbæltet den betydning? Da Nakskovs læbælte blev ophævet i 1913 kunne Højre-bladene triumferende meddele, at en række brugsforeninger havde vedtaget at blive ophævet. Det viste sig imidlertid, at det i alle tilfælde drejede sig om de foromtaltte høkere, der havde oprettet pro forma brugser¹⁹⁾. Under udarbejdelsen af læbæltebetænkningen undersøgte man, hvordan det var gået de 17 købstæder, der havde ophævet læbæltet. Det viste sig, at der i årene efter var forsvundet 27 brugsforeninger - til gengæld var der kommet 28 nye! I Kolding f.eks., der var den by, der havde flest brugsforeninger i sit læbælte, nemlig 37, forsvandt ingen brugser ved ophævelsen i 1906, men der kom fire mere til²⁰⁾.

For Varde og Ribes vedkommende kan det konstateres, at læbælteloven ikke spillede nogen rolle. Efter 1919 ophørte grundlæggelsen af nye brugsforeninger stort set, i tyverne blev der kun grundlagt få foreninger i amtet, men udenfor det tidligere læbælte, og i trediverne kom der også kun nogle mindre nye brugser. Men i årene efter lovens ikrafttræden blev der ikke ophævet en eneste brugsforening. Det boom, der i 1919 kom med brugsgrundlæggelser - 11 nye plus 3 vareindkøbsforeninger der gik over til brugsfor-

ening - kunne fremføres som argument for, at brugsforeningerne skulle skynde sig at blive etableret, inden de fik konkurrencen fra købmændene. Imidlertid lå kun tre af de 11 inden for læbæltet, hvorfor det ikke synes sandsynligt. Det store antal nyanlæggelser kan kun forklares med forsyningsvanskelighederne i krigens sidste år. Det gjorde det risikabelt at starte nye foreninger, så det behov, der var i lokalsamfundene for at få egen nærbutik, blev opstemmet og kunne først realiseres i det første efterkrigsår.

7.4. Lokale og personelle forudsætninger ved oprettelserne

Udgangspunktet for en undersøgelse af brugsforeningsbevægelsen må som helhed være materialistisk. Dvs. at de beskrevne socio-økonomiske faktorer vil angive inden for hvilke rammer og tidsrum bevægelsen befinder sig. Men bevæger man sig fra makroplan til mikroplan, fra bevægelse til lokal forening, får de lokale og personelle faktorer helt klart en afgørende betydning for, hvorfor en forening blev oprettet på en bestemt lokalitet på et bestemt tidspunkt. Det følgende vil give nogle typiske eksempler på, hvad der fik en lokal befolkning til at tage skridtet og oprette en forbrugerforening.

Den altdominerende årsag kan helt banalt udtrykkes i ønsket om at have en nærbutik. Med pengeøkonomiens stigende betydning skabtes et øget behov for færdigforarbejdede varer, og næringsloven skabte forudsætningerne for en øget indenrigsk samhandel. Bortset fra læbæltezonen kom der en høker eller købmand i snart sagt enhver flække i tiden efter 1860, og disse var således etableret, inden brugsforeningerne kom til. De fleste sognebøger kan berette om en lang række handlende inden brugsen. Som regel først nogle høkere og dernæst nogle mere stabile købmænd. I temmelig mange tilfælde vil det også af forhandlingsprotokollernes indledning fremgå, at beboerne har overtaget den stedlige købmandsforretning. Årsagerne kunne være forskellige, fælles var blot ønsket om at bevare en nærbutik. Som f.eks. i Lønne. Da den gamle købmand Andersen døde i 1916 opstod der pludselig en

mulighed for at oprette en brugsforening i stedet. Sikkert ikke fordi man havde været utilfreds med købmanden, men man havde brugsforening så mange andre steder, så tanken var nærliggende. Ligeledes blev den lokale købmands død startskuddet til en brugs i Skanderup i 1896. Eller der kunne komme en situation som i Gesten, hvor købmand Kock havde fremsat ønske om at flytte. Da der således var udsigt til at stå uden indkøbssted, sammenkaldtes til møde i forsamlingshuset for at forhandle om oprettelsen af en brugsforening, hvad der snart efter realiseredes (i 1888).

Behovet for at have en nærbutik er dog ikke en fyldestgørende forklaring på alle brugsforeningsoprettelser. Vigtigt var det også, at der var et behov for at have sin egen butik. I mange tilfælde ser man, at den nystartede forening køber den lokale købmandsforretning, som det skete i f.eks. Egholt (Lejrskov sogn) i 1897, Kalvslund i 1903, Ll. Andst (Andst sogn) i 1907, Kærbæk (Ansauger sogn) i 1915, Horne i 1916 og Hostrup i 1919. Tit blev købmanden så ansat som uddeler. Det skete bl.a. i Eg (Grindsted sogn), hvor beboerne en tid havde snakket om at oprette en brugsforening. Det endte med, at man i 1915 købte købmand Paarups forretning, der både var kro og mølle, og Paarup ansattes som uddeler. Noget lignende hændte i Jordrup i 1894. Her var der også stemning for en brugs, og der blev indkaldt til møde på skolen. Det resulterede i, at man overtog den ene af byens to købmandsforretninger, og købmanden i den anden blev ansat som uddeler.

Det er i det hele taget bemærkelsesværdigt, at der aldrig fra købmændene lyder protester - i det mindste ikke gengivet i forhandlingsprotokollerne - imod at blive uddelere. Der kunne naturligvis være tovtækkerier om prisen for butikken og varelageret, men det lader til, at købmændene generelt har føjet sig for beboernes ønske om overtagelse. Alternativet ville være, at beboerne alligevel oprettede deres egen forretning og boycottede købmanden, og under alle omstændigheder ville de færreste landsbyer kunne give underlag for to forretninger. Det var de fleste steder rigeligt med én som f.eks. i Henne. Egentlig skulle der have været en filial af Outrup brugs i Fidde (Henne sogn), men så byggede en købmand i 1903 lige inden Nr. Nebel-banens åbning en forretning. Den viste sig hurtigt ikke at kunne gå rundt, og købmanden henvendte

Interiør fra Vorbasse brugs fra omkring første verdenskrig. Manden til højre er Vilhelm Jensen, som var uddeler 1897-32. Bag ham ved kakkellovnen ligger medlemmernes kontrabøger. Metervarerne på de bageste reoler var det eneste område kvinderne havde indflydelse på, idet nogle af bestyrelsesmedlemmernes koner stod for manufakturindkøbene. Porcelænet bag manden i midten af billedet har højst sandsynligt været beregnet til udlån til medlemmerne (Lokalhistorisk arkiv for Billund kommune).

sig selv til beboerne, om de ville overtage stedet. Det faldt heldigt sammen med, at der netop var begyndt at være tale om at oprette en brugs, og denne blev derfor snart efter en realitet²¹⁾.

Når lokalbefolkningen havde deres egen butik betød det også, at de havde nogenlunde kontrol med pris og kvalitet. Specielt det sidste var et problem. Historien fra Vejen i afsnit 3.3. om sten i kaffen bærer således sandsynlighedens præg. Værst var problemet med foderstofferne. Det blev leveret i så store mængder, at det lettere kunne skjules, når der blev blandet småsten og andet imel-

lem. Da man derfor i Vorbasse i 1897 bestilte et større parti foderstoffer hjem, vedtoges det samtidig og måske belært af dårlige erfaringer at købe en lup til at undersøge varerne med!

I ønsket om egen nærbutik lå også et kraftigt indslag af lokalpatriotisme, og dette må afgjort betragtes som et væsentligt incitament bag mange foreningsdannelser. I afsnit 6.2. blev det i forbindelse med vareindkøbsforeningernes lokalisering påvist, at de blev oprettet i regionale "klumper" inden for et ganske kort arealmål. Det samme kan iagttages med brugsforeningerne, bl.a. har det været nævnt, hvorledes der i løbet af af 1888 blev oprettet fire foreninger i sognene omkring Darum og Tjæreborg. Ser man nærmere på foreningernes oprettelsestidspunkt og beliggenhed vil man opdage, hvor udpræget det var, at foreninger oprettedes i nabosogne omtrent på samme tid eller med et enkelt års mellemrum:

- den 21/3 1907 oprettes en brugsforening i Ll. Andst, 9 dage senere stiftes en brugs i St. Andst.
- den 1/6 1912 oprettes en brugs i Fitting (Vorbasse sogn), 3 måneder efter kommer en brugs i Skjoldbjerg i samme sogn.
- i nabosognet Hejnsvig oprettes samme år den 3/7 en forening i Vesterhede, 5 måneder efter vedtages oprettelsen af en brugs i Hejnsvig.
- Urup brugs (Grindsted sogn) stiftes den 17/9 1915, kun 6 uger efter stiftes Eg brugs et par km derfra.

Og således kan rækken fortsættes. Et sidste, men godt eksempel kan findes i Gredstedbro (Jernved sogn). I slutningen af 1902 holdtes et møde om oprettelsen af en brugsforening for Jernved, Hjortlund og Vilslev sogne. Kromanden i Gredstedbro gav en byggegrund over for kroen, dog med den servitut at der ikke måtte være kørestald ved brugsen, det ville kroen have monopol på. Det kunne mange ikke acceptere, og det blev for Vilslev-folkene en gunstig anledning til at bryde ud og prøve at oprette en forening, der lå noget mere centralt for dem: De handlede hurtigt og allerede den 4/2 1903 havde de stiftet deres egen forening, Kongeådal brugs. Det satte skub i Gredstedbro-folkene, så 6 dage senere dannede de deres egen brugs²²⁾.

Rækken af filialer, der efterhånden blev selvstændige, er også udtryk for samme lokalfølelse. Den stedlige befolkning ønskede

ikke blot at have en filial af en anden landsbys forening, de ville have deres egen selvstændige brugs. Nogle nystartede foreninger var egentlig kun tiltænkt filialstatus, men på grund af stærke lokale ønsker blev de selvstændige. I flere sager viste befolkningsunderlaget sig dog ikke at have været tilstrækkelig stort, således i Kærbæk (Ansager sogn). Oprindeligt var der kun tale om en filial af Ansager brugs, men beboerne i Kærbæk ville have deres egen forretning og overtog derfor en derværende købmandsfilial. Efter et par år måtte den lukke, og uddeleren emigrerede til Amerika.²³⁾

Man finder også et element af lokalpatriotisme i mange bestyrelses sammensætning. I de første år en forening fungerede, sørgede man for enten direkte via vedtægterne eller mere indirekte at få alle de flækker og landsbyer, som brugsen dækkede, ligeligt repræsenteret i bestyrelsen. I Kongeådal brugs, som dækkede landsbyerne Vilslev, Jedsted og Hillerup, havde man således en §12, der sagde, at bestyrelsen skulle "bestå af tre medlemmer, én fra Vilslev, én fra Jedsted og én fra Hillerup, samt et af fire medlemmer bestående repræsentantskab, to fra Vilslev, én fra Jedsted og én fra Hillerup". I Bryndum, hvor der ikke var nogen bestemmelser om bestyrelsesmedlemmernes bopæl, ses det alligevel i de første år af foreningens virke, hvorledes der tages hensyn til den geografiske spredning. I den første bestyrelse var der to medlemmer fra Bryndum, og ellers én fra Forum, Hygum, Gjesing, Guldager og Jegsmark. Endelig kan nævnes et eksempel fra Grindsted. På det indledende møde på udbetalingsdagen på mejeriet i 1912, hvor man diskuterede oprettelsen af en brugsforening, blev der nedsat et syv-mandsudvalg til at arbejde videre med sagen. Da de forskellige kredse i omegnen imidlertid ikke kunne blive passende repræsenteret på den måde, måtte udvalget udvides til otte medlemmer.

Der var sund fornuft i, at mange vedtægter bestemte, at bestyrelsesmedlemmerne skulle bo så spredt blandt medlemmerne som muligt. Repræsentanterne fra brugsens yderområde kunne herved direkte eller indirekte være et incitament for den pågældende lokalbefolkning til at melde sig ind i vedkommende brugs, måske i konkurrence med en brugs i nabosognet. Den geografiske fordeling modvirkede også, at et område følte sig forfordelt og måske skulle ønske at oprette sin egen forening. Endelig betød det, at

medlemmerne havde et kendt ansigt, de kunne henvende sig til, hvis de havde klager eller bemærkninger til foreningen.

At en brugsforening blev oprettet på et bestemt tidspunkt i en lokalitet afhæng ikke kun af de lokale forudsætninger, såsom ud-sigten til at miste en nærbutik eller et kraftigt lokalt ønske om at have sin egen forretning, det afhæng også af de personelle ressourcer. Herved forstås om der i sognet var igangsættere, der f.eks. også i andre foreningsammenhænge havde gjort sig bemærket, og som kunne tænkes at have interesse i forbrugersagen og modet til at træde frem og være forgrundsfigur. I en tid som den her beskrevne, foreningstiden, var det ikke vanskeligt at finde folk, der havde gjort sig bemærket i andre sammenhænge. (Senere undersøgelser må påvise i hvor stor udstrækning, der i brugsforeningerne var tale om "gængangere"). Nogle gange skulle der blot en sådan lokal personlighed til at stå i spidsen for at få brugsforeningen op at stå, hvad det følgende eksempel fra Grindsted vil vise. En snes ejendomsbesiddere havde diskuteret oprettelsen af en brugs uden at der var kommet skred i sagen. Derefter fortælles i protokollen: "Fra mange forskellige sider var der forud sket henvendelse til gdr. S. Præstegaard af Sønderby om at interessere sig for tanken og tage initiativ til sammenkaldelse af et møde". Præstegaard var en kendt skikkelse på egnen og bl.a. med til at stifte Grindsted Elektricitetsværk og senere Grindsted Handelsforening²⁴). Han indvilgede i at gå med, og da han først havde sat sig i spidsen for brugsforeningssagen, blev der hurtigt indkaldt til møde og oprettet en forening.

I spørgsmålet om personlighedens indflydelse er det værd at være sig forskellen bevidst på en passiv og aktiv foreningsoprettelse. Ved det første forstås, at befolkningen af omstændighederne, f.eks. den stedlige købmands død, tvinges til at tage stilling til den fremtidige vareforsyning, og derefter finder det bedst at danne en brugsforening. Ved en aktiv foreningsoprettelse spiller de personelle ressourcer en langt større rolle, idet der herved menes, at én eller flere tager initiativ til en oprettelse, uden at omstændighederne tvinger dem til det. Et godt eksempel kan hentes i Askov. Der havde i nogen tid ytret sig stemning for en brugsforening, og det endte så med, at assistent N.J. Nielsen og gdr. Jens Sørensen i 1901 sendte indbydelse ud til samtlige beboere i Askov

og omegn for at lodde stemningen. I forvejen havde man en købmand i byen foruden brugsen i Vejen, men man ønskede altså sin egen butik, og det lykkedes at overtage købmandsforretningen og ansætte indehaveren som uddeler.

I Årre havde man et eksempel på, at de lokale forudsætninger vejede tungest i forhold til de personelle forudsætninger, skønt disse var i orden. Vareindkøbsforeningen blev oprettet i 1898, men "burde" egentlig være dannet tidligere. Den kendte andelsmand gdr. Lars Mose, senere formand for Esbjerg Andels Svineslagteri 1900-1915, var bl.a. initiativtager til Årrehus Andelsmejeri i 1885 og til afholdsforeningen i 1888. Sidstnævnte blev oprettet for at kunne overtage kroen, hvor der efter nogles mening var et overhåndtagende drikkeri. Efter overtagelsen, der også indbefattede kroens købmandshandel, kunne man forvente, at der her ville blive oprettet en forbrugerforening. Imidlertid blev handelen lejet ud til købmænd, og først da man i 1898 ikke kunne få fornyet kontrakten med en købmand faldt tanken på en vareindkøbsforening, sikkert påvirket fra nabosognet Næsbjerg, hvor der året før var stiftet en vareindkøbsforening²⁵⁾.

Som et sidste motiv for oprettelsen af en brugsforening kan de politiske brugsforeninger i Billum og Vorbasse trækkes frem. Det direkte politiske synes dog ikke at have været udbredt som baggrund for andre brugsforeningsoprettelser. Derimod er der ikke tvivl om, at de fleste initiativtagere ideologisk har ligget tæt op ad Venstre, og bevidst eller ubevidst har næret de samme antikapitalistiske følelser og delt de samme ønsker om selvstyre og decentralisme. Den bagved liggende ideologi må imidlertid ikke ses som drivende kraft, men i et udskilleligt samspil med de lokale forudsætninger og de personelle ressourcer. Hvilken af disse faktorer, der har været mest afgørende, må afgøres i hvert enkelt tilfælde.

8. Finansiering og ansvar

Det følgende vil give en række eksempler på, hvordan man ude i de enkelte brugsforeninger greb en række praktiske problemer an. Først og fremmest vil der blive set på finansieringen. Hvordan skaffede foreningerne kapital, og hvor fik de den fra? Dette ret så afgørende spørgsmål vil samtidig lede over i en diskussion af det solidariske ansvar.

8.1. Finansieringen

Det første og det afgørende spørgsmål i foreningene var, hvordan man skaffede kapital til erhvervelse eller leje af bygninger, til inventar og til den daglige drift.

Helt tilbage til Rochdale havde det været et princip i forbrugerkooperationen, at medlemmerne gennem regelmæssige indskud oparbejdede en andelskapital af en vis størrelse pr. medlem. En så høj grad af selvfinansiering som mulig ville være med til at sikre størst mulig uafhængighed af lånt kapital. De indskudte midler blev forrentet lidt under markedsrenten. Men det gav på den anden side brugsforeningen en billig driftskapital at arbejde med, hvilket i sidste ende kunne komme de selvsamme forbrugere til gode gennem en højere dividende.

Den model fulgte den danske brugsforeningsbevægelse også. I Varde-brugsforeningen fra 1868 bestemte vedtægterne således, som det også tidligere er beskrevet, at medlemmerne i sommerhalvåret skulle betale 8 skilling ugentlig og i vinterhalvåret 4 skilling. Det skulle de blive ved med, indtil de havde et fuldt andelsbrev på 25 rigsdaler. Foruden at være en opsparing fungerede indskuddene som driftskapital. Den driftskapital, der i øvrigt var nødvendig, låntes i håndværkerforeningens sparekasse.

Helt frem til 1890-erne blev der lagt vægt på, at medlemmerne oparbejdede en andelskapital, omend størrelsen af det enkelte medlems indskud ikke var fulgt med i prisudviklingen. I Outrup

(opr. 1887) og Nordby (opr. 1896) skulle hvert medlem således kun tegne sig for 10 kr. Kun få steder var indskuddet så højt som i Tjæreborg og Bække. I Tjæreborg brugsforening (opr. 1888) skulle aktiekapitalen for husmænd eller ligestillede op på 20 kr. og for gårdmænd og ligestillede op på 40 kr., før der var et fuldt aktiebrev. Noget lignende gjaldt for Bække brugs (opr. 1890), hvor gårdmænd skulle betale 30 kr., husmænd 20 kr. og indsiddere, aftægtsfolk og tjenestefolk 10 kr. Som regel skulle medlemsindskuddene ikke betales straks, men afdrages med f.eks. 1 kr. om måneden, eller endnu mere smertefrit ved at dividenden blev tilbageholdt, indtil den bestemte indskudssum var nået.

Generelt må det nok siges, at indskuddenes størrelse var en del mindre. Mange steder fulgte man de standardvedtægter, som Fællesforeningen for Jyllands Brugsforeninger i 1889 udsendte. Her blev det foreslået, at "Ethvert medlem erlægger ved optagelsen: gårdmænd eller andre velstillede medlemmer 4 kr., husmænd 2 kr. og tjenestefolk 25 øre, der forbliver foreningens ejendom og overgår til dennes reservefond"¹⁾. Med tiden blev standsforskellene slettet, sådan at alle betalte et ens symbolsk beløb på 1-2 kr. Det gjorde det naturligvis noget mere attraktivt at være medlem, men betød omvendt at pengene til driftskapital i større omfang måtte skaffes ved lån.

Det er en almindelig antagelse, at sparekasserne var en væsentlig faktor bag finansieringen af andelsbevægelses virksomheder i forrige århundrede. Leon Buch har bl.a. foretaget en undersøgelse af 76 andelsmejerier oprettet i årene 1882-1899, og set hvor de lånte penge til oprettelsen. På Sjælland kom over 90% af startkapitalen fra sparekasserne, i Jylland 2/3. Den øvrige fordeling i Jylland var: ca. 8% fra andelskapital, ca. 5% fra privatpersoner, ca. 14% fra banklån og godt 4% fra kreditforeningslån²⁾. Der er således ingen tvivl om sparekassernes store betydning, når det gælder andelsmejerierne. Det må dog understreges, at der var tale om meget store forskelle fra mejeri til mejeri. Varde Bank finansierede således mange af mejerierne i Vardes omegn.

For brugsforeningerne kan det desværre ikke lade sig gøre at finde tilsvarende tal. Forhandlingsprotokollerne fortæller kun i meget ringe omfang om finansieringen af oprettelserne. Der er godt nok bevaret en del regnskaber i Småtrykssamlingen på Stats-

biblioteket og Det kgl. Bibliotek, men næsten alle er fra efter ca. 1905. Tre forhold omkring finansieringen kan imidlertid slås fast.

For det første afgang finansieringssted af, hvilke pengeinstitutter der fandtes på egnen. Det er karakteristisk, at brugsforeningsgrundlæggerne som regel benyttede sig af de lokale pengeformidlere, som der på egnen var præcedens for at låne penge hos i andre sammenhænge. Yderst sjældent blev der optaget lån i de store landsdækkende banker som f.eks. Landmandsbanken og Handelsbanken.

I V. Horne herred benyttede en del brugsforeninger Vestjyllands Landmandsbank, indtil den krakkede i 1900. Ellers var det Varde Bank plus en af de lokale sparekasser. I Oksby (opr. 1916) lånte man således 5000 kr. i Ål sparekasse og optog samtidig en kassekredit på 20.000 kr. i Varde Bank. I Stausø brugsforening i Henne sogn (opr. 1905) lånte man 8000 til etablering i Nr. Nebel m.fl. sognes sparekasse og optog en kassekredit på 10.000 i Varde bank.

I Slaugs herred blev mange etableringslån oprettet i Nebel sparekasse kombineret med lån eller kassekredit i Varde bank og/eller Grindsted bank. På Vejen-egnen stod Vejen sparekasse, Vejen bank og Holsted sparekasse for mange lån, og på Ribe-egnen var Landbosparekassen i Ribe den vigtigste.

For det andet kan det fastslås i lighed med tilfældet for andelsmejerierne, at låntagningen var meget spredt i det mindste frem til ca. 1915. Det var kun i få tilfælde, man gjorde som i Askov (opr. 1901), hvor man lånte alle 30.000 kr. til driftskapital i Holsted sparekasse. Tit lånte man til etableringen i en sparekasse og til kassekrediten i en bank, men derudover bestod driftskapitalen af uddelerens kaution på som regel et par tusinde kroner. Mange foreninger optog også private lån og nogle steder blev etableringen og de første år alene finansieret ved private lån. Det gælder f.eks. for Ll. Andst brugs (opr. 1908), hvor foreningen optog tre private lån plus uddelerens kaution som eneste driftskapital. Herudover optog mange brugere kreditforeningslån til opførelse af bygninger.

For det tredje kan det som et generelt træk konstateres, at der skete en del ændringer i kapitalforsyningen i årene 1915-20. Andelsbanken blev efter lang tids debat oprettet i 1909, men kom

først i gang i slutningen af 1914. Allerede i 1915 åbnedes en afdeling i Esbjerg og i årene efter i Grindsted, Vejen og Bramming. På landsbasis var ca. 700 brugsforeninger med i Andelsbanken i 1920 svarende til under halvdelen ³⁾. I Ribe amt var tilslutningen noget større. Hovedparten af forhandlingsprotokollerne beretter om, at foreningerne tilslutter sig Andelsbanken og flytter kassekreditten derover og af og til også lånene. Tit bevarede foreningerne dog et lån i den lokale sparekasse.

Overflytningen af pengene til Andelsbanken i stedet for andre banker kan tolkes som et udtryk for, at brugsforeningerne kun havde pengeforbindelse med de øvrige banker af mangel på andet. Sparekasserne måtte ikke drive almindelig bankforretning og altså heller ikke yde kassekreditter. Man skal dog nok være forsigtig med at tolke f.eks. for stærke politiske undertoner ind i skiftet til Andelsbanken. De politiske dønninger mellem Højre og Venstre havde lagt sig efter systemskiftet. Varde bank, der i 1880-erne var blevet betegnet som en Højre-bank, var ikke desto mindre den bank i amtet der oftest ydede lån og kassekreditter til såvel andelsmejerier som brugsforeninger. Skiftet til Andelsbanken må derimod mere ses som en tilslutning til andelsbevægelsen, en tilslutning til at pengesager i andelsforeningerne burde blive i "familien".

En yderligere styrkelse af andelsbevægelsens egen pengeomsætning skete ved dannelsen af de såkaldte andelskasser. Den første blev stiftet af formanden for Outrup brugs, gårdejer N. H. Jessen, i 1915. De følgende 5-6 år blev der i hele landet oprettet henvend 100 andelskasser, primært i Jylland og her især i Sydvestjylland. Formålet med andelskasserne var at lette den lokale pengeomsætning og kreditformidling. Det skete i en erkendelse af, at de lokale andelsforeninger omfattede stort set den samme medlemskreds, og mange af de unødige udgifter hver enkelt forening havde til forrentning og administration kunne samles under én hat. Andelskasserne opererede kun inden for et snævert lokalt område og kunne som følge af meget lave administrationsomkostninger give medlemmerne nogle besparelser i pengeomsætningen. Som moderselskab for andelskasserne fungerede Andelsbanken. Andelskasserne havde i starten et meget tæt forhold til brugsforeningerne og delte ofte kontor sammen. Det tætte forhold skal bl.a. ses i

lyset af de tiltag, der allerede inden andelskassernes oprettelse var skabt af brugsforeningerne. I de fleste foreninger var der nemlig i årene efter århundredskiftet og især efter ca. 1910 oprettet indlånsafdelinger. Her kunne brugsforeningsmedlemmerne indskyde deres sparepenge og få dem forrentet til lidt under markedsrenten. For brugsforeningerne betød det en let tilgang til driftskapital og for medlemmerne en nem mulighed for at tage lån. I mange foreninger nåede indlånene op på en anselig størrelse, i Skovlund helt op på 120.000 kr. Her skete så det, som i så mange andre foreninger, at da der blev oprettet en andelskasse, flyttede man indlånsafdelingen herover.

Det blev tidligere nævnt, at forhandlingsprotokollerne ikke oplyser meget om etableringslånene og deres sammensætning. Gennem bevaret materiale fra Statistisk Departement er det imidlertid muligt at få et overblik over, hvor og hvor meget de enkelte brugsforeninger havde lånt et bestemt år. Det drejer sig om et omfattende spørgeskema, der blev udsendt i begyndelsen af 1919 og altså omfatter oplysninger om 1918. Der blev her bl.a. spurgt om brugsforeningernes medlemstal, omsætningstal og låneforhold. I nedenstående tabel er angivet, hvor brugsforeningerne i Ribe amt lånte deres penge i 1918.

Tabel 8.1. Brugsforeningernes lån i 1918 fordelt efter lånekilde.

medlemmer	18,9%	(6)
privatpersoner		(11)
uddelernes kaution	14,7%	(3)
sparekasser	31,4%	(37)
banker	9,4%	(11)
Andelsbanken	16,2%	(19)
andelskasser	1,1%	(1)
kreditforeninger	8,3%	(9)

Kilde: Statistisk Departement: Forbrugsforeninger 1918-19. Rigsarkivet.

I parentes er angivet et skøn over fordelingen, hvis tallene renses for visse fejlkluder, jvf. teksten.

Tallene må tages med lidt forbehold, da det ser ud som om, brugsforeningerne ikke har været alt for nøjagtige i deres angivelser til spørgeskemaerne. Især er der nogen usikkerhed med de to første kategorier. Medlemmerne står for en overraskende stor andel af lånene. Imidlertid er det overvejende sandsynligt, at de fleste af

pengene kun rent bogføringsteknisk har kunnet betragtes som lån, idet medlemsindskuddene blev opført på statusregnskabets passivside på linje med øvrige lån. Kun en mindre del af indskuddene har været egentlige lån. For privatpersoner er tallet også lidt højt sat, da det i de fleste tilfælde også inkluderer uddelernes kaution. Et forsigtigt skøn, der prøver at korrigere for disse misvisninger fremgår af tallene i parentes.

Sammenfattende må det siges, at sparekassernes finansieringsrolle ikke er nær så udtalt som for andelsmejeriernes vedkommende. Man må imidlertid have to forbehold for øje. Der er tale om procentsatser fra 1918, hvor mejeritallene er fra 1880-erne og 90-erne. For det andet er der tale om vestjyske forhold, som helt sikkert adskiller sig fra tilstandene på Øerne. Her lå sparekasserne langt tættere og må formodes at have spillet en væsentligere funktion i brugsforeningssammenhæng. Andelsbankens store del af långivningen er helt overvejende taget fra øvrige banker. Andelskassernes meget lille betydning må ses på baggrund af deres nylige etablering. I årene fremover overtog de typisk den del, medlemsindskuddene hidtil havde tegnet sig for.

8.2. Det solidariske ansvar

Gang på gang understregede Sev. Jørgensen betydningen af det solidariske ansvar som et bærende princip i andelsforeningerne. Det var ikke alene en praktisk måde, hvorpå man kunne stille en garanti for optagelse af lån. Han fandt, at i princippet om, at der hæftedes alle for én og én for alle, lå selve kernen af andelsvæsenet, medlemmernes indbyrdes solidaritet. Samtidig var det udtryk for tillid til hinanden, at medlemmerne turde binde sig fuldt solidarisk og dermed risikerede at miste store summer, hvis andelsforeningen gik ned med underskud. Det kunne på den anden side være en spore til større forsigtighed og årvågenhed i forretningsførelsen. Dybest set lå der således en del af essensen i den liberalistiske ideologi begravet i begrebet om fuldt solidarisk ansvar. I overensstemmelsen med denne ideologi mente man, at det enkelte individ kun kunne ledes til størst effektivitet, forsigtighed og for-

retningsmæssig dygtighed ved at have en pisk over nakken forstået på den måde, at det kunne være forbundet med store omkostninger, hvis medlemmerne slækkede på disse egenskaber.

I internationalt lys er solidarisk ansvar imidlertid noget særegent dansk og er aldrig blevet betragtet som et grundlæggende kooperativt princip fra den internationale kooperations side (The International Cooperative Alliance, ICA). Fra starten var fuldt solidarisk ansvar heller ikke noget fasttømret princip i Danmark, men noget der i løbet af 1880-erne blev et princip, efterhånden som der skabtes en andelsideologi. Mejerierne startede f.eks. som herregårds- og fællesmejerier, hvor en enkelt mand på eget ansvar aftog gårdenes mælk efter kontrakt.

Når andelsprincippet alligevel sejrede hang det i høj grad sammen med de organisationserfaringer, bønderne i forvejen havde og med den homogene ejendomsstruktur, der var gældende i landet. Bønderne havde gennem en række folkelige lokale foreninger erfaringer for på eget initiativ at etablere og styre foreninger, og fra f.eks. kreditforeningerne var gensidighedsprincippet kendt. En forudsætning for, at bønderne kunne gå sammen i andelsforeninger var imidlertid, at de måtte have nogenlunde sammenfaldende interesser, og her virkede det meget befordrende, at brugene var af forholdsvis samme størrelse. Omvendt har det i England til dato været en alvorlig hæmsko for en udbredelse af landbrugskooperationen, at ejendomsstrukturen har været så ujævn med mange godsejere, der hver især havde et stort antal forpagtere.

Ved etableringen af andelsforetagender er der ingen tvivl om, at det lettede låntagningen, at medlemmerne kunne stille en stor fælles garanti. Tit var det ligefrem et krav fra långiverne, at der skulle være solidarisk ansvar. Det kan således nævnes, at Gesten brugs, ikke kunne få et lån fra Husmandskreditforeningen i 1912, da foreningen ikke havde solidarisk ansvar. Da samme brugs syv år senere skulle optage et 2. prioritetslån til en ny bygning måtte 75 af medlemmerne tegne sig som kautionister for at opnå lånet. Ligeledes var der fra lovgivernes side et krav om, at de der kunne kalde sig egentlige brugsforeninger, altså foreninger med salg kun til medlemmer, skulle have solidarisk ansvar. Baggrunden for dette krav er ikke undersøgt nærmere, men må sikkert bunde i, at lovgiverne så i højere grad kunne betragte disse brugsforeninger som

havende et vist socialfilantropisk skær over sig. I det mindste måtte kravet om solidarisk ansvar formodes at kunne afskrække pengemænd fra at oprette fidusbrugser i læbæltezonerne, og hermed må lovkravet ses som en vis imødekommelse af handelsstandens krav om begrænsninger i brugsforeningernes virkefelt.

Solidarisk ansvar blev altså betragtet som en væksthæmmende foranstaltning fra visse sider. Men fra landboernes side ser det ud til kun i begrænset omfang at have virket hæmmende på få persons tilslutning til andelsforeningerne. Kendt er det, at skaberen af Hjedding-vedtægterne, N.H. Uhd, ikke selv turde være med i begyndelsen, men han og mange andre forsigtige mennesker så jo, at det overvejende gik glimrende, og at der kun var en lille risiko forbundet ved at hæfte fuldt solidarisk. Anlægskapitalen til de første andelsmejerier lå på 20-30.000 kr. Skulle uheldet virkelig være ude ville tabet fordelt på måske over 100 medlemmer være til at bære. I brugsforeningerne, hvor etableringslånene i 1800-tallet var meget lavere, da man som regel ikke startede med at bygge egen brugsbygning, var risikoen for det enkelte medlem tilsvarende mindre.

En gennemgang af vedtægterne fra brugsforeningerne i Ribe amt viser, at næsten alle foreninger har haft solidarisk ansvar. Medens der således altid var en paragraf, der udtrykte, at medlemmerne var solidarisk ansvarlige for foreningens forpligtelser udadtil og indadtil, var der også samtidig paragraffer, der sikrede, at ansvaret holdt sig inden for visse rammer. Her tænkes især på de bestemmelser, der var nedfældet om medlemsindskuddet og om driftskapitallånets størrelse.

Medlemsindskuddene var, som det er vist i det foregående kapitel, af overvejende lille størrelse. I starten var der en del foreninger som fastholdt, at medlemmerne skulle indbetale andelsbreve på mellem 10 og 40 kr. Men det var overvejende små indskud på typisk 2-4 kr. for gårdmænd og 1-2 kr. for husmænd. I tilfælde af underskud ved opløsning af en forening ville disse penge først være tabt, men det var dog til at bære.

Langt større summer var der tale om, når der skulle optages lån til driftskapital. Men her søgte de fleste foreninger at sikre sig ved nogle maksimumsbestemmelser. Ganske typisk er §2 fra Billund brugsforenings vedtægter (opr. 1894): "Driftskapitallånet må ikke

overstige 30 kr. pr. medlem". Havde foreningen samtidig en vaks bestyrelse kunne risikoen for tab være meget lille. I det daglige arbejde kunne maksimumslånegrænsen pr. medlem nok være lidt snærende og kunne blokere for lån til opførelse af mere hensigtsmæssige bygninger eller til indkøb af et stort parti varer, der pludselig måtte vise sig at kunne skaffes billigt. Dette var også erkendt af FDB og samtidig var det til irritation for Fællesforeningen. Brugsforeningerne var nemlig forpligtet til at betale inden 30 dage for varer fra FDB, men p.g.a. lånegrænsen og fordi foreningerne ikke lige havde ledig kapital kom de ofte i restance. I Fællesforeningens forslag til standardvedtægter, som de kommer til udtryk i den reviderede udgave af Sev. Jørgensens Haandbog for Brugsforeninger fra 1906, blev derfor angivet, at "foreningens driftskapital dannes ved lån, der optages af styrelsen, og må have en sådan størrelse, som styrelsen anser nødvendig, for at alle varer kan indkøbes mod kontant betaling"⁴⁾. Efterhånden fik brugsforeningerne tilpasset vedtægtene hertil. Da Fitting brugs (Vorbasse sogn) blev oprettet i 1912 vedtog man love, hvor det bestemtes, at driftslånet ikke måtte overstige 50 kr. pr. medlem. FDB ville imidlertid ikke acceptere en sådan formulering mere og nægtede at optage foreningen, hvis paragraffen ikke blev ændret. Det blev den så og kom til at lyde: "Til driftskapital optager styrelsen de nødvendige lån".

En anden måde for medlemmerne at begrænse risikoen var ved at bestemme, at det var generalforsamlingerne, der tog beslutning om optagelse af lån. Bestyrelsen blev blot det organ, der fik til opgave at låne den bestemte størrelse til laveste rente. Generelt må man dog sige, at restriktionerne på låneoptagelsen blev lempe gennem hele perioden, og gradvist fik bestyrelserne større selvstændighed, således at det henimod slutningen af den behandlede periode mange steder bestemtes, at bestyrelsen optog lån efter bedste skøn. De måtte så naturligvis stå til regnskab over for generalforsamlingen.

Nogle få steder arrangerede man en anden form for begrænsning af risikoen. I Ål brugsforening f.eks., der i 1894 blev selvstændig efter i nogle år at have været filial under Billum, havde man de første år til huse i forsamlingshuset. Men efterhånden blev der stemning for hos en del af medlemmerne at få egen bygning over

for mejeriet lidt sydligere i byen, hvor den ville ligge mere centralt. En del af de øvrige medlemmer var imidlertid betænkelige ved at kaste sig ud i et byggeprojekt. Det endte derfor med, at en gruppe dannede et aktieselskab, der selv opførte en brugsbygning. Brugsforeningen lejede sig så ind til en leje der kunne dække forrentning af anlægssummen. Efter nogle år må alle medlemmer have følt sig sikre på brugsens sunde udvikling, idet brugsforeningen helt overtog bygningen for 8.800 kr. af aktieselskabet.

Der blev altså sørget for gennem forskellige begrænsninger at mindske risikoen ved at hæfte fuldt solidarisk. Men risikoen for store tab lå ikke i selve etableringen og de lån, som måtte skulle optages hertil. Den største risiko opstod efter nogle år, hvor foreningen måske havde købt stort ind og havde stor varegæld, eller hvis foreningen havde forbygget sig, eller der opstod uregelmæssigheder i regnskabsføringen. Efter nogle år kunne gælden pludselig blive meget stor, hvis bestyrelsen ikke passede på. Vedtægterne tog naturligvis højde for en situation med eventuel opløsning af foreningen. For at medlemmer i en kritesituation ikke skulle melde sig for at flygte fra det solidariske ansvar, var der i næsten alle vedtæger en bestemmelse om, at man først kunne melde sig ud efter den næstfølgende statusopgørelse. I tilfælde af underskud skulle det enkelte medlem betale sin del efter en bestemt fordelingsnøgle. Som regel blev over- eller underskud fordelt efter de sidste 5 års køb. Der er kun meget få tilfælde i regionen på, at medlemmerne i perioden frem til 1920 fik det solidariske ansvar at føle. Der var dog sjældent tale om store summer.

Udgifterne og dermed risikoen var noget større efter århundredskiftet, hvor dels vareudbuddet blev større, og der dels blev bygget større. Medens det på landet ikke gav de store vanskeligheder i forhold til det at turde binde sig solidarisk - man kendte trods alt hinanden - var det solidariske ansvar en hæmsko for udviklingen af brugsforeningsbevægelsen i byerne. Her var kapitalrisikoen endnu større, fordi grundpriserne var højere og brugsforeningerne henerelt havde en noget større omsætning end på landet. Dertil kom, at medlemmerne ikke kendte hinanden så godt. Langt de fleste bybrugser valgt derfor kun at have begrænset solidarisk ansvar. Det vil sige, at medlemmerne højst kunne komme til at miste deres indskud og andel i reservefonden.

I Esbjerg valgte Frem også at have begrænset ansvar. Esbjerg og Omegns Brugsforening (EOB) havde derimod bevaret fuld hæftelse. Men da de lå lige overfor hinanden i Skolegade, og den ene kunne lokke medlemmer til sig ved at reklamere med begrænset ansvar, mente EOB, at den blev stillet urimeligt i konkurrencen. I 1910 stillede EOB derfor forslag om på FDB's kongres, at kun foreninger med solidarisk ansvar kunne være med i Fællesforeningen. Forslaget var naturligvis et led i den almindelige krigsførelse de to foreninger imellem, men kunne alligevel forvente en del støtte. Der var nemlig allerede en vedtagelse om, at nye medlemmer af FDB skulle have solidarisk hæftelse, medens oprindelige medlemmer med kun begrænset ansvar kunne få lov at forblive i Fællesforeningen. Alligevel kom det som en stor overraskelse for de fleste, at forslaget blev vedtaget. Det betød, at bl.a. de tre brugsforeninger i amtet, der havde begrænset hæftelse, nemlig Vejen, Gesten og Frem, skulle ekskluderes fra FDB pr. 1/1 1912. Det førte i den kommende tid til en meget livlig debat i brugsforeningskredse. FDB-formanden var også i lidt af et dilemma. Stærkere end nogen anden havde han altid talt for betydningen af det solidariske ansvar, og det var ham, der rundt om i foreningerne havde fået skabt et lighedstegn mellem solidarisk ansvar og de rene andelsprincipper. På den anden side ville det være ham inderligt imod at skulle ekskludere foreningerne med begrænset ansvar. Mange havde været med fra starten i FDB og flere af dem hørte til de største i landet. Rent politisk lå hans hjerte også hos Frem i stedet for hos den socialistiske EOB⁵⁾. I sit forsvar for Frem og de øvrige ligestillede foreninger kunne han imidlertid henholde sig til det argument, andre fortalere også forfægtede: Når foreningerne blev meget store, blev det vanskeligere for medlemmerne at øve kontrol med dem, og risikoen ville jo være langt større. Derfor var FDB, Jydsk Andels Foderstofforretning, Dansk Andels Gødningsforretning, Dansk Andels Ægeksport og andre af de store sammenslutninger organiseret med begrænset ansvar. Det samme var tilfældet med brugsforeninger i byerne, som generelt var større end landbrugserne, men kunne blive hæmmet i deres vækst, hvis de opretholdt solidarisk ansvar. Derfor kunne han her acceptere begrænset ansvar, medens landbrugserne burde have solidarisk ansvar⁶⁾.

Før FDB-kongressen i 1911 samledes 25 brugsforeninger, alle med begrænset ansvar, til at møde i Fredericia for at aftale en fælles holdning. De enedes om, at hvis der ikke kunne findes en fornuftig løsning, således at de kunne forblive i FDB, ville de danne deres egen fællesindkøbsforening. På vegne af de 25 foreninger stillede Frem, Vejen og Gesten brugs på kongressen et forslag om, at blot der betaltes kontant for varekøb hos FDB, kunne foreninger med begrænset ansvar forblive. Det vandt en del tilslutning, men alligevel var det et fællesudspil fra bestyrelsen og repræsentantskabet, der blev vedtaget med overvældende flertal. Det gik ud på helt at fjerne 1910-vedtagelsen om eksklusion. I stedet skulle generalforsamlingen afvente resultatet af det kommissionsarbejde, der foregik i Rigsdagen omkring skabelsen af en andelslov. Endnu er der ikke vedtaget en andelslov, og imellemtiden er både Frem og EOB lukket!

9. Samarbejdspartnere

I det daglige virke indgik brugsforeningerne i et bredt samarbejde med mange mennesker og foreninger. Der var forholdet til fragtmændene, til kreditorerne, til vareleverandørerne, til foderstofforeningerne, til ægssalgskredsen osv. I det følgende kapitel vil der blive set nøjere på to af de vigtigste samarbejdspartnere. Det gælder først og fremmest foreningernes forhold til deres ansatte bestyrere, uddelerne, og de arbejdsbetingelser, som disse blev budt.

Dernæst gælder det forholdet mellem brugsforeningen og andelsmejeriet. At netop mejeriet trækkes frem skyldes, at de to foreninger var de to største andelsforeninger i sognene, og normalt regner man også med et nært personsammenfald bestyrelserne imellem. Dette spørgsmål samt eksempler på konkrete samarbejdsformer vil blive diskuteret i et følgende afsnit.

9.1. Uddelerne

Når der var blevet stiftet en brugsforening, og man havde afklaret finansieringsspørgsmålet, blev en af de første opgaver at få ansat en uddeler. Bestyrelsen eller formanden averterede i et lokalt blad plus et af de mere landsdækkende tidsskrifter, enten Andelsbladet (fra 1900) eller Uddelerbladet (fra 1905). Alt efter den overvejende stemning på egnen kunne bestyrelsen også søge en uddeler gennem Højskolebladet eller, som man gjorde i indre-missionske egne (især Slaugs herred), gennem Kristeligt Dagblad. De fleste steder blev ansøgerne kun vurderet af bestyrelsen og ansat af denne. Men i en del brugser bevarede man i lang tid den ubehagelige valgmetode, at de tre kandidater, bestyrelsen havde fundet frem til var egnede, skulle møde til en generalforsamling og vises frem. Her skulle de så fortælle om egne fortrinligheder, og generalforsamlingen ville til sidst stemme om den endelige indstillingsfølge. Systemet var på sin vis meget demokratisk i forhold til medlemmerne, men ret umenneskeligt overfor kandidaterne. For

at have gode chancer var det en god idé at få en anbefaling fra en af hjemegnens fremtrædende skikkelser, ligesom det virkede fremmede, hvis den håbefulde kandidat på forhånd havde været ude og hilse på bestyrelsens medlemmer eller var i familie med dem. En ugift kandidat ville ikke have store chancer. En kone betød nemlig gratis medhjælp i butikken (først op i 1960-erne begyndte uddelerkonerne at blive aflønnet). Desuden var en kone nødvendig i huset, hvis det blot var en mellemstor butik. Da krævedes der medhjælp i form af kommis, lærling og arbejdsmand, og de var som regel altid på kost.

I mange brugsforeninger og det gælder især de første frem til ca. 1900, skulle man ikke igennem en sådan ansættelsesprocedure. Her spurgte man en lokal mand, som man vidste var solid, om han kunne tænke sig bestillingen. Som f.eks. i Fåborg sogn, hvor man i 1898 rumlede med tanken om en brugsforening. Her henvendte initiativtagerne sig til Terkel Kristensen, der var husmand i Vrenderup. Han var samtidig sognerådsformand og amtsrådsmedlem og alment respekteret. Med ham i spidsen som uddeler eller regnskabsfører ville man være sikker på at få en god start. Han betakkede sig dog og planerne gik i sig selv igen¹⁾.

Det typiske var, at man de første år så afgjort foretrak en solid lokal mand. Det var underordnet om vedkommende havde handels erfaring. Faktisk blev det betragtet som en fordel, at uddeleren ingen uddannelse havde. Bestyrelsen kunne så bedre holde styr på vedkommende og være sikker på, at han ikke blev for selvstændig. I de første årtier havde uddelerne da også kun meget indskrænkede muligheder for at udfølge et eventuelt købmandstalent. Bestyrelsen bestemte i meget stor udstrækning, hvad der skulle købes hvor.

Som eksempel på en uddelers arbejds- og lønforhold kan der tages udgangspunkt i Gesten brugsforening, i hvis forhandlingsprotokol uddelerens pligter og ansvar er udførligt beskrevet.

Brugsen i Gesten blev stiftet i 1888, efter at købmand Kock havde meddelt, at han flyttede fra byen. Meget passende lejede brugsen sig ind i de tidligere købmandslokaler. Egentlig ønskede bestyrelsen at have fået en lokal mand, men ingen kendte nogen, som var egnede. Man slog derfor stillingen op i tre lokale Kolding-blade samt i Højskolebladet. Som uddeler blev F. Vogensen

ansat. Han havde før været handelsbetjent i Bramming, dvs. været medhjælper hos en købmand der.

Vogensens kontrakt med brugsforeningen blev meget detaljeret. Indledningsvis blev det slået fast, at uddeleren så vidt muligt skulle købe, hvor bestyrelsen sagde, og han måtte ikke uden bestyrelsens samtykke gøre større indkøb, end der kunne betales kontant. Nye varesorter og større indkøb skulle besluttes sammen med bestyrelsen. Der blev herefter fastsat regler for prisfastsættelse og dividendeberegning, og det blev nøje specificeret, hvordan de forskellige poster skulle føres ind i kassebøger, kontrabøger, bogholderibøger, kladdebøger, journaler og kalkulationsbøger. Omkring åbningstider blev det bestemt, at "udsalget skal holdes åbent i tidsrummet 1/4 til 30/9 hver søgnedag fra kl. 6 morgen til kl. 10 aften og fra 1/10 til 31/3 fra kl. 8 morgen til kl. 10 aften"! Til gengæld var der lukket helt på de tre store højtidsdage, juledag, påskedag, pinsedag. På andre søn- og helligdage var der ellers åbent til kl. 9 morgen. Disse åbningstider svarede i sommertiden til en arbejdsuge på 99 timer! Herfra skal trækkes et par timers middagshvil hver dag, så arbejdsugen "kun" var på 87 timer. Sådanne arbejdstider var helt almindeligt indtil den første lukkelov i 1904 forbød at holde åbent søn- og helligdage. Denne frihed havde uddelere i indre-missionske egne dog hele tiden haft, idet søndagslukning en del steder var vedtægtsmæssigt bestemt. En revision af lukkeloven i 1908 fastsatte yderligere - men under protester fra landdistrikterne - at der i ugens fem første dage skulle lukkes senest kl. 20, om lørdagen senest kl.23.

Vogensens løn var 4% af salgssummen af butiksvarer, 1% af ikke-dividende berettigede varer (foderstoffer, kunstgødning, markfrø, tømmer, jern og kul) samt 1% af en gros varer. Han var under alle omstændigheder garanteret en løn på 600 kr. om året. Få år efter blev det beløb forhøjet til 1400 kr., men til gengæld nedsattes lønnen af butiksvarer til 2%. Som frynsegode havde uddeleren fri lejlighed og have. Alligevel var der tale om meget små kår for en uddeler, og så nød han endda den sikkerhed at have en garanteret løn. Det var et sjældent syn i andre brugsforeninger. Af lønnen skulle uddeleren imidlertid selv betale for lys og varme i butikken, han skulle selv udrede løn til den lærling og kommis han ansatte, og skulle selv svare for svind (normalt 1-1½%). Det

§ 3.
For Tidrummet fra Tota Novebrua dette Aar til 1ste Januari
1890 tilkom Postvæsenet af Vognene 20 Løst af 50 Kroner
og Halvbedem og nye Kroner maanedlig. Afgørelse erholdt.
han, Beskæftigelsen i Udvalget af Havnens ved samme
til Afbrændte uden Værd, hvilket dog bemærkes, at
han holder sig den mellem Gjærdene og Børnsforeningen af holdt
Stoutrakt efterholdt. Vedligeholdelsen af Fæstet tilsvarende, saa
hvor dog Børnsforeningen, hvorimod de 4 Løst, Gjærdning, som
skal have Gjærdene paaholder Vognene. - Udgifter til
Lys og Varme. Børnsforeningen af Postvæsenet.
Den af Børnsforeningen erholdt 50 Løst af Vognene 4 p. Et af
Tilførselsmændene for de 2 Tidrummet og de 4 Løst, hvor fra dog
dog de 4 Løst, hvoraf de 2 Løst ^{for Børnsforeningen} tilkom Børnsforeningen
Tidrummet. Af disse saavel som de 2 Løst og var de 2 Løst
erholdt han 1 p. Et af Tilførselsmændene.

§ 4.
Havde den med Skind og Børnsforenings private For-
retning. Det paaholder Postvæsenet at bestyres den i
Børnsforeningens varende Telefonstationen i Følge Stoutrakt
med Telefonselskabet, imod at han erholdt Værd, og
var de Løst og de derfor. - Børnsforeningen skal afgive fornøden
Plads til Postvæsenet § 5. i sin Løst.

Den med Løst og de varende Børnsforeningen, skal Børnsforeningen afprøve
til Halvplads for de hvide Børnsforeningens Høst, mod at han
som Værd derfor saavel som den fornøden Tid, som
er til for Børnsforeningen.

Uddrag af uddeler F.P. Vogensens kontrakt med Gesten brugsforening i 1888 om-
handlende hans lønforhold. Kontrakten er afskrevet i forhandlingsprotokollen,
som gennem mange år udførligt blev skrevet af foreningens sekretær, lærer An-
dreas Bergholt (Gesten brugs).

står ikke angivet, men normalt skulle uddeleren også selv betale
halvdelen eller hele udgiften til indpakning og bindegarn. Som en

mere kuriøs forpligtelse påhvilede det uddeleren at levere ejeren af ejendommen 4 læs gødning hvert år.

For at kunne holde skindet på næsen måtte uddeleren her som alle andre steder sikre fortjenesten ved en række småjobs. Først og fremmest kunne en uddeler hæve indtægten ved at opnå frihandel med visse varegrupper, dvs. de gik udenom brugsens regnskab og stod helt for egen regning. Vogensen fik lov at have frihandel med skind og æg. Det var de to mest almindelige varer rundt om i brugsforeningerne at have frihandel med, men mange steder drejede det sig om mange flere varer. I Fitting f.eks. (Vorbasse sogn, opr. 1912) havde uddeleren egen handel med træsko, brød, øl, slagteriaffald, fersk fisk, huder og skind, revlingkoste, uld, vildt og kalk. Med hensyn til æg gled de slutningen af 90-erne ud af frihandlen. I stedet oprettedes lokale ægforeninger under Dansk Andels Æg, der startede på det tidspunkt, eller man samlede æggene sammen et sted i lokalområdet og sendte dem til ægpakkerier eller slagterier, som også stod for en del af ægeksperten. I Gesten blev der oprettet en kreds under DAÆ i 1895, og Vogensen kom naturligt til at stå som indsamler, sorterer og afsender, medens brugsens bestyrelse var identisk med ægkredsens. Som vederlag fik Vogensen 1½ øre pr. pund, men skulle så også selv svare til svind.

Hvad en uddeler i øvrigt kunne have af biindtægter kunne variere efter de lokale forhold. Vogensen tjente f.eks. 75-100 kr. om året ved også at passe telefoncentralen, som havde til huse i bygningen. Gesten sogns bogsamling fik også til huse i brugsen, og uddeleren tjente 10 kr. om året ved at ombytte bøgerne. Lidt penge kunne det også blive til hver søndag i kirketiden. Brugsbygningen lå nemlig overfor kirken, og uddeleren var forpligtet til at stille porten til rådighed for de kirkebesøgendes heste. Der var en fastsat takst på 10 øre pr. hest.

Blandt de mere sure bijobs hørte, at uddeleren skulle stille sin lejlighed til rådighed for de månedlige bestyrelsesmøder samt traktere handlende og kunder med snaps og tobak. I første omgang skulle uddeleren betale af egen lomme, men senere fik han dog udgifterne dækket. Det var kutyme i brugerne dengang at give de mandlige kunder tobak eller skrå og en lille én. Lignende citater som det efterfølgende fra Bække brugs (opr. 1890) kan findes i mange forhandlingsprotokoller: ”Uddeler Sigaard bevil-

ges 20 kr. til at afholde udgiften ved tobak og udskænkning i butikken i tiden 1/1-1/7 99". Ind i det ny århundrede, hvor afholdsforeningerne og kampen mod spiritussen tog fart, forsvandt udskænkningen og blev helt forbudt ved beværterloven i 1912. Tobakken ligeså i takt med en opfattelse af, at tobaksspyt og skråsovs ikke hørte hjemme i en kolonialforretning.

Det største problem i så godt som alle brugsforeninger var medlemsgælden. I forhold til brugsforeningsbevægelsens udgangspunkt i Rochdaleprincipperne er det paradoksalt. Et af principperne lød netop på kontantbetaling, for at forbrugerne ikke skulle blive afhængige og betale renter til de handlende. Da uddelerforeningen udarbejdede en stor statistik i 1916, spurgte de bl.a., om medlemmernes udeståender blev forrentet. 3/5 svarede ja, og den årlige strafrente lå på mellem 6% og 12%, i gennemsnit 8%²⁾. Til sammenligning var markedsrenten på 5-6%. Men det var simpelt hen nødvendigt at piske medlemmerne, da medlemsgælden visse steder nåede op på en tredjedel, nogle steder halvdelen af omsætningen. Det kunne sætte foreningerne i alvorlige problemer i forhold til deres kreditorer, især FDB.

Selv om de udestående beløb sjældent nåede over 10% af omsætningen i Gesten brugs, var bestyrelsen alligevel hele tiden meget på vagt og indskærpede til stadighed uddeleren at få kontant betaling, dvs. inden 30 dage. Men medlemmerne glemte ofte brugsregningen efter en måned, så Vogensen blev bemyndiget til at nægte at udlevere flere varer på kredit til kunder, der stod i restance. Ingen steder indførte man det vi idag forstår ved kontant betaling, men i Gesten gik man trods alt hårdere til værks end de fleste andre steder. Man indførte nemlig fra 1894 absolut kontant betaling, men det var i forhold til foreningen som sådan. Skulle der gives kredit, måtte det blive for uddelerens egen regning. Det gav imidlertid uddeleren alle problemerne. Han var jo delvist procent-lønnet og derfor interesseret i stort salg, men samtidig ville han komme til at hænge på den, hvis medlemmerne ikke betalte kontant. Der indførtes nemlig samtidig den regel, at oversteg kreditten de 2000 kr, som hans kaution lød på, måtte han stille større kaution eller fratræde pladsen. Men det var sin sag for en uddeler, der gerne skulle være på god fod med alle, at være striks og kræve pengene hjem. Det lykkedes heller ikke altid.

En lokal møbelsnedker var således ikke i stand til at betale, i stedet måtte han levere brugsen nogle møbler for at afdrage på gælden. Det blev dog Vogensen for meget med det besvær med at indkassere penge, så han rejste i 1897. Den ny uddeler var ikke i stand til at styre kreditten, så han blev hurtigt fyret, og den tredje sagde også snart op. Han havde ellers fået den hjælp fra bestyrelsen, at den havde lavet en liste med medlemmernes kreditværdighed. Nogle måtte kun få 10 kr. kredit, andre 25, andre 50 og de der ikke var med på listen indtil 100 kr.

Gesten var ikke det eneste sted, hvor man lavede kreditværdighedslistes. De udestående fordringer var et problem i de fleste brugser. Meget talende er et citat fra 1908 i Detailhandlerbladet: "...man må lade de gode brugsforeningsfolk, at de er sande mestre i at stille krav. Kontant skal der betales - på papiret - men kredit vil man have alligevel, ellers får uddeleren afsked på gråt papir - men man er desuagtet ængstelig for, at de godtfolk skal få for stor løn. Det er som et vist lille dyr mellem to negle". Det var godt nok et modstanderblad, der skrev disse linier, men Uddelerbladet, som gengav dem, var ikke utilbøjelig til at give Detailhandlerbladet ret³⁾.

Hvor man i de fleste brugsforeninger efterhånden ønskede at få uddannede uddelere, gik man i Gesten den anden vej og ansatte en lokal skomager, Johan Mørk, som uddeler. Lønnen var den for den tid ret pæne på 6% af kolonial og 2% af grovvarer. Da Gesten i 1903 oprettede en lokalforening under Jydsk Andels Foderstofforretning blev Mørk også uddeler her. Han fik 5 øre pr. 100 pund fra banevogn og 10 øre pr. 100 pund fra lager. Det kunne nok løbe op, men var samtidig forbundet med temmelig meget slid. Han forblev dog som uddeler i 20 år.

Ved en generel vurdering af uddelernes arbejde og vilkår, sådan som det kommer til udtryk gennem forhandlingsprotokoller og jubilæumsskrifter, er det tydeligt, at der frem mod 1. verdenskrig sker en del ændringer. Som det første punkt må nævnes, at langt de fleste uddelere på det tidspunkt var uddannede. Det skyldes først og fremmest, at brugsforeningsbevægelsen nu havde eksisteret i en del år, og mange havde haft mulighed for at stå i lære i en brugs. Medvirkende var også den kursusvirksomhed, brugsforeningerne startede fra 1902 på Støvring højskole med Fr. Voigt

som leder. Her modtog de fleste brugsmedhjælpere deres teoretiske handels- og regnskabsmæssige kundskaber, indtil Andelsskolen ved Middelfart blev bygget i 1932⁴⁾. Et andet træk i udviklingen frem til 1914 var, at bestyrelserne de fleste steder begyndte at delegere mere ansvar over til uddelerne. Det var alt for tidkrævende for bestyrelsesmedlemmerne at skulle være med i bestemmelsen om selv små indkøb. Efterhånden som handelsforholdene krævede mere og mere indsigt, blev det også en vanskelig opgave. Selv om der sine steder var en vis skepsis overfor de uddannede, specielt de købmandsuddannede⁵⁾, begyndte man dog generelt at ansætte uddannede uddelere. Men endnu i 1908 kunne en uddeler i et indlæg i Uddelerbladet angribe bestyrelserne for ikke at tage uddannede uddelere, men hellere pleje familieinteresser og venskaber. Senere tog en anden uddeler tråden op og skrev: "For 10 å 15 år siden kunne der være nogen mening i at antage skræddere og skomagere til uddelere fremfor fallerede købmænd ..., men nu hvor der går mange unge mennesker, som har lært i brugsforeninger, synes jeg det er uretfærdigt"⁶⁾.

Endnu var uddelerforeningen, stiftet i 1901, for svag til at føre sine krav igennem, men under indtryk af det pres, 1. verdenskrigs sidste år lagde på uddelernes skuldre i form af dyrtid, øget arbejdsbyrde og forsyningsvanskeligheder, blev foreningen mere aktiv. Det resulterede bl.a. i nedsættelsen af et ordningsudvalg i 1917 med repræsentanter fra brugsforeningerne og uddelerne. Man nåede året efter til enighed om en mønsterkontrakt, der skulle gælde alle uddelere. Hovedformålet var at få skabt nogenlunde ensartede arbejds- og lønforhold i brugsforeningerne. Dette skulle først og fremmest ske ved at få foreningernes driftsudgifter, dvs. svind, indpakkingsmateriale, lys, varme, fragt o.a., adskilt fra uddelernes løn. Overtog uddelerne alligevel disse udgifter, skulle det ske til en fast procentsats. Meget væsentlig for uddelerne var det også, at al kreditgivning fremover skulle ske på foreningernes ansvar, samt at al frihandel blev afskaffet. Mønsterkontrakten skulle også være et redskab til at komme de uheldige ansættelsesforhold til livs og foreslog derfor, at bestyrelserne og ikke generalforsamlingerne skulle ansætte og afskedige uddelerne. Endelig må det også nævnes, at der blev forslået en mindsteløn på 5%, i byerne dog 6% for kolonialvarer og 2% af grovvarer⁷⁾.

Mønsterkontraktens indførelse viste sig imidlertid at ligge langt ude i fremtiden. De allerfleste brugsbestyrelser afviste den blankt. Modstanderne anklagede uddelerne for nu at føre fagforeningspolitik og frygtede, at når uddelerne ikke mere skulle betale driftsudgifterne og stå med ansvaret for kreditten, ville der ikke mere være en spore til at være påpasselig og sparsommelig⁹⁾. Arbejdsgiverne gav dog uddelerne den indrømmelse, at de fik tildelt dyrtidstillæg som et plaster for de store prisstigninger på lys og varme og medhjælperlønninger, der var sket under og efter krigen.

9.2. Andelsmejeri og brugsforening

Andelsbevægelsens to lokale grundpiller var uden diskussion andelsmejeriet og brugsforeningen. Dels var det som regel de to første andelsforeninger i sognet, dels var de medlemsmæssigt de største, og må generelt siges at have omfattet stort set hele lokalsamfundet. Brugsforeningerne blev startet først set på landsbasis, men andelsbevægelsens begyndelse regnes med rette først fra 1882 med oprettelsen af det første andelsmejeri. Først med mejeriernes genembrud blev andelsbevægelsen et slagkraftigt forbillede, der resulterede i oprettelsen af mange andre typer af andelsforeninger. På sin vis blev andelsmejeriet en del af forudsætningen for brugsforeningen, idet mejeriet skabte det økonomiske grundlag for en øget forbrugsvareomsætning. Især må andelsmejeriet have været en økonomisk løftestang for husmandsgruppen.

Så vidt vides har sammenhængen mellem mejeri og brugs aldrig været uddybet, vel nok bl.a. på grund af manglen på sikre statistikker for begge foreninger. Flere gange tidligere i denne undersøgelse er det vist, hvor forskellige angivelser de forskellige statistikker kommer frem til. Noget lignende gør sig gældende for mejerierne, hvor der heller ikke endnu er lavet en solid landsdækkende undersøgelse af oprettelsesår, formænd o.a. Fjerde udgave af Trap indeholder flere oplysninger om mejerier end om brugsforeninger, men igen gælder det, at Trap er meget upålidelig. I stedet er anvendt Ellbrecht's to mejeristater fra hhv. 1918 og 1931. De er ikke

fuldt korrekte og ej heller overensstemmende, men er alligevel det mest anvendelige, når man søger oplysninger om oprettelsesår.

Et vigtigt spørgsmål at få undersøgt er, hvilken af de to foreninger, der kom først i lokalsamfundet. Herved vil man bl.a. få en angivelse af, om det nu også er så rimeligt at regne andelsbevægelsens start med andelsmejeriernes gennembrud. I alt nævner de to mejeristater 79 andelsmejerier oprettet før 1930. Af hensyn til sammenligningen er syv udeladt, enten fordi oplysningerne er modstridende eller også, fordi der ikke fandtes en brugsforening i nærheden af det pågældende mejeri, f.eks. Grærup (Ål sogn) og Vejrup. Desuden er der kun regnet med andelsmejerier, selvom der måske på lokaliteten i en del år har været et fællesmejeri. Ved at sammenligne oprettelsesår for de 72 andelsmejerier og de brugsforeninger, der var eller kom til på det pågældende sted, fås følgende resultat:

Af de 72 andelsmejerier oprettedes de 53 (73,6%) før brugsen, 3 (4,2%) samme år og 16 (22,2%) efter brugsen.

I 3/4 af tilfældene kom andelsmejeriet altså før brugsen. De kun tre tilfælde, hvor oprettelsen er sket samme år peger i retning af, at forbindelsen mellem de to foreningers stiftelse måske ikke er så tæt, som man kunne formode. Dette indtryk forstærkes ved at se nøjere på det antal år, der gik imellem, at lokaliteten fik først mejeriet og senere brugsen. Det viser sig nemlig, at der kun i 18 af de 53 tilfælde gik fem år og derunder mellem de to grundlæggelser. I ni tilfælde gik der 6-10 år, i ti eksempler 11-15 år, og endelig kendes 16 tilfælde, hvor der gik over 15 år, inden brugsen stiftedes. Foretager man desuden en almindelig aritmetisk gennemsnitsberegning, viser den, at der gik over 12 år i gennemsnit efter mejeriets grundlæggelse, inden brugsen blev anlagt. At der er et så overraskende stort åremål mellem stiftelserne må regnes for særegent for området, idet andelsmejeribevægelsen her kom først, medens omvendt brugsforeningsbevægelsen her bed sig senest fast.

Der er ikke blevet foretaget detaljerede lokale undersøgelser af, om der skulle være et udbredt personsammenfald mellem andelsmejeriets og brugsens første bestyrelse og i bestyrelserne senere hen. Det umiddelbare indtryk (fra spredte biografiske data) er dog, at der ikke har været tale om et ligefrem udbredt personsam-

menfald. Der kan naturligvis findes en række undtagelser, f.eks. gdr. og sognefoged Søren H. Sørensen, Bryndum, der fra 1905-1929 var formand for vareindkøbsforeningen og 1910-1935 for andelsmejeriet⁹). Uden at have noget omfattende belæg for tesen, tror jeg, man kan antage, at det fortrinsvis har været det større hartkorn, der har interesseret sig for mejeriet og er gået aktivt ind i bestyrelsesarbejdet, medens det mindre hartkorn i højere grad har virket for forbrugersagen. Hvor det af undersøgelserne i kap.10 vil fremgå, at husmænd og ligestillede dog opnåede en del formandsposter i brugsforeningerne, ses det af de to mejeristater, at så godt som alle formænd var gårdejere eller proprietærer.

Der synes altså ikke at have været en helt så tæt forbindelse mellem mejeri og brugs, hvad angår oprettelsesår, initiativtagere og bestyrelse som ofte antaget. Det nære samarbejde kommer derimod til udtryk i det daglige virke, som en række eksempler hentet fra brugsernes forhandlingsprotokoller vil vise.

I nogle tilfælde er initiativet til brugsen direkte udgået fra mælkeleverandørerne. Hvor vidt det har været mejeribestyrelserne, der har ført snakken, vides ikke. En typisk situation er, at snakken har gået i sognet om det betimelige i at oprette en brugs. Nogle leverandører mødes på mejeriet på udbetalingsdagen og snakken falder på brugssagen. De pågældende mænd bliver enige om at indkalde til et møde for alle beboere enten på mejeriet eller i skolen eller forsamlingshuset for at lodde stemningen, og evt. lader man medlemslister gå rundt i sognet, og det ender så altid med at brugsen bliver oprettet. En sådan fremgangsmåde anvendtes f.eks. i Asp (Horne sogn), Hejnsvig, Vesterhede (Hejnsvig sogn) og Vester Vedsted.

Fra Ho og Blåvand kendes imidlertid et andet meget tættere samarbejde. På grund af den fåtallige og spredte befolkning var der ikke basis for to selvstændige foreninger. Da Ho andelsmejeri derfor i 1914 rekonstrueredes, og der samtidig var et ønske om en brugs, oprettede man to foreninger men med fælles bestyrelse, og mejeristen skulle tillige være uddeler. I Blåvand oprettedes også et mejeri i 1914, men først et par år efter ønskede man at få en indkøbsforening. Der blev indkaldt til et møde på mejeriet for at drøfte oprettelsen af en foderstofforening. Først her blev det foreslået, at man også kunne danne en brugsforening. Tanken faldt i

Tobøl vareindkøbsforening og Nørrelunden andelsmejeri (Føvling sogn). Billede fra o. 1910. Det var ikke kun i det daglige, der var et nært forhold mellem brugs og andelsmejeri. Ofte var der også en fysisk nærhed, sådan som billedet fra Tobøl illustrerer. Efter et opgør i 1904, hvor en flok medlemmer brød ud af Tobøl brugsforening, dannede udbryderne en vareindkøbsforening, som fik til huse 100 m nord for brugsen ved siden af mejeriet. Først i 1966 blev de to detailforretninger slået sammen til Tobøl brugs- og vareindkøbsforening. Jvf. i øvrigt med teksten til forsideillustrationen og afsnit 6.3. (Holsted lokalhistoriske arkiv).

god jord og allerede samme år stiftedes en brugs- og foderstofforening, som fik til huse over for mejeriet og blev ledet af en fælles bestyrelse, og som i Ho var mejeristen tillige uddeler. Denne ordning blev ved indtil 1934, hvor uddeleren rejste og bestyrelsen skønnede, at det ville blive vanskeligt igen at få én mand til at varetage begge hverv.

Et stort spørgsmål i mange brugsforeninger var, om der skulle bygges egen brugsbygning. Man var derimod sjældent så meget i tvivl om, hvor det skulle ligge. Mange protokoller meddeler, at brugsen skal ligge ”i nærheden af mejeriet” eller ”over for mejeriet”. Det var praktisk, at leverandøren efter sit ærinde på mejeriet kunne gå over i brugsen og tage husholdningsartikler med hjem eller foderstoffer og gødning. Det sidste var vigtigt, idet de

fleste mejerivedtægter indeholdt krav om, at leverandørerne skulle fodre køerne med bestemte mængder kraftfoder¹⁰. Inden brugsen kom til, kunne mange mejerier klare fællesindkøbet af disse foderstoffer. I Bryndum, hvor andelsmejeriet blev oprettet i 1885, fungerede mejeriet således som en slags brugsforening med fællesindkøb af store partier frø, kunstgødning og kolonialvarer. Først med vareindkøbsforeningens oprettelse i 1897 gled denne handel væk fra mejeriet¹¹. I Skovlund (Ansager sogn) indførtes i 1898 den ordning, at mejeriet skulle sørge for indkøbet af foderstoffer, brugsen skulle så foretage uddelingen.

Helt banalt kunne samarbejdet også forme sig som en praktisk deling af nogle pligter. Da Andelsbanken f.eks. i 1919 afholdte generalforsamling i Varde, aftalte folkene i Hejnsvig, at hvis mejeriet ikke sendte en repræsentant, ville brugsen i stedet gøre det og omvendt, så sparede flere end højst nødvendigt at ulejlige sig de ca. 35 km til Varde en kold martsdag, og bestyrelserne kendte hinanden, så de altid kunne få referat af mødet.

Mælkekuskene spillede også en rolle i samarbejdet mellem mejeri og brugs. I en tid, hvor kommunikationsvejene stadig var uudbyggede, fungerede kuskene dels som budbringere fra forbrugerne og dels som dem, der tog varer med fra brugsen til kunderne. I Lønne indgik man således i 1916 den aftale med kuskene på Lønne-ruten, at de fik 50 kr. årligt for at tage varer med fra brugsen, medens de noget fjernere Vesterlund-kuske fik 13 kr. månedligt. Dertil fik de sidste 10 øre pr. bud af brugsen, når der købtes for mindst 4 kr. Var varekøbet derunder skulle bestilleren selv betale de 10 øre.

En anden form for fællesfragt praktiseredes mellem V. Nebel vareindkøbsforening (opr. 1901) og andelsmejeriet i byen. Her var der en aftale om, at fragtmændene en gang om ugen kørte smør til Esbjerg og Varde og havde varer med til og fra vareindkøbsforeningen. Mejeriet betalte 2/3, vareindkøbsforeningen 1/3.

Da der i 1913 blev bygget et mejeri i Grærup (Ål sogn) betød det, at beboerne ude i dette område ikke mere kom i så tæt kontakt med brugsen i Oksbøl. Her havde de hidtil handlet, da de leverede mælken til mejeriet, der lå lige overfor brugsen. For dog ikke at svinge de gamle kunder vedtog brugsen at give medlemmerne i Vejers, Grærup og Børsmose den samme indrømmelse

som medlemmerne i Oksby og Ho, nemlig at brugsen betalte fragten af de butiksvare, der sendtes med post- og dagvogne.

Det net af foreninger, der efterhånden dannede sig i sognene, betød, at beboerne ofte kunne mødes til foreningsarrangementer, bestyrelsesmøder og generalforsamlinger. Et mere upåagtet samlingspunkt fandt sted på mejeriernes udbetalingsdage. Her kunne leverandørerne under uformelle former snakke om landbrugets og sognets anliggender, og som nævnt var det også fra sådanne møder nogle initiativer til oprettelse af brugsforeninger stammede. I Endrup (Vester Nykirke sogn) udnyttede man imidlertid udbetalingsdagene på en anden måde. Endrup brugs (oprettet 1888) dækkede indtil 1910, hvor Bramming brugs tog en del medlemmer, et meget stort område. For at sikre de mange småflækker ligelig repræsentation i bestyrelsen blev handelsområdet inddelt i 7 kredse. Fra 1900 og de næste 10 år skete valget til bestyrelsen på bestemte udbetalingsdage ude i de enkelte kredse. Ordningen udsprang af nogle bitre erfaringer, idet der ingen medlemmer var mødt frem til generalforsamlingerne de foregående fire år.

Udbetalingsdagene kunne også benyttes på andre måder. Da man i 1914 stiftede en brugs i Asp (Horne sogn), oprettede man samtidig en indlånsafdeling. Brugsens kasserer var samtidig mejerist, så man lavede den ordning, at indbetalingerne kunne ske på hver mejeri udbetalingsdag samt den anden onsdag forud for hver udbetaling.

En anden form for økonomisk samarbejde kendes især fra Slaugs herred, hvor der i det hele taget synes at have været en tættere forbindelse mellem mejeri og brugs end i de fleste andre herreder. I Vesterhede (Hejnsvig sogn) indførte man således i 1920 det system, at de, som skyldte penge i brugsen og som havde mejerioverskud til gode, kunne få dette afskrevet på deres regning i brugsen. I Fitting (Vorbasse sogn) gav man i 1917 brugsen ret til at modtage en debtors mælkepenge samt overskuddet ved forårsudbetalingen. En lignende kontoordning traf man i 1915 i Stenderup (Føvling sogn). Her aftalte brugsen med mejeriet, at udde-
leren kunne hæve betalingen for solgt kraftfoder på mejeriet én gang hver måned. Sådanne vidtgående ordninger kendes kun fra ovennævnte steder, men udelukker naturligvis ikke, at noget sådant har været arrangeret andre steder. Det øgede kapitalbehov

efter århundredskiftet kom også i nogle tilfælde frem i forholdet mejeri/brugs. Brugsforeningerne i Veerst og Egholt (Lejrskov sogn) lånte således hver et par tusinde kr. i Kronborg mejeri (Gesten sogn) omkring 1908. I Veerst lettedes lånet ved, at formanden for brugsen samtidig var mejeribestyrer.

10. Brugsforeningerne - en folkelig bevægelse?

I det foregående er det mange gange antydnet, at brugsforeningerne indgik i en enhed med de foreninger, der i øvrigt fandtes i sognene. Den måde, brugsforeningerne organiseredes på med mange små decentrale butikker og lokal kontrol med foreningerne, passede glimrende ind i den helhed, man kan kalde sognekulturen. Det leder over i spørgsmålet om, hvorvidt man kan tale om brugsforeningerne som en folkelig bevægelse, på linje med f.eks. valgmenigheder, friskoler, gymnastikforeninger, afholdsforeninger o.a.

I det følgende vil jeg indledningsvis søge at nærme mig en definition på eller karakteristik af en folkelig bevægelse. Herefter vil de følgende afsnit gå nærmere ind og se på folkene omkring brugsforeningerne, se på formændenes, bestyrelsesmedlemmernes og de menige medlemmers sociale placering. Var de forskellige grupper ligeligt repræsenteret, når bestyrelsesposterne skulle besættes og kan man tale om en folkelig bevægelse, hvis én gruppe, f.eks. gårdmændene sidder på langt flere poster end f.eks. husmændene, skønt de sidste medlemsmæssigt måske er i overtal? Kapitlet vil desuden vurdere højskolens betydning for brugsforeningerne.

10.1. Karakteristik af en folkelig bevægelse

Inden det er muligt at svare på, om brugsforeningerne kunne og kan regnes for en folkelig bevægelse er det nødvendigt at præcisere, hvad begrebet dækker over. Roar Skovmand skrev i 1951 det hidtil eneste samlede værk om de folkelige bevægelser, som han definerede som ”enhver bevægelse der har til mål at vække og højne det danske samfund eller væsentlige dele deraf, enhver bevægelse, der sætter folket i gang og derved er med til at give det danske folk sit præg”). Dette idealistiske udgangspunkt mangler helt en præcisering og forståelse af de dybereliggende årsager.

Claus Bjørn baserer godt nok i en artikel fra 1976 sin forståelse af bevægelsernes udspring i socio-økonomiske faktorer, men tilslutter sig alligevel Skovmand²⁾. Nærmere kommer Verner Bruhn i sin bog om gymnastik- og ungdomsforeningerne i Ribe amt. Han fremhæver her, at det er karakteristisk for de folkelige bevægelser, at de starter nedefra med en ret pludselig styrke. De betragtes med mistro af det etablerede, idet de er kritiske overfor og i modsætning til den herskende ideologi. Endelig har medlemmerne nogle fælles holdninger af religiøs, moralsk eller politisk karakter³⁾.

En af de største danske undersøgelser af de folkelige bevægelser er foretaget af Henning Lauridsen. Hans definition knytter sig nøje til Vagn Wählin (s.139f), men bliver på grund af inddragelse af empiri mere gennemskuelig og anvendelig. Han mener, at de folkelige bevægelser opstod som følge af væsentlige forandringer i den socio-økonomiske struktur, hvorved "en større gruppe af landbosamfundets middel- og delvis underklasse ikke i det etablerede ideologiske forklaringsystem fandt dækkende forklaringer på deres livssituation under forandring. Der opstod da hos disse mennersker et behov for at tilegne sig og videreudvikle mere adækvate ideologiske - religiøse/politiske forklaringsæt, og disse ideologiske strømninger på det kollektive bevidsthedsniveau er en folkelig bevægelse". (s.IV). Definitionen er beregnet på de åndelige, ideologiske bevægelser, derimod har forfatteren haft vanskeligheder ved at placere de økonomiske foreninger f.eks. andelsbevægelsen. Han hævder selv senere (s.195), at andelsbevægelsen ikke er en selvstændig bevægelse, der kan placeres i definitionen. På den anden side er den en del af hans undersøgelsesobjekt, og han må da også indrømme, at "andelsorganiseringen gennem sin form og som resultat af bøndernes egne selvhjælpsbestræbelser (var) et udslag af de folkelige bevægelseres bevidstgørelsesproces" (s.195). Hans definition er i og for sig rammende nok, men mangler måske nok en karakteristisk af de fælles generelle træk hos de folkelige bevægelser. Endelig mener jeg også, at man med rimelighed kan betragte økonomiske sammenslutninger som hørende til de folkelige bevægelser, i det mindste når det gælder deres første år.

Det samme resultat er man også nået til i det store svenske folkrørelsesprojekt ved Uppsala Universitet, som Sven Lundkvist har redegjort for. I projektet undersøgte vækkelses-, afholds- og

arbejderbevægelsen i tidsrummet 1850-1920. Skønt det ikke kommer ret meget til udtryk i bogens empiriske del, ligger der dog en i det mindste erklæret teori bag, nemlig C. Tillys konflikt- eller ressourcefordelingsteori. I følge denne er samfundet altid i dynamisk udvikling og præget af konflikter. Udviklingen sker ved mobilisering af nye grupper, modmobilisering af de etablerede, strid om magten, og forvandling af individuelle ressourcer (materielle som ikke-materielle) til kollektive gruppemål under konfliktprocessen⁴⁾. I forlængelse af dette udgangspunkt var hovedhypotesen for projektet, at enhver social bevægelse er et udslag af social forandring⁵⁾. Teorien bliver imidlertid uden forklaringskraft, eftersom samfundet til stadighed er præget af sociale forandringer, og når det samtidig kan konstateres, at bevægelser opstår i bølger. En klasseanalyse må derfor kobles på, så de konkrete forskydninger samfundsgrupperne imellem kan undersøges, og det kan påvises hvilke samfundslag og grupper, der presser på for at opnå indflydelse. Er forandringerne og presset fra et samfundslag tilstrækkeligt store, vil der opstå en folkelig bevægelse.

Hermed er angivet de faktorer, der er betingelsen for, at der kan opstå en folkelig bevægelse. Men hvad er kernen i selve den folkelige bevægelse? Her mener jeg, at man ikke kommer så forfærdelig langt med en definition, den vil let blive for generel. Derimod vil det være et mere anvendeligt redskab, hvis man opstiller en række karakteristika, så man kommer til at fokusere på en række væsentlige sider ved bevægelsen.

Det har f.eks. Annelise Schou Petersen og Ketty Johansson gjort i en delrapport til det såkaldte fællesnordiske associationsprojekt. Her skelner de mellem associationer, der havde deres glansperiode i tiden 1800-1870 og masseorganisationer, der udviklede sig i årtierne herefter. Associationer var sammenslutninger som de gudelige forsamlings, læseselskaber, klubber o.lign. Fællestræk ved associationer var:

- bred vifte af formål
- lokal
- spontan/eksperimenterende
- ustruktureret form og fremvækst
- bred tilslutning på tværs af traditionelle sociale skel
- frivillig tilslutning

Heroverfor stiller forfatterne det, der betegnes som masseorganisationer, f.eks. arbejderbevægelsen, afholdsbevægelsen og andre bevægelser som efterhånden sammensluttes i centrale organisationer. Det karakteristiske for masseorganisationer er:

- landsdækkende
- fast organisationsstruktur
- snævre formål/særinteresser
- snævre medlemstilslutning (klassemæssigt, interessemæssigt)
- frivillig tilslutning⁶⁾.

Denne opsplitning af de folkelige bevægelser i to hovedgrupper synes meget rammende. Som det blev påpeget i kapitel 3.5. undergik brugsforeningsbevægelsen nogle ændringer i løbet af 1870-erne og 80-erne. Det vil nedenfor blive diskuteret, hvorvidt man kan forklare disse forandringer ud fra en skelnen mellem associationsbevægelse og masseorganisation. Tilbage står imidlertid at prøve at finde en fællesnævner for alle folkelige bevægelser. Hvad er de grundliggende karakteristika? Ud fra det allerede fremførte mener jeg at kunne finde følgende fællestræk for de folkelige bevægelser:

- de starter nedefra (men ikke fra de allerlaveste samfundslag)
- har relativ stor tilslutning og opstår relativt hurtigt
- medlemmerne, "vi", står i opposition til det etablerede, "dem", som derfor modmobiliserer
- bevægelsen, der står på frivillighedens grund, deler nogle fælles holdninger, religiøse, moralske, politiske (eller økonomiske).

Ovenstående elementer vil som regel altid findes. Desuden kan nævnes nogle træk som også ofte vil komme til udtryk:

- bevægelsen bureaukratiseres og nye mål opstilles, når de gamle er helt eller delvist opfyldte
- der er ofte fraktionsstridigheder, og udbrydergrupper opstår fra den etablerede bevægelse, når denne har anpasset sig til det normgivende samfund
- de første ledere har ofte "karismatiske" egenskaber
- mange af lederne kommer fra et andet miljø end størstedelen af tilhængerskaren.

Spørgsmålet bliver nu om brugsforeningerne kan regnes for en folkelig bevægelse? Forinden der svares på det, vil de følgende afsnit nærmere belyse erhvervsfordelingen for de mennesker, der stod bag brugsforeningerne.

10.2. Formændenes erhvervsfordeling

I det følgende vil en række taleksempler vise det skifte, der skete fra 1870-erne til 1880-erne i brugsledelserne, og senere vil den erhvervsmæssige rekruttering til formandsposterne blive belyst. De første tal stammer fra et speciale af Niels-Knud Liebgott om de sjællandske og lolland-falsterske brugsforeninger. Heri samlede Liebgott et stort talmateriale om formænd, bestyrelser og medlemmer fordelt på erhverv for tiden 1876 til 1890. Han opererer med en inddeling i syv socialgrupper:

1. godsejere, proprietærer, højere embedsmænd
2. lavere embedsmænd, præster, lærere
3. gårdmænd, håndværksmestre, møllere, mejeriejere
4. husmænd, parcellister, småhåndværkere, fiskere
5. indsiddere, daglejere, sømænd (arbejdere)
6. tyende
7. enker, aftægtsfolk, fattiglemmer.

Der kan rejses indvendinger mod de fleste sociale rubriceringer og også denne. Det ville f.eks. have været rart, om lokalsamfundets to største grupper, gårdmændene og husmændene, var alene i hver sin gruppe for at kunne foretage en nøjagtig sammenligning. Liebgott's grupperinger synes dog så rimelige, at jeg, også for sammenlignelighedens skyld, har valgt at bevare dem.

For at have så tidlige tal som muligt at sætte i relation til er der også anvendt tal fra Dollerups undersøgelse for tiden o.1871. De tre laveste grupper er ikke opstillet, da de ikke frembragte nogen formænd. Det mest markante træk ved tabel 10.1. er, at medens gruppe 1 og 2 o.1871 sad på godt halvdelen af formandsposterne, er tallet i slutningen af 1880-erne under 1/5. Tabellen giver belæg for den traditionelle påstand om, at gårdejerne først o.1880 for alvor begyndte at gå aktivt ind i brugsforeningsarbejdet. Men endnu mere markant er det, at husmandsgruppen i høj grad selv fra det tidspunkt begynder at stå for de foreninger, der oprindeligt blev dannet for dem og andre småbemidlede.

Tabellen viser udviklingen på den sjællandske øgruppe, hvor

Tabel 10.1. De kendte formænds erhvervsfordeling på Sjælland, Lolland og Falster o.1871, 1876-84 og 1885-90.

socialgruppe	o. 1871		1876-84		1885-90	
	total	i %	total	i %	total	i %
gr.1	8	20,5	3	4,5	1	1,1
gr.2	12	30,8	13	19,4	15	17,0
gr.3	15	38,5	31	46,3	42	47,7
gr.4	4	10,3	20	29,9	30	34,1
I alt	39	100,1	67	100,1	88	99,9

Kilde: Dollerup, s.310f; Niels-Knud Liebgott, passim.

brugsforeningernes historie forløb anderledes end i Jylland, både hvad angår medlemssammensætning og oprettelsestidspunkt. Netop på grund af det sidste er det ikke muligt at stille en lignende tabel op for Ribe amt. Indtil 1890 var der dannet så få foreninger, at der ikke kan laves statistik på dem. Derimod er alle kendte formænd igennem hele perioden til 1920 samlet for at belyse deres erhvervsfordeling.

Tabellen viser tydeligt den overvægt gårdmænd og lignende havde, når der skulle beklædes formandposter. Foretages beregningen kun for perioden op til 1900 bliver procentfordelingen mellem gruppe 2, 3 og 4 henholdsvis 15,5%, 58,6% og 22,4%, altså en øget gårdmandsdominans efter århundredskiftet. - Kunne man få stillingsbetegnelse for alle de uoplyste, ville gruppe 3 givetvis blive endnu større. Det må erindres, at stillingen ofte var hæftet ved navnet, hvis man ikke tilhørte de to store grupper på landet, gårdmænd eller husmænd, således står der ofte lærer, mejeriejer eller møller foran et navn. Det kan give en lille skævhed til fordel for disse grupper.

En anden måde at betragte formændenes erhvervsfordeling på er ved at lægge sammen, hvor mange år de forskellige erhvervsgrupper i alt besad formandsposten. Ud fra mit materiale om registreret erhverv for formændene når jeg frem til i alt 1233 kendte formandsår (i alt har der været o. 1950 formandsår frem til år 1900). Gruppe 2 indtog ca. 12%, gr. 3 ca. 68%, gr. 4 17% og gr. 5 ca. 2,5%. Tallene dækker over store regionale forskelle; i hedeherredet Slaugs indtoges 3/4 af formandsårene af husmænd, medens

Tabel 10.2. Brugsforeningsformændenes placering efter socialgruppe indtil 1920 fordelt på herreder og byer.

socialgr.:	1	2	3	4	5	i alt
V. Horne		3	19	3		25
Ø. Horne		4	15	2		21
Skads		5	23	9		37
Slaugs		2	12	10		24
Andst	1	1	40	4		46
Malt		8	23	4		35
Gørding		2	7	2		11
Ribe			7			7
Købstæderne		4	3		6	13
i alt	1	29	149	34	6	219
i %	0,5	13,2	68,0	15,5	2,7	99,9

Kilde: Forhandlingsprotokoller, firmaanmeldelser, jubilæumsskrifter, sognebøger o.a.

Anm.: Ud over de 219 formænd, findes der i perioden over 100 formænd, hvis erhverv det ikke er lykkedes at klarlægge.

de i naboherredet Andst næsten 100% blev besat af gårdmænd. I øvrigt afviger tallene for formandsår ikke fra tabel 10.1., hvilket med andre ord vil sige, at ingen af erhvervsgrupperne i gennemsnit sad længere på formandsposten end andre.

En tredje måde at belyse formandsfordelingen på er ved at se på de foreninger, hvor vi kender den første formands erhverv. Det kan sige noget om, hvor initiativet udgik fra. Optælling blandt i alt 85 foreninger giver følgende resultat:

Gr. 1: 1,2%, gr. 2: 18,8%, gr. 3: 62,4% og gr.4: 17,6%.

Gruppe 2 (lærere, plantører og en enkelt redaktør, præst og læge) var således overrepræsenterede blandt de første formænd, jvf. procenterne i tabel 10.2.

Sammenlagt viser analyserne, at gårdmændene på alle måder var dominerende og indtog ca. 2/3 af formandsposterne. I forhold til sit antal var gruppe 2 meget stærkt repræsenteret med henved 15% af formandsposterne, og især synes den at have haft en uforholdsmæssig stor betydning ved indtagelsen af den første formandspost. Som i så mange andre forbindelser var den uundgåelige skolelærer meget aktiv i den lokale brugs. Var han ikke formand eller kasserer, var han helt sikkert revisor. Så godt som alle foreninger har til stadighed haft en lærer som den ene revisor.

Den ringe betaling for det store arbejde var trods alt et kærkomment supplement til den beskedne lærerløn⁷⁾.

Husmændene besatte godt 15% af formandsstillingerne, hvilket var en stærk underrepræsentation i betragtning af, at de udgjorde en lige så stor del af landbefolkningen som gårdmændene. Værre bliver det med landarbejderne, indsidderne, daglejerne og tyendet. De opnåede aldrig at beklæde en formandspost.

10.3. Bestyrelsernes og medlemmernes erhvervsfordeling

Man kan også belyse brugsforeningernes ledelse ved at se på den første bestyrelses sammensætning og sammenholde det med ovenstående. Det vil give et billede af, om nogle grupper var over- eller underrepræsenterede i forhold til antallet af formandsposter. I alt findes oplysninger fra 74 foreninger, hvor vi helt eller delvist kender den første bestyrelses erhvervs sammensætning, tilsammen repræsenterer de 320 bestyrelsesposter.

Det ses, at husmændene indtager en lidt større procentdel af bestyrelsesposterne end formandsposterne. Det kan dog ikke berettige til en påstand om, at de generelt blev forbigået, når formandstillingen skulle beklædes. Der er flere eksempler på, at den eneste husmand i bestyrelsen blev formand, f.eks. i Billund (Grene sogn) og Hallum (Kvong sogn).

Hvis vi igen vender blikket til Liebgotts undersøgelse, træder forskellen mellem Øerne og Jylland atter frem. For perioden 1876-1890 fordelte bestyrelsesposterne sig således:

1: 1,3%, 2: 6,5%, 3: 40,0%, 4: 49,1%, 5: 3,0%, 6: 0,1%.

Det fremgår tydeligt, at brugsforeningsbevægelsen på Øerne i langt højere grad var en småkårsbevægelse.

Men hvorledes nu med medlemssammensætningen, udgjorde gårdmandsgruppen også 2/3 af medlemmerne? Desværre er materialet ikke særlig fyldigt til besvarelsen af dette. Ved anmeldelsen til de offentlige myndigheder af en forenings stiftelse skulle medsendes en medlemsliste. Som det fremgår af Liebgott's undersøgelse er dette også blevet efterlevet på Sjælland, derimod findes et

Tabel 10.3. De første bestyrelser placering efter socialgruppe fordelt på herreder og købstæder.

socialgr.:	1	2	3	4	5	6	7	i alt	fra antal B.
V. Horne		9	23	2				34	9
Ø. Horne		5	20	7				32	8
Skads		3	31	7				41	11
Slaugs		5	27	26			1	59	12
Andst	2	1	40	3	3			49	10
Malt		10	38	9			1	58	14
Gørding			13	2				15	3
Ribe			3		1			4	2
Købstæder		3	11	5	8		1	28	5
I alt	2	36	206	61	12		3	320	74
i %	0,6	11,3	64,4	19,1	3,8		0,9	100,1	

Kilde: Forhandlingsprotokoller, firmaanmeldelser, jubilæumsskrifter m.m.

sådant materiale ikke for Ribe amt, kun Billum har indsendt en medlemsliste til herredskontoret. Dertil kommer ni medlemslister fra forhandlingsprotokollerne. Syv af disse omfatter det samlede medlemstal frem til 1919, medens de sidste tre kun gælder medlemstallet ved oprettelsen. Det sidste kan give en lille skævhed, idet der var en tendens til, at de bedrestillede meldte sig først ind. Selv om der således skal tages mange forbehold bringes nedenfor ti foreningers 2.174 medlemmer (tabel 10.4).

Det ses, at gruppe 2 og 3 i forhold til fordelingen af formands- og bestyrelsesposterne spiller en langt mindre rolle, hvorimod de fire nederste grupper er blevet helt dominerende. Hvor de kun beklædte omkring 1/5 af formands- og bestyrelsesposterne udgjorde de ca. 3/5 af medlemmerne. Der er altså tale om en - ikke overraskende - ret skæv fordeling.

Håndværkerne er fordelt på gruppe 3 og 4, de større (møllere, smede, murere o.lign.) i gr. 3, medens de mindre (skomagere, hjulere, vævere, tømrere o.lign.) er i gruppe 4. Trækkes håndværkerne ud af begge grupper viser det sig, at antallet af gårdmænd og husmænd er omtrent ens. Håndværkerne er i øvrigt i brugsforeningssammenhæng en ret bemærkelsesværdig størrelse. De sluttede med tiden op som medlemmer, men man finder dem meget sjældent i bestyrelserne og næsten aldrig som formænd. En mulig årsag til de få håndværkere i bestyrelserne kan være, at mange

Vejen Vestermarks brugsforening o. 1910. Den blev oprettet i 1897 og var atypisk i forhold til de andre brugsforeninger i regionen. Den var helt klart en forening for småkårsfolk, ligesom mange af de østdanske brugser var det. Den blev oprettet af folk, der boede i nyligt udstykkede husmandsbrug og i arbejderboliger i tilknytning til statsmoseforsøget. Småkårspræget kommer også til udtryk ved, at brugsforeningen dannede en spareforening, "Glædelig Jul", som ved opsamlede ugentlige indskud på mindst 10 øre skulle være med til at forsøde livet lidt op til jul. Et særtræk ved brugsen var også, at kvinderne spillede en ret fremtrædende rolle. Der var med undtagelse af den første uddeler kun ansat kvindelige uddelere. På billedet står netop en af dem, som må være Ane Jørgensen, der var uddeler fra 1910 til 1917. Allerede i 1909 blev det også vedtaget, at der skulle sidde to kvinder i bestyrelsen, og formanden for ægkredsen i tilknytning til brugsen var også en kvinde (Lokalhistorisk arkiv for Vejen kommune).

husmænd havde et håndværk som bibeskæftigelse, men angav deres stilling som husmænd⁸⁾.

Som afslutning på denne undersøgelse af medlemmernes erhvervsfordelingen kan de sjællandske tal igen inddrages, hvad angår medlemssammensætningen. Her kommer det endnu tydeligere til udtryk, at brugsforeningerne øvede størst tiltrækning på småkårsfolk. De tre øverste grupper udgjorde kun 1/5 af medlemsmassen, medens de fire laveste lag udgjorde 4/5.

Et andet indslag af forfordeling afspejles i kvindernes placering. Det er meget forståeligt, at vi kun finder få kvindelige medlem-

Tabel 10.4. Medlemmernes placering efter socialgruppe i 10 brugsforeninger.

socialgr.:	1	2	3	4	5	6	7	i alt
total	3	39	847	565	587	85	48	2174
i %	0,1	1,8	39,0	26,0	27,0	3,9	2,2	100,0

Kilde: Forhandlingsprotokoller, indberetninger til herredskontoret.

mer, eftersom et medlem, traditionelt manden, omfattede hele husstanden og tit også tyendet. Det kan derimod undre, at kvinderne end ikke havde stemmeret på generalforsamlingerne og følgelig heller ikke var valgbare. Netop i brugsforeningerne, hvor en stor del af omsætningen bestod af varer, der hørte under husmoderens domæne, skulle man mene, der var brug for kvindelig ekspertise ved en gros indkøbene. Dette så meget mere som bestyrelserne dengang spillede en meget væsentlig rolle ved indkøbene. Enkelte steder, f.eks. i Vorbasse, fik et par af bestyrelsesmedlemmernes koner dog lov at hjælpe til, når der skulle købes manufakturvarer ind.

Kvindernes manglende direkte indflydelse i brugsforeningerne må ses i lyset af, at de først fik stemmeret til kommunalvalg i 1908 og til folketingsvalg i 1915. Brugsforeningerne holdede dog meget efter; generelt fik kvinderne først stemmeret i 1950-erne. Nogle ganske få foreninger, Vejen Vestermark og Hovborg (Lindknud sogn), indførte dog stemmeret for kvinder allerede i henholdsvis 1909 og 1917.

10.4. En del af de folkelige bevægelser?

Efter i de foregående kapitler at have set på de ændringer, brugsforeningsarbejdet undergik med tiden, f.eks. i spørgsmålet om finansiering og i uddelernes arbejdsforhold, og efter her senest at have belyst, formændenes, bestyrelsernes og medlemmernes erhvervsmæssige sammensætning, kan analysen føres tilbage til den indledende diskussion omkring de folkelige bevægelser. Kan man

tale om brugsforeningerne som en del af de folkelige bevægelser og i givet fald så hvor længe? Selv om det ikke har været muligt at finde frem til, hvornår man begyndte at tale om brugsforeningerne som en brugsforeningsbevægelse, så indebærer selve betegnelsen, at man har opfattet foreningerne som så udbredte, at man kunne tale om en hel bevægelse. Samtidig må der i begrebet have ligget et ønske om at jævnføre brugerne med de øvrige bevægelser af folkelig karakter, som dengang blomstrede frem i alle landdistrikter.

Skal man prøve at placere brugsforeningerne i forhold til de fællestræk, der blev opstillet for folkelige bevægelser, vil man opdage en høj grad af sammenfald: brugsforeningerne fik snart en ret stor tilslutning, og de kom også snart i konflikt med dele af det etablerede, som forsøgte at foranstalte hindringer for brugsforeningernes vækst gennem lovgivningsinitiativer. Endelig var der tale om en frivillig tilslutning af medlemmer, som følte at have nogle fælles interesser af overvejende økonomisk art. Flere af de efterfølgende træk kan også genfindes i brugsbevægelser, f.eks. var Severin Jørgensen et typisk eksempel på en leder med "karismatiske" egenskaber. Han var utrolig initiativrig, overkom meget og skrev overvældende flittigt.

Brugsforeningerne ser således ud til at passe godt ind i skemaet. Blot halter det med det første punkt. Forbrugerkooperationen startede ikke nedefra, men var et typisk datidigt eksempel på, at kristelige-humane borgere fra de øvre lag kom arbejderklassen til hjælp ved at forsøge at lære dem selvhjælp. Omvendt var brugsforeningsbevægelsernes anden "bølge" fra 1880-erne et klart udtryk for en klasse-mæssig forskydning af lederne til gårdmandsgruppen. Det ser således ud til, at man for at kunne begribe brugsforeningsbevægelsernes væsen må skelne imellem to typer af bevægelser. Her kommer den førnævnte sondring mellem association og masseorganisation ind som et brugbart redskab. Ved at knytte brugsforeningernes karakteristiske træk hertil vil det tydeligt ses, at foreningerne fra 1860-erne passer ret godt til det typiske for associationsbevægelsen. De første brugere havde en bred vifte af formål, ikke kun økonomiske men også sociale og etiske. Der var kun tale om lokale foreninger uden nævneværdige fællesforbindelser, og de opnåede en bred tilslutning på tværs af traditionelle sociale skel,

idet de øvre og mellemste lag i såvel byerne som på landet var ledende i foreninger for de laveste lag. Varde-foreningen fra 1868 og Torstrup-Horne brugsen fra samme år er tydelige eksempler herpå.

Anderledes med Vejen brugs fra 1872, som mere ligner de foreninger, der kommer under betegnelsen masseorganisation. Her var formålet snævret noget ind til det overvejende økonomiske og medlemssammensætningen mindre bred. Dog var præsten med som leder i de første år. Det er imidlertid først de senere brugsforeninger fra 1880-erne og 90-erne, som kan dækkes helt ind under betegnelsen masseorganisation. Først op i 90-erne blev brugsforeningsbevægelsen landsdækkende og fik en fast organisationsstruktur. Omvendt må man sige, at brugsforeningerne fra 1860-erne ikke passer helt ind i skemaet, når det hævdes, at de skulle være spontane/eksperimenterende og have en ustruktureret form. Disse betegnelser synes bedre at passe på den tidlige associationsbevægelse indtil 1850. For tiden før kan man tale om den rene associationsbevægelse, ligesom man først fra 1890-erne kan tale om egentlige masseorganisationer. Den mellemliggende periode kan betragtes som en overgangsfase, hvor foreningerne til stadighed tilpassede sig ændrede sociale, økonomiske og politiske forhold. I denne tidlige fase af industrialiseringsprocessen i Danmark var det naturligt, at brugsforeningerne i takt med omgivelserne ændrede sig fra en associationsbevægelse som bl.a. havde til formål at afhjælpe følgerne af affeudaliseringen (f.eks. afskaffelsen af lavsvæsenet), og derimod ændrede sig til en masseorganisation; en masseorganisation som bedre kunne klare sig i en hård konkurrence, og som havde den fornødne kapital til at forsyne medlemmerne med alle de varer, som en udviklet pengeøkonomi kræver.

Man kan så spørge om brugsforeninger med rimelighed kan regne sig for hørende til de folkelige bevægelser, når man ser på, hvordan formands- og bestyrelsesposter var sammensat efter erhverv. Som påvist var der tale om en forfordeling, idet gårdmænd og lærere i forhold til deres antal besatte langt flere poster end husmænd. Desuden var kvinder næsten helt fraværende. En sådan skæv fordeling af indflydelse mener jeg imidlertid ikke anfægter begrebet folkelig bevægelse. Dette begreb dækker jo primært over indholdet og ikke den konkrete form, ledelsen i bevægelserne

antog. Netop indholdet i de folkelige bevægelser harmonerede godt med den ideologi, som en selvbevidst og uafhængig bondebefolkning stod for. Her tænkes på, at der i de folkelige bevægelser praktiseredes selvstyre, og at de i sig rummede et oprør med fremherskende normer i byerne og blandt borgerskabet (i øvrigt samtidig med at de overtog andre af byborgerskabets normer). Derfor kan de folkelige bevægelser passende betragtes som en samlet modoffentlighed, land contra by. Ledende her måtte gårdmandsstanden helt naturligt blive, eftersom det var den der først og fremmest var bærer af modoffentligheden, og fordi det var den, der havde tid og råd til at beskæftige sig med emner, der lå ud over den daglige kamp for brød på bordet.

Det var derfor udpræget i mange folkelige bevægelser, at de ledende grupper og de som markerede foreningerne udadtil var gårdmændene, og her udgjorde brugsforeningsbevægelsen altså ingen undtagelse. Det samme gælder mht. kvindernes placering. I brugsforeningerne som i alle andre fællesskaber med virke uden for hjemmet blev kvinderne tilsidesat, når der skulle delegeres indflydelse ud. Kvinderne kunne deltage som passive tilskuere ved generalforsamlinger og andre møder og kunne ikke gøre sig håb om i synderligt omfang at præge udviklingen.

Det må derfor fastslås, at brugsforeningerne ikke adskiller sig fra de fleste andre folkelige bevægelser hverken i sit idéindhold eller i den konkrete form, som ledelsen blev varetaget på.

De færreste vil imidlertid i dag betegne FDB som en folkelig bevægelse. Spørgsmålet bliver derfor, hvornår det ophørte? Det er almindeligt antaget, at bevægelser og organisationer efterhånden bureaukratiseres. De gamle idealer blegner, nogle af målene er måske blevet opfyldt og andre er opstillet for at organisationsapparatet kan vise sin berettigelse. Samtidig opstår den situation, at samfundet eller den magt, der står over for bevægelsen, bliver "modent" til at absorbere hele eller dele af bevægelstens oprindelige mål.

For brugsforeningerne var systemskiftet i 1901 et langt skridt i den retning. Herved blev det parti, der varetog andelssagens interesser regeringsbærende, og brugsforeningerne fik da muligheden for at få det endelige blå stempel af det offentlige. Et sådan fik man da også på FDB's generalforsamling i 1905, hvor den kendte

andelsmand og på det tidspunkt trafikminister, Sv. Høgsbro, udtalte: ”Der ligger i min nærværelse i dag en tilkendegivelse af, at brugsforeningerne og andelsbevægelsen i det hele taget nu bliver betragtet fra oven med noget andre øjne end tidligere ...-brugsforeningerne betragtes nu fra de højeste myndigheders side som et naturligt og berettiget led i vor samfundsudvikling”⁹⁾.

Det var også i disse år den førnævnte organisering og centralisering fandt sted inden for alle grene af erhvervslivet og også i andelsforeningerne. Samtidig kom de rene økonomiske interesser til at spille en altovervejende rolle på bekostning af de mere ideelle krav. Efterhånden måtte handels- og industrikapitalen acceptere andelsorganisationerne som en konkurrent, der var kommet for at blive. Desuden fik begge parter snart fælles interesser i et samlet modsætningsforhold til den nu stærke arbejderbevægelse. Borgerskab og småborgerskab fandt hinanden, symboliseret ved at FDB i 1913 meldte sig ind i Arbejdsgiverforeningen. Så længe Sev. Jørgensen sad ved roret (indtil 1913) holdtes andelsidéernes fane højt til tider også uden jordforbindelse - herefter kom de rent økonomiske anliggender i højsædet. En forretningsmæssig indstilling var naturligvis påkrævet, for at FDB og brugsforeningerne kunne klare sig i konkurrencen. Sådan havde det været siden Fællesforeningen start, men den økonomisk orienterede linie var altid gået hånd i hånd med en ideologisk kamp for at markere brugsforeningernes særpræg. Det andelsideologiske blev i den næste ledergeneration fra 1. verdenskrig dæmpet noget ned.

Dette skift spores også ude i de lokale foreninger. Som det blev vist i kap. 9.1., var det i begyndelsen underordnet, om uddeleren havde nogen som helst handelserfaring. Varesortimentet var så lille, at man kunne sætte en lokal mand til at passe udsalget fra et lille lokale. Men op imod 1. verdenskrig og vel især efter spores en tydelig professionalisering. Der blev stillet større krav til uddelejerne om indsigt i handelsforhold og tilsvarende slækkedes bestyrelsernes meget nære kontrol med indkøbet. Det var ikke ensbetydende med, at bestyrelserne mistede indflydelse. De nøjedes nu blot med at udstikke de overordnede retningslinier. I forhold til medlemmerne blev bestyrelserne mere magtfulde. I modsætning til de menige medlemmer havde bestyrelserne nemlig en rimelig løbende indsigt i såvel de lokale som de nationale brugsforenings-

forhold. Desuden blev flere beslutninger lagt fra generalforsamlingerne over til bestyrelserne. Det er tidligere vist, at låneoptagelser i starten skulle bestemmes af generalforsamlingerne og at lånene som regel ikke måtte overstige et vist beløb pr. måned. Efterhånden blev det typiske, at bestyrelserne selvstændigt optog lån, i tilfælde med bygningslån dog først efter at have hørt generalforsamlingen.

Medlemmernes umiddelbare interesse i de interne forhold i brugerne faldt, medens bestyrelsernes informationskontrol steg. Denne stivnen i det direkte brugsdemokrati blev bemærket allerede i 1909 i et indlæg i uddelernes blad: "...se blot til den ringe tilslutning, der er til medlemsmøder og generalforsamlinger. Sagen er, at det slet ikke er medlemmerne, der styrer foreningerne, det er bare noget man tror. Det er bestyrelsen, der styrer foreningen, tjeneren i stedet for herren...Jo ældre foreningen bliver, desto mere flytter magten sig fra medlemmernes kreds ind til bestyrelsen, og det ender da med, at den klike, der har aflejret sig i og omkring bestyrelsen faktisk ejer foreningen"¹⁰). Kravene til korrekt regnskabsføring voksede også belært af uheldige forhold i mange foreninger i årene efter århundredskiftet. Hele debatten omkring indførelse af mønsterkontrakten viser også, at uddelerne ikke længere blot ville betragtes som en altid-til-rådighed-værende billig arbejdskraft. Der var ikke mere tale om en praktisk anbringelse af en lokal ung mand, men tale om en som oftest udefrakommende uddannet arbejdskraft, der ville respekteres for sit arbejde og dermed have rimelige løn- og arbejdsforhold. Hertil hørte også afskaffelsen af alt udenoms, såsom frihandel og uddeleling af tobak og små bitre. Udviklingen henimod at få ansættelserne lagt i faste rammer blev i øvrigt stimuleret gennem lovgivningen ved f.eks. beværterlov, lukkelov, arbejdsmiljølov, forsikringspligt o.lign.

Kort sagt kan den udvikling, der slog igennem efter århundredskiftet karakteriseres som en overgang fra et foreningssamfund til et organisationssamfund. Endnu var der mange steder på landet en vis træghed i den udviklingsretning, men fra 1930-erne toner organisationssamfundet for alvor frem.

10.5. Højskolens betydning

Afslutningsvis vil højskolens betydning blive berørt, idet højskolen ofte er blevet sat i forbindelse med de folkelige bevægelser som, hvis ikke en forudsætning, så dog en formidlende faktor. Kun i få tilfælde kan der imidlertid påvises en direkte forbindelse mellem højskolerne og brugsforeningerne. Det er allerede nævnt; at en gårdmandssøns ophold på Vallekilde kan have virket befordrende på oprettelsen af Vejen brugs, ligesom Askovlærernes aktive deltagelse i først Vejen og senere Askov brugs er berørt. Der er kendskab til yderligere to tilfælde, hvor højskolefolk har været impliceret. Højskoleforstander Jesper Madsen, Janderup, var med i den første bestyrelse i Billum brugs. En anden højskoleforstander, H. Hagbard, var første formand for udbryderbrugsen Frem i Esbjerg. Det har ikke været muligt at lave undersøgelser over, om de første bestyrelsesmedlemmer især var tidligere højskoleelever (igen mangler der lokale detailundersøgelser), og om højskolen dermed skulle være en formidlende faktor ved oprettelserne. Det er imidlertid min opfattelse, at højskolen ikke har spillet en sådan rolle. Ejnar Gjelstrup har i sin licentiatafhandling om de livslange uddannelser undersøgt, om højskoleelever i årtierne efter århundredskiftet skulle være hyppigere repræsenteret i ledelsen af sogneråd, andelsmejeri og menighedsråd. Det viser sig, at højskoleelever i forhold til mænd, der ikke har været på højskole, ikke vælges oftere. Dog synes der at være en lille overvægt af højskolefolk blandt de første formænd¹¹⁾.

Eksempler fra Vejen og Askov peger også i retning af, at man skal være forsigtig med vurderingen af højskolens betydning. Således havde lærerne fra Askov ikke indvendinger mod "efterhøveder-princippet" i Vejen, ligesom de var fortalere for at nedlægge brugsen til fordel for en købmandsforretning¹²⁾. Ligeledes må nævnes, at Jacob Appel i egenskab af formand for Askov brugs (og samtidig forstander for Askov) gik imod at indgå på leveringspligt af petroleum fra FDB i dets kamp mod Petroleums-selskabet. Senere var han også imod Sev. Jørgensens opfordring til at støtte en andelshøjskole i København.

Højskolens betydning må søges på det mere indirekte plan som

formidler af en fællesskabsideologi, der lagde vægt på demokratiske idealer og på at indgyde de unge en følelse af betydningsfuldhed i forhold til "dem" i byen. Denne indirekte betydning var højskoleforstander J. Th. Arnfred allerede inde på i tyverne, og senere har blandt andet Claus Bjørn fremhævet det i relation til andelsmejerierne¹³). Endelig må det bemærkes, at højskolens effekt ikke kun kan måles på antallet af højskoleelever, som f.eks. E. Gjelstrup gør. Niels Thøgersen fortæller i sin personlige sognebog om Lindknud, hvorledes Askov til sine offentlige månedsmøder kunne trække ungdom til fra op til en snes km fra skolen. Ofte forstod man ikke så meget af f.eks. forstander Ludvig Schrøders brage-snak, men ånden på stedet og følelsen af fællesskab gav de tilstedeværende en oplevelse for livet¹⁴). Men endnu større betydning havde givetvis de mange forsamlingshusmøder, hvor højskolefolk og ligesindede kunne trække fulde huse til foredrag, der i ånd og indhold var identiske med de foredrag, der holdtes i højskolestuerne. Hermed nåede fællesskabsideologien ud i enhver afkrog af landet og kunne virke som en formidler af den enhed, der ideologisk og medlemsmæssigt fandtes mellem de mange foreninger i sognene.

11. Sammenfatning

Brugsforeningernes opståen må i sidste ende ses som et resultat af landboreformerne i slutningen af 1700-tallet. Herved skabtes et mere effektivt og rationelt landbrug med øget produktion til følge. Efter at i første række de større brug havde nydt godt af kornsalgssperioden fra o. 1830, begyndte der også at tilflyde gårdmandsstanden midler, og det er fra samme periode pengeøkonomien efterhånden udbredtes. Men reformerne skabte også et talstærkt landproletariat som arbejdskraft på godser og gårde og som en forudsætning for produktionsfremgangen. I Ribe amt var der en forholdsvist ensartet ejendomsstruktur med meget få godser. Det betød, at husmands- og landarbejderklassen ikke var helt så talrig, og den var heller ikke så forarmet som i andre egne af landet. Generelt må denne samfundsgruppes levevilkår betegnes som det 19. århundredes største sociale problem og en af baggrundene for brugsforeningsinitiativet. En anden var lavsvæsenets afskaffelse og dermed bortfaldet af et socialt sikkerhedsnet. For at bøde på de værste følger af de forringede levevilkår oprettede det kristelig-socialt indstillede borgerskab en række forbrugerforeninger, i de første år især på Øerne og i provinsbyerne og deriblandt i Varde. En medvirkende begrundelse for disse mennesker har måske også været at undgå at kaste arbejderklassen i armene på den spirende socialisme. Idéindholdet i disse foreninger var selvhjælpen og altså ikke almisen. Småkårsfolkene skulle sættes i stand til at købe deres livsfornødenheder billigere via dividenden. Desuden var der i teorien et kontantprincip, der dels skulle lære arbejderne at sætte tæring efter næring og dels mindske deres afhængighedsforhold til købmanden. Endelig skulle der i de fleste foreninger sættes penge af til oplysningsfonde for at tilføre arbejderstanden lidt borgerlig kultur. De ledende i den første fase af brugsforeningsbevægelsen var ofte fra en anden klasse, især præster og godsejere, hvorved foreningernes stabilitet sikredes. Fra midten af 1870-erne slog en ny epoke i brugsforeningsbevægelsen igennem. Dels trådte selvhjælpsideologien mere i baggrunden, symboliseret ved at de nye foreninger ikke mere dannede oplysnings-

fonde, dels gik gårdmandsstanden i større tal med i brugsforeningerne, og sammen med husmændene overtog de ledelsen de fleste steder. Småborgerskabet på landet ønskede på grund af det politiske modsætningsforhold til Højre at løsrive sig fra købmændene, og desuden betød omlægningen til animalsk produktion, at den nære handelsforbindelse til bykøbmændene ophørte. Fra starten var brugsforeningerne mest udbredte på Øerne, men fra midten af 1880-erne kom Jylland stærkt med. På samme tid bredte andelsmejerierne sig også i stort tal, og brugsforeningerne kom naturligvis til at indgå som led i andelsbevægelsen. Begge andelstyper var antikapitalistiske og vendte sig mod uproduktive mellemhandlere, og begge var demokratiske med en mand - en stemme. Desuden var udbyttet ikke afhængigt af kapitalen men den personlige ydelse. Endelig udgjorde andelsmejeriet og brugsforeningen en organisk enhed på landet, således at landboerne selv havde kontrol med både indkøb og afsætning.

Først i den sidste halvdel af 1880-erne begyndte brugsoprettelserne at tage fat i Ribe amt. En del af disse var vareindkøbsforeninger tilsluttet RAV i Holstebro, der kørte efter et licitationsprincip i modsætning til den jyske fællesforening, der fungerede på næsten normal grossistfacon. Vareindkøbsforeningerne er noget særegent for Vestjylland, men som det har vist sig i undersøgelsen, kunne den mere primitive forretningsform ikke stå distancen i det ny århundrede, og de fleste omdannedes til brugsforeninger.

Fra midten af 1890-erne indtrådte en ny fase i brugsbevægelsens historie. Der har i bogen været lagt vægt på at vise, hvorledes brugsforeningerne påvirkedes af de skiftende socio-økonomiske forhold, og specielt er det blevet betonet i hvor høj grad, de var et spejl af udviklingen i landbrugssektoren. Således også i denne fase, hvor en ny opgangskonjunktur satte ind. Investeringsoptimismen smittede af på brugserne, dels i form af mange nye oprettelser og dels mange nye brugsbygninger. Meget stor betydning fik også landbrugets stærkt forøgede behov for foderstoffer og gødning, og det er vist, at i de foreninger i amtet, hvor der forhandles disse råstoffer, udgjorde de over halvdelen af omsætningen.

Mod slutningen af århundredet var samfundet kendetegnet ved kapitalkoncentrationer og centralforeningsdannelser, og inden for

andelsbevægelsen må nævnes dannelsen af FDB i 1896 og Andelsudvalget i 1899. Som en efterhånden meget slagkraftig organisation fik FDB stor betydning for brugsforeningernes udvikling. Så godt som alle brugser i amtet var da også med i Fællesforeningen. I denne fase fra 1896 til 1920 sker den egentlige konsolidering af brugsforeningsbevægelsen. I Ribe amt anlagdes over 2/3 af brugerne i denne periode, og så godt som hvert sogn fik mindst én forening. Dertil kommer at Venstres overtagelse af regeringsmagten i 1901 betød det endelige blå stempel fra det offentliges side. På samme tid slog også arbejderbrugserne igennem i byerne. Egentlig var Socialdemokratiet ikke begejstret for forbrugerkooperationen, men fra partikongressen i 1908 skiftede partiet standpunkt, delvist tvunget af en række allerede startede arbejderbrugser. En af disse var Esbjerg og Omegns Brugsforening; dens historie formede sig noget specielt og beskrivelsen af den viser meget tydeligt forskellen på de almindelige "upolitiske" landbrugser og de partipolitiske bybrugser.

Under belysningen af de forskellige lokaliseringmønstre træder en række regionale forskelle frem. Generelt kan man konstatere, at brugsforeningerne ikke særligt overraskende kommer tidligst og er mest udbredte i de tættest befolkede egne, Andst, Malt og Ø. Horne herred, medens udviklingen i områder med hede er noget forsinket. Den eneste undtagelse er Ribe herred, hvor brugserne kom sent, skønt der ingen hede var. Men her gjorde helt specielle forhold sig gældende som følge af Ribe bys trængte økonomiske stilling efter 1864 og efter Esbjergs og Brammings opkomst.

Læbæltet omkring købstæderne har altid været betragtet som en stor fordel for brugsforeningerne, og det har været hævdet, at her slog de sig ned i stort tal, da de ikke ansås for værende detailforretninger. I Ribe amt viser undersøgelsen imidlertid, at brugsforeningerne ikke var talrigere i læbæltet, tværtimod var der tale om en svag underrepræsentation i Vardes læbælte. Det kunne også konstateres, at det procentvise antal brugsforeninger inden for denne zone var faldende efter 1905.

Den altdominerende årsag til de fleste brugsforeningsoprettelser viser sig at være ønsket om og behovet for at have en nærbutik i lokalsamfundet. Da der imidlertid i de fleste sogne i forvejen var høkere eller småkøbmænd er det vigtigt at pointere, at det var et

ønske om at have sin egen nærbutik. I den forbindelse spillede lokalpatriotismen også en stor rolle, og der kan påvises en lang række eksempler på, at en ny brugs har medført et tilsvarende initiativ i nabosognet. Direkte politiske brugsforeninger oprettet i modstand mod Højre i 1880-erne har været sjældne, og der kendes kun eksempler fra Billum og Vorbasse. Omvendt var Frem i Esbjerg en erklæret "upolitisk" brugsforening i modsætning til den socialistiske EOB.

Hvor de personelle ressourcer var til stede tog man initiativ til en brugs, selv om der fandtes en købmand på stedet. Han blev så som regel købt ud. Men der er også vist flere eksempler på mere passive oprettelser, dvs. at omstændighederne tvang beboerne til at tage stilling til den fremtidige vareforsyning, f.eks. ved den stedlige købmands død. Alt i alt tegner der sig i spørgsmålet om, hvorfor en bestemt lokalitet fik en brugsforening på et givent tidspunkt, et meget komplekst billede. Afgørende var ønsket om egen nærbutik, men indflettet heri var lokalpatriotisme, andelsideologi og politik.

Med hensyn til finansieringen viser det sig, at midlerne blev tilvejebragt gennem mange kanaler. Ofte blev etableringslån søgt i en lokal sparekasse, men det har alligevel kunnet konstateres, at sparekasserne ikke spillede den samme store afgørende rolle, som de gjorde for andelsforeningerne på især Sjælland. Omvendt havde private lån en mere fremtrædende placering. Bankerne blev især benyttet til fremskaffelse af driftskapital, idet sparekasserne p.g.a lovgivningen ikke måtte formidle kassekreditterne. Efter Andelsbankens åbning i 1914 gik hovedparten af brugsforeningene i området over til dette pengeinstitut. Der skal heri ikke så meget findes en kritik af bankerne, men mere en opbakning til et andelsforetagende, ligesom mange brugsforeninger op imod 1920 begyndte at benytte andelskasserne som lokal pengeformidler. I de politisk spændte 80-ere var der dog flere politisk motiverede pengeanbringelser. Især i Vardes vestlige opland rejste der sig modstand mod Varde Bank, der betragtedes som en Højre-bank. I stedet oprettede og lånte man i Vestjyllands Landmandsbank.

Det solidariske ansvar blev i de fleste foreninger betragtet som indbegrebet af andelstanken, men det må understreges, at det er et specielt dansk fænomen. Solidarisk hæftelse var en praktisk måde

at stille en stor og sikker garanti for en låneoptagelse og til tider også en forudsætning for at kunne få lån. Der kunne være en vis risiko forbundet med det solidariske ansvar, men i praksis indførte man ofte i vedtægterne nogle begrænsninger, som f.eks. at der ikke måtte lånes for mere end 30-40 kr. pr. medlem. Med de stigende krav i det ny århundrede om større og bedre bygninger og større varesortiment blev disse restriktioner for snærende og blev fjernet, men hermed voksede størrelsen af det økonomiske ansvar, medlemmerne kunne blive stillet overfor i tilfælde af krak eller underslæb. Det fik de fleste af de nye brugsforeninger i byerne til at vælge begrænset solidarisk ansvar. Bybrugserne var ofte store, og i den stærke konkurrence med privathandlen kunne det være svært at skaffe medlemmer, når de ud over indkøbet blev økonomisk forpligtede for hele foreningen. På landet vedblev solidarisk hæftelse i mange årtier endnu på trods af flere uheldige tilfælde, hvor der var blevet gjort brug af solidariteten.

Valget af uddeler kunne være af stor betydning for en forenings fremtid. I de første årtier af brugsforeningsbevægelsens historie valgte man som oftest en lokal mand. Ikke fordi denne behøvede at være handelskyndig, men fordi man så havde en vis sikkerhed for mandens soliditet. Desuden kunne det være, at vedkommende kunne stille lokaler til rådighed for en billig leje. Arbejdsforholdene var meget diffuse, åbningstiderne lange og lønningerne lave. Op imod 1920 blev uddelernes arbejdsopgaver mere klare og afgrænsede. Således svækkedes bestyrelsernes hidtidige meget nære kontrol med indkøb og priser, ligesom lønninger, åbningstider o.a. blev lagt i mere faste rammer. Alligevel var der stærk modstand mod indførelsen af en mønsterkontrakt fra 1919, og der skulle gå årtier inden uddelerne fik nogenlunde ensartede arbejds- og lønningsforhold.

Brugsforening og andelsmejeri fandtes i næsten hvert sogn og var både de største og socialt bredest favnende foreninger. De indtog snart hver for sig og tilsammen en så fasttømret position i lokalsamfundene, at kommende generationer har forbundet lokalsamfundet med disse to grundpiller i andelsbevægelsen. Omvendt har det også betydet, at vi har opfattet andelsbevægelse som meget nært knyttet til begrebet decentralisme, og heri skal søges ikke så lidt af forklaringen på, at mange føler, at der ikke mere er en

”rigtig” andelsbevægelse, når de mange små andelsenheder forsvinder.

Det påpeges i bogen, at man ikke skal søge en alt for tæt forbindelse mellem mejeri og brugs, når det drejer sig om oprettelsestidspunkt og initiativtagere. Det nære forhold kommer derimod til udtryk i det daglige virke. Personkendskabet bestyrelserne imellem muliggjorde en praktisk arbejdsdeling og fordeling af opgaver, f.eks. fællesfragt med fragtmændene. Desuden er der vist eksempler på, at man nogle steder har haft kontoordninger, hvor et medlems udeståender i brugsen kunne trækkes fra dennes udbetaling på mejeriet.

Meget af den hidtidige forskning i de folkelige bevægelsers historie har haft vanskeligt ved at præcisere, hvad en folkelig bevægelse egentlig er. I denne afhandling er der blevet slået til lyd for, at man i stedet for definitioner skal se på karakteristika, ligesom der heller ikke er betænkeligheder ved at regne økonomiske bevægelser med under de folkelige bevægelser. En nøje undersøgelse af formændenes, bestyrelsesmedlemmernes og de menige medlemmers erhversfordeling gav til resultat, at gruppe 2 og 3 (fortrinsvis lærere og gårdmænd) besatte 75-80% af formands- og bestyrelsesposterne, men kun udgjorde 40% af medlemsskaren. Denne uforholdsmæssige placering i bestyrelsesarbejdet hindrer dog på ingen måde, at man kan betragte brugsforeningerne som en del af de samlede folkelige bevægelser. Dels opfylder de en lang række af de opstillede karakteristika, dels svarer brugsbevægelsen både i sin form og i sin idé nøje til alle de øvrige bevægelser, der samlet udgør bondeoffentligheden i sidste halvdel af forrige århundrede.

Der opereres dog med en skelnen mellem association og masseorganisation som begge udgør en del af begrebet folkelig bevægelse. Association hentyder til de bevægelser, der var fremme i især første halvdel af 1800-tallet, og som var socialt og formålmæssigt bredt favnende men geografisk lokalt afgrænset. De første brugsforeninger fra 1860-erne henregnes hertil. I løbet af 1870-erne undergår brugsforeningsbevægelsen en gradvis ændring. Formålet snævres noget ind, idet de sociale elementer forsvinder. Samtidig ændres ledelsernes erhvervsmæssige sammensætning, således at gårdmændene i stigende grad overtager ledelsen fra præster, godsejere, embedsmænd o.lign. Efterhånden udvikler

brugsforeningsbevægelsen sig til en masseorganisation med en klar organisationsstruktur.

Som sagt opfattes brugsforeningerne som et led i de folkelige bevægelser. Men hvornår ophører de med at være det? I mange kapitler er det påpeget, at brugsforeningerne ændrer karakter på en række punkter efter århundredskiftet og mere præcist i tiden op til 1. verdenskrig. Der indarbejdes en større professionalisme i arbejdsgangen og en større funktionsopdeling. Der kan være en tendens til at forbinde folkelighed med amatørisme og en vis tilforladelig ineffektivitet. Denne halm-i-træskoene mentalitet ser professionalisering som et ufolkeligt element. Det behøver næppe være tilfældet, men for de fleste brugsforeninger blev det tilfældet, idet den større funktionsopdeling skabte øget afstand mellem medlemmer og bestyrere/forretning. I begyndelsen var medlemmerne på godt og ondt inddraget i valg af uddeler, af optagelse af lån o.lign. Disse beslutninger blev efterhånden overladt til bestyrelserne, som på sin side overlod nogle beslutninger til uddelerne. Herved fjernede medlemmerne sig noget fra beslutningsprocesserne, og brugsforeninger blev for 2. og 3. generation noget man ikke engagerede sig så dybt i. Det var noget, der bare var der. Denne udvikling var ikke særegen for brugsforeningerne, men kan også iagttages for andre af de folkelige bevægelser.

Folkelig bevægelser er blevet et populært ord med hentydninger til mange positive elementer: fælleskab, nærhed, lokalmiljø, bred opbakning, engagement o.lign. De der var med fra starten i 1800-tallets sidste tredjedel, hvor de levedygtige foreninger begyndte, kendte ikke begrebet. Det var noget, en senere tid påhæftede som en samlet betegnelse for nogle brede strømninger. Hverken i brugsforeningssammenhæng eller i ret mange andre sammenhænge kan man mere tale om folkelige bevægelser, men det forhindrer ikke, at man ikke i de enkelte foreninger kan bevare en folkelighed. Folkeligheden består ikke i, at medlemmer i en brugsforening en gang om året har mulighed for at drøfte foreningens resultater på generalforsamlingen. Så skulle man også betragte en generalforsamling i Ø.K. som en folkelig foreteelse. Det folkelige består i, at man i foreningerne - på trods af stærkt ændrede krav til effektivitet, budgettering, styring osv - forstår og formår at fastholde de positive elementer, som vi forbinder med folkelige be-

vælgelser. Det vil først og fremmest sige, at der omkring den lokale forening eksisterer et engagement af ikke-økonomiske karakter, som en stor del af medlemmerne deltager i og føler sig som en del af. En kvickly i 1983 kan med ligeså stor gyldighed betegne sig som folkelig som en brugsforening 100 år tidligere, hvis blot det nævnte indhold i folkeligheds-begrebet er til stede blandt medlemmerne.

Appendiks

Karakteristik af anvendt kildemateriale og litteratur

Undersøgelsens primære kildemateriale er forhandlingsprotokoller fra brugsforeningerne. Indsamlingsfasen startede med en forespørgsel til de ca. 40 lokalhistoriske arkiver i amtet om, hvilket relevant materiale de lå inde med. Generelt må resultatet siges at være skuffende, men ikke overraskende. Det lokale arkivvæsen er de fleste steder kun i sin vorden og har ikke overalt etableret sig som en afleveringsinstitution. Desuden er der i mange foreninger en vis skepsis imod at aflevere arkivalier, de betragtes som private eller brugsens egne. I alt befandt der sig kun 14 brugsforeningsafleveringer ude i arkiverne, resten lå i brugerne eller hos formanden. Disse arkivalier blev fremskaffet ved at køre ud til de enkelte foreninger, og en del sendtes til Erhvervsarkivet. Der var generelt en meget stor imødekommenhed overfor mit ønske om et midlertidigt hjemlån. I nogle få tilfælde, hvor man nødigt udlånte protokollerne, udfyldte uddeleren et tilsendt spørgeskema.

Alt i alt eksisterede der i tidsrummet 1868-1920 156 foreninger i amtet. Heraf var de 12 filialer og havde derfor ikke selvstændig protokol, men som oftest kan hentes oplysninger i moderforeningens protokol. Dertil kommer 37 foreninger, hvorom det vides, at der ikke eksisterer forhandlingsprotokoller mere. Der har således maksimalt kunne skaffes primært materiale fra 107 foreninger. I 65 tilfælde er protokollerne helt bevaret, i 13 delvist og i 5 tilfælde findes afskrift eller et udfyldt spørgeskema. Kun ved 24 foreninger svarende til godt 1/5 er protokollen ikke gennemset, enten fordi der eksisterede et dækkende jubilæumsskrift, eller fordi man ikke ønskede protokollen udlånt. Samlet må indsamlingsresultatet betragtes som tilfredsstillende.

Som kilde betragtet er forhandlingsprotokollerne af meget svingende kvalitet. Deres meget store betydning ligger i deres nærhed af begivenhederne, og i at de ofte kan være det eneste skriftlige vidnesbyrd om en forenings virke. Deres svaghed ligger i, at der som oftest ikke gengives diskussioner fra bestyrelsesmøder og generalforsamlinger; de vedtagne beslutninger nedskrives kort og

kun indeholdende bestyrelsens synspunkter. Desuden vil en del emner være så vante og tilbagevendende for skriftføreren og forudsættes bekendte, at de end ikke gengives i protokollen. Endelig savnes der i mange protokoller oplysninger om omsætning, formandens og bestyrelsens erhverv, og hvem der i det hele taget blev valgt til disse hverv. De må alligevel betragtes som værende af meget stor værdi, men kan ikke stå alene.

Et værdifuldt supplement udgør småtrykkene, der hovedsageligt består af vedtægter og regnskaber. Statsbibliotekets småtryks-samling er i første række benyttet. Fra de foreninger, hvor der mangles småtryk, rekvireredes de fra Det kgl. Biblioteks småtryks-samling, således at der findes småtryk fra omkring 100 foreninger. De er især værdifulde, hvor vi ikke har oplysninger fra forhandlingsprotokoller. I vedtægterne oplyses oftest, hvornår foreningen er oprettet, og de første bestyrelsesmedlemmers navne er ligeledes angivet. Regnskaberne giver selvsagt et godt indblik i foreningernes drift, og kan desuden tit fortælle, hvilke punkter der var på den kommende generalforsamlings dagsorden. Hvad angår fuldstændighed lader småtrykkene dog meget tilbage at ønske. For det første er der en del foreninger, der ikke har ladet deres love og regnskaber trykke. For det andet er det først fra århundredeskiftet og især fra o.1910, at brugsforeningerne for alvor begynder at trykke regelmæssigt.

Ifølge en lov fra 1889 skulle alle firmaer og her ind under også brugser med næringsbevis give anmeldelse til et firmaregister, når de blev oprettet, eller der skete vedtægtsændringer eller forandringer i bestyrelsen. Anmeldelserne skete til herredskontoret og blev offentliggjort i Samling af Anmeldelser til Handelsregistrene. I brugsforeningssammenhæng er det en vigtig kilde, idet de forskellige bestyrelsesmedlemmer og dissers erhverv er opgivet, samt foreningens oprettelsestidspunkt.

I 1891 udgav Chr.P. Barløse en "Adresser over Brugsforeningerne i Danmark". Heri findes foreninger nævnt, som ikke kendes andetsteds fra. Adresselisten må formodes at have haft et kommercielt sigte som guide for repræsentanter. Det er et argument for, at man kan have en del tillid til den. Der har da heller ikke kunnet påvises fejl i listen, i det mindste ikke for Ribe amt.

I forbindelse med betænkings- og udvalgsarbejde om bl.a.

brugsforeningsforhold blev der i 1891 og 1898 foretaget undersøgelser af antallet af brugsforeninger, deres afstand fra købstæderne og omsætning. Det statistiske materiale findes gengivet som bilagstabel 2 og 3. Der er hertil knyttet kommentarer, som der henvises til. Her skal blot konstateres, at medens tallene fra den første undersøgelse synes ret unøjagtige, stemmer de næste overens med de resultater, som jeg når frem til for det tidspunkt.

De udfyldte spørgeskemaer fra 1898-undersøgelsen findes øvrigt bevaret. For hver enkelt forening oplyses om afstand fra nærmeste købstad, medlemstal, om der sælges brændevin, og om der er åben bod. I 1919 foretog Statistisk Departement en ny undersøgelse (offentliggjort i Stat.Aarb., 1920, tabel 114). Oplysningerne er mere detaljerede med angivelse af stiftelsesår, omsætning, belåningsforhold osv. Desværre viser det eller meget værdifulde materiale sig at være behæftet med en del unøjagtigheder, som bevirker, at man må bruge det med en vis forsigtighed. Nogle hovedtal for herrederne i Ribe amt er opført i bilagstabel 4. I okt. 1914 blev der i øvrigt foretaget en lignende undersøgelse (offentliggjort i Stat.Aarb., 1915, tabel 114), men spørgeskemaerne er ikke bevaret.

Som P. Dollerup ganske rigtigt bemærker er kildegrundlaget fra 1876 til begyndelsen af 80-erne svagt. En hjælp udgør dog indberetningerne til Statistisk Bureau 1871-84. I 1870 meddelte skattevæsenet stempelfrihed til de forbrugs-, alderdomsforsørgelses- og arbejderforeninger, der sendte indberetning om deres vedtægter, medlemstal og omsætning til skattedirektoratet. Da der på det tidspunkt kun eksisterede få foreninger i Ribe amt får materialet ikke den helt store betydning i denne forbindelse, men det kan alligevel være med til at stadfæste eventuelle holdningsskift i brugsforeningsbevægelsen. Her tænkes på forholdet til oplysningsfondene (se afsnit 3.4.).

På landsarkivet i Viborg er samtlige næringsprotokoller, borgerskabsprotokoller og firmaanmeldelser for amtet undersøgt. Der er overvejende tale om de samme oplysninger, som findes gengivet i Anmeldelser til Handelsregisteret. Endelig blev også Varde rådstuearkiv gennemset for at finde oplysninger om den første brugs i amtet, resultatet var dog pauvert.

Til belysning af handelsstandens holdning til brugsforeningerne er en lille del af Varde-købmanden J.W. Palludans meget store

arkiv læst. Det drejer sig om en pakke om handelsforeningen og et læg om læbæltet. Til yderligere belysning er handelsforeningens forhandlingsprotokoller, 1857ff, gennemgået, hvad også gælder Ribe handelsforenings protokoller, 1877-1938.

Et mangfoldigt og vigtigt materiale udgør medlemsblade og tidsskrifter. Her må først og fremmest nævnes månedsbladet og senere ugebladet Arbeideren, 1868-76. Dens redaktør, V.S.V. Faber, gjorde en overmåde stor indsats for at indsamle sikre fakta om forbrugs- og arbejderforeninger. Takket være ham er vi i besiddelse af ret detaljerede oplysninger om mange af de første foreninger. Som fremhævet af andre forskere kan man have stor tillid til Arbejderens oplysninger, omend Faber ikke har haft kendskab til alle eksisterende foreninger.

Først i 1884 kom det næste brugsforeningstidsskrift, men det henvendte sig primært til de sjællandske foreninger. Men fra 1888 begyndte lederen af den jyske fællesforening, Sev. Jørgensen, at udgive Maanedblad for Jyllands Brugsforeninger. Heri var foreningspolitiske meddelelser, vareprislister og oplysninger om hvilke foreninger der var medlemmer. Med FDB's dannelse pr. 1/1 1896 gik bladet ind, men Sev. Jørgensen fortsatte som redaktør af Maanedblad for Danmarks Brugsforeninger, 1896-1900. Andelsudvalget, der startede i 1899, begyndte imidlertid fra 1900 at udgive et fælles ugeblad for samtlige andelsorganisationer, hvad Sev. Jørgensen i øvrigt var en fortaler for, og Maanedbladet gik ind. Fra 1900 til 1928 må oplysninger om brugsforeningsforhold derfor findes i Andelsbladet. Heri førtes en livlig debat om brugsforeninger, der var referater fra FDB's generalforsamlinger, der var opslag af uddelerstillinger, hvorved man i mange tilfælde får meddelt formandens navn og foreningens omsætning, og endelig var der for årene 1904-05 og 1916-17 en oversigt over de enkelte brugsforeningers køb hos FDB og dividenden heraf. Et supplement til denne statistik kan fås i Fællesforeningens Aarbog (1907-10), hvori medlemsforeningernes køb for 1906-09 er angivet. Årbogen kunne ikke samle den store interesse, og i stedet valgte FDB at udgive alle indlæg fra Andelsbladet om brugsforeningsforhold i Brugsforeningernes Tidsskrift (1911-15). Heri var en oversigt over medlemskøb for 1910 og 1912. Først fra 1928 fik man et blivende medlemsblad, Brugsforeningsbladet, som kun har betyd-

ning i denne sammenhæng ved at omtale bestemte foreningsjubiler. Samme år begyndte FDB at udsende en Brugsforeningsstatistik, der også angav oprettelsesår for de enkelte foreninger. Som påvist af S. Ehlers (s.VIII f) er den imidlertid behæftet med så mange fejl, at den ikke er skønnet anvendelig. Som et sidste medlemsskrift må nævnes Medlemsblad for Foreningen for Danmarks Uddelere (1905ff), som også til tider kommer ind på forhold i de enkelte brugser. Mere væsentlig er de forskellige uddelerstatistikker, hvor den vigtigste kom i bogform i 1917 (Statistik over Brugsforeningsforhold og Uddelernes Stilling 1916).

En sidste kildegruppe er aviserne. Gennemlæsningen har især koncentreret sig om den første periode i brugsforeningsbevægelsen frem til 1876, herefter er nogle årgange læst igennem som stikprøver. I den første periode var der helt naturligt en del omtale af brugsforeningerne i egnens dengang største avis, Ribe Amtstidende eller Varde Avis, idet dets redaktør Rudolf Helms var identisk med formanden for den første brugsforening i amtet. Fra 1870 svinder omtalen ind til et minimum, også i de øvrige aviser Vardeposten og Ribe Stiftstidende. Fra 1888 skete der igen et opsving i antallet af brugsforeningsgrundlæggelser, og man kunne forvente, at områdets førende Venstreorgan, Varde Avis, ville bringe fyldige omtaler. Her bliver man imidlertid skuffet, da der ikke er en eneste meddelelse om en oprettelse. Nogle få foreningers annoncering om generalforsamling er det eneste vidnesbyrd om, at der overhovedet eksisterede brugsforeninger. Endelig er Vestjyllands Social-Demokrat (Esbjerg) læst for årene 1900, 1902, og 1908. Der kunne være håb om, at arbejderbrugsen, der blev stiftet i 1900 i Esbjerg, ville blive omtalt, men heller ikke her er der bid. Som det nævnes i afsnit 5.4., bunder den manglende omtale sandsynligvis i en politisk modstand mod brugsforeningerne fra redaktørens, J.P. Sundbos, side. Det kan man ikke beskyldte redaktøren (H. P. Hansen) på Varde Avis for, her må begrundelsen nok mere søges i mangel på interesse for brugsforeningssagen. Den øvrige andelsbevægelse fik en del spalteplass, specielt det i 1888 startede Esbjerg Andels Svineslagteri og enkelte mejerier blev også omtalt.

Litteraturen om brugsforeningerne er mere overskuelig end det arkivalske materiale. På grænsen mellem litteratur og kilde må

først Trap Danmark nævnes. 4. udgaven, der for Ribe amts vedkommende er fra 1928, er anvendt, idet den i modsætning til 3. udgaven har omtale af andelsbevægelsen. Trap må imidlertid ikke bruges som et sandhedsvidne, ofte opdager man unøjagtigheder og forglemmelser, både hvad angår brugser og mejerier. På indsamlingstidspunktet i 1927 opgiver Trap 100 eksisterende brugsforeninger. Min mere præcise statistik når til ca. 115 inklusive filialer, og så har Trap endda regnet et par stykker med, som ikke eksisterede. Dertil kommer at oplysningerne er uregelmæssige, kun i 7 tilfælde angives oprettelsestidspunkt. Trap er derfor kun benyttet til at danne et indtryk af de forskellige sogne, og hvad der omtrentlig fandtes der. På samme måde er Søren Ehlers' undersøgelse af samtlige brugsforeninger indtil 1900 kun et udgangspunkt. Der kan i hans materiale påvises en del fejl, men hans fortegnelse er dels indtil videre den eneste over samtlige brugser i landet, og dels er den værdifuld i den indledende fase til at skabe et nogenlunde overblik. Siden 1976 har Poul Thestrup udført en registrering af samtlige brugsforeningsoprettelser i tidsrummet frem til 1919 (se *Humaniora* 3, s.117-120). Endnu er der ikke sket en endelig rapportering, men en foreløbig EDB-udskrift, som Poul Thestrup venligst har stillet til rådighed, viser, at vi når frem til faktisk det samme antal foreninger.

Emnet taget i betragtning må bogen basere sig en del på lokalt stof. Her drejer det sig først og fremmest om sognebøger og artikler fra årbogen *Fra Ribe Amt*. Sognebøgerne er en lidt vanskelig størrelse at have med at gøre, da man ofte er usikker på, i hvilket omfang de hviler på et forsvarligt kildekritisk grundlag. Hvor der har været mulighed for at kontrollere har det dog næsten altid vist sig, at oplysningerne om brugsforeningerne har været korrekte. Det er imidlertid at beklage, at så mange sognebøger enten helt forsømmer eller også kun har behandlet foreningslivet stedmoderligt. Det har trods alt udgjort en meget vigtig del af de sidste 130 års historie i lokalsamfundene. Sognebøgerne er vigtige i brugs-sammenhæng, når de fortæller om vareforsyningen, inden brugsforeningerne kom, eller om hvilke andre foreninger brugsbestyrelsesmedlemmerne evt. var med i, og endelig kan de i nogle tilfælde give oplysninger om brugser, som der ellers ikke er noget videre kendskab til.

Samme funktion har de enkelte brugers jubilæumsskrifter, som der er udsendt en hel del af. Størrelsen svinger fra 4 til 78 sider, og kvaliteten har også samme udsving. Ofte blev de skrevet af en mand, som havde været med til at oprette foreningen eller gennem en årrække havde beklædt en tillidspost. Det betyder, at der kan hentes en del oplysninger om baggrunden for oprettelsen, de første ofte svære år, omsætningstal og andre forhold, som man tit ikke finder i forhandlingsprotokollerne.

En anden form for festskrifter er de, som centralforeninger som FDB og Andelsudvalget udgav. Sidstnævnte udsendte i 1917 Hans Hertels: Andelsbevægelsen i Danmark og senere A. Axelsen Drejer(red.): Den danske Andelsbevægelse. Desværre lider de som så mange andre festskrifter af en vis ensidighed og glorificering, men giver i øvrigt et udmærket billede af hvor vidtfavnende andelsbevægelsen var. I anledning af 50-året udsendtes i 1946 "Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896-1946" med Axelsen Drejer som redaktør. Bogen er en god indgang til brugsforeningernes historie, da den sætter bevægelsen ind i en bred samfundsmæssig sammenhæng.

Det første egentlige videnskabelige værk er dog Preben Dollerups "Brugsforeningerne 1866-1896", udsendt i 100-året for den første brugs. Dollerup har lagt vægten på det organisatoriske, og det er helt legitimt, men betyder på den anden side, at han kommer til at koncentrere sig om de ledende mænd og deres bestræbelser på at danne fællesindkøbsforeninger. Det gør han godt, ligesom baggrunden for brugsforeningernes opståen er fint beskrevet. Men han mangler at se brugsforeningerne nedefra, og det ytrer sig også ved, at han ikke har lavet en solid brugsforeningsstatistik (s. 354ff.). Han bygger helt på brugsforeningsstatistik 1929ff, og som tidligere nævnt er det en upålidelig kilde.

Den øvrige videnskabelige forskning om brugsforeningsbevægelsen er derudover meget begrænset. Der er skrevet et par ældre specialeafhandlinger af bl.a. Axel Nyborg og Niels-Knud Liebgott. Sidstnævnte undersøgte i 1967 de sjællandske og lolland-falsteriske brugsforeninger i det 19.årh. Han indsamlede et stort statistisk materiale om formænd, bestyrelser og medlemssammensætning, som i denne bog er anvendt for at have et sammenligningsgrundlag med de vestjyske forhold. Detailundersøgelser af enkeltfor-

eninger eksisterer næsten ikke; Margit Mogensen har i Fra Holbæk Amt skrevet om Asnæs brugs, og Lars Friis har givet et glimt af en falstersk brugs som nu flyttes til Frilandsmuseet, og senest har jeg selv behandlet Varde brugs i Fra Ribe Amt, men det er stort set alt, hvad der findes.

Bilagstabeller

Bilagstabel 1. Antallet af nye brugs- og vareindkøbsforeninger, samt nedlagte og faktisk eksisterende i årene 1868-1920.

	Nye B.	Nye V.	i alt	nedlagte	ekst.B.	ekst.V.	i alt	ekst.
1868	2		2		2		2	2
1869	2		4	1	3		3	3
1872	1		5	2	2		2	2
1884	1		6	(1)	2		2	2
1886	1		7		3		3	3
1887	2	2	11		5	2	7	7
1888	8	2	21		13	4	17	17
1889	3	2	26	1	16	5	21	21
1890	2	1	29	2	16	6	22	22
1891	7	1	37	1	22	7	29	29
1892			37		22	7	29	29
1893	2		39		24	7	31	31
1894	4	1	44	1	27	8	35	35
1895	1	3	48	(2)	26	11	37	37
1896	5		53	1	30	11	41	41
1897	4	6	63		34	17	51	51
1898	2	2	67	(4)	33	18	51	51
1899	1		68	2	33	17	50	50
1900	2		70	(1)	34	17	51	51
1868-1900	50	20	70	19	34	17	51	51
1901	2	2	74		36	19	55	55
1902	2	2	78	1	38	20	58	58
1903	7		85	2	45	18	63	63
1904	2	1	88		47	19	66	66
1905	4	1	93	2	50	19	69	69
1906	3		96	2	53	17	70	70
1907	4	1	101		57	18	75	75
1908	1		102		58	18	76	76
1909	5	1	108	1	63	18	81	81
1910	4		112	2	67	16	83	83
1911			112	1	66	16	82	82
1912	6	1	119	1	72	16	88	88
1913	2		121	2	73	15	88	88
1914	6		127		79	15	94	94
1915	4		131	1	83	14	97	97
1916	8		139	3	90	12	102	102
1917	1		140	1	90	12	102	102
1918	1		141		91	12	103	103
1919	14		155	3	105	9	114	114
1920	1		156		106	9	115	115
1901-1920	77	9		22				
1868-1900	50	20		19				
1868-1920	127	29	156	41				

Anm.: () ved nedlagte foreninger angiver, at det præcise nedlæggelsesår ikke kendes. I tabellen er regnet med samtlige foreningsoprettelser, herunder også ændringer i foreningernes status. Det vil sige, at f.eks. vareindkøbsforening til brugsforening regnes for to foreninger. Ligeledes er filialer regnet med, hvis der har været tale om et fast udsalgssted. Jvf. i øvrigt med kommentarerne i afsnit 6.3.

Bilagstabel 2. Hovedtal fra 1893-betænkningen indsamlet 1891.

A. Foreninger uden næringsbevis										
	mindre end 1/2 mil fra nærmeste købstad			over 1/2 mil fra nærmeste købstad			samlet antal			
	antal B.	åben bod	br.vins bvl.	medl. tal	antal B.	åben bod	br.vins bvl.	medl. tal	B.	medl.
Øerne	251	241	183	35826	68	67	54	9480	319	45750
Jylland	87	79	18	9751	132	114	25	14977	219	29544
Hele landet	338	320	201	45577	200	181	79	24457	538	75294

B. Foreninger med næringsbevis									
	samlet antal B.			høker bvl.			br.vins bvl.		
	antal B.	købm. bvl.	detail bvl.	antal B.	høker bvl.	br.vins bvl.	antal B.	høker bvl.	br.vins bvl.
Øerne	50	8	17	23	29				
Jylland	38	1	29	2	22				
heraf Ribe amt	(6)	(1)	(4)		(3)				
Hele landet	88	9	46	25	51				

C. Foreninger i Ribe amt uden næringsbevis										
	mindre end 1/2 mil fra nærmeste købstad			over 1/2 mil fra nærmeste købstad			samlet antal			
	antal B.	åben bod	br.vins bvl.	medl. tal	antal B.	åben bod	br.vins bvl.	medl. tal	B.	medl.
V. og Ø. Horne	1	1	1	252	81	8	1	1249	9	1501
Skads										
Slaugs og Andst	1	1	1	150	52	2	1	1385	6	1535

Malt og Gørding					33)	2		167	3	167
Ribe					3	1		270	3	270
Ribe amt	2	2	2	402	19	13	2	3071	21	3473

Kilde: Rigsdagstidende, Till.B., Udvalgenes betænkning, 1899-1900.

Anm.: Ud over de 829 foreninger på landet fandtes 8 brugsforeninger i købstæderne med i alt 4633 medlemmer. Dertil kommer en del foreninger udenfor læbæltet, som havde løst næringsbevis. Af disse fandtes 45 på Øerne og 88 i Jylland, heraf de 16 i Ribe amt, i alt giver det 970 brugsforeninger i 1898.

Det har været muligt at sammenligne statistikken fra Rigsdagstidende med de originale spørge skemaer, hvorved der har vist sig mindre fejl i den færdige statistik. Det peger på betydningen af at være i besiddelse af grundmaterialet; selv statistikkere kan lave regnefejl. I øvrigt sva rer skemaernes oplysninger ret nøje til resultatet af bilagstabel 1, nemlig at der ved udgangen af 1898 eksisterede 51 foreninger i Ribe amt. Der har dog kunnet konstateres visse småfejl i udfyldningen, f.eks. at Billum og Hjarup er regnet for værende udenfor læbæltet, skønt de begge ligger ca. 10 km fra hhv. Varde og Kolding.

	mindre end 1½ mil fra nærmeste købstad				over 1½ mil fra nærmeste købstad				samlet antal	
	antal B.	åben bod	br.vins bvl.	medl. tal	antal B.	åben bod	br.vins bvl.	medl. tal	B.	medl.
Øerne	320	265	211	55082	137	119	108	20539	457	75621
Jylland	150	149	45	20983	222	213	68	29094	372	50077
heraf Ribe amt	(9)	(8)	(3)	(1196)	(26)	(23)	(13)	(3570)	(35)	(4766)
Hele landet	470	414	256	76065	359	332	176	49633	829	125698

1) Heraf 6 filialer 2) Heraf 3 filialer 3) Heraf 1 filial

Anm.: Ved filial forstås ikke blot almindelige filialer, men også vareindkøbsforeninger, der opfattedes som filialer af RAV. Ved en sammenligning med bilagstabel 1 vil det ses, at tallene ikke stemmer overens. Det kan til en vis grad skyldes indsamlingstidspunktet, hvor indenrigsministeriet ikke har fået nyligt oprettede foreninger med. Men derudover passer tallene for de enkelte herreder langt fra; desværre findes originalmaterialet ikke til afgørelse af spørgsmålet.

Bilagstabel 4. 1918-statistikens tal for Ribe amt

A.	antal foreninger	medlemstal	omsætning	heraf foderstoffer	
V. Horne	11	1468	1.042.153	175.685	
Ø. Horne	11	1528	1.294.935	229.222	
Skads	17	2474	1.725.812	278.604	
Slaugs	11	863	978.092	243.912	
Andst	14	2408	1.743.124	168.008	
Malt	16	2488	1.422.653	157.109	
Gørding	6	1801	715.512	132.372	
Ribe	5	533	229.702	17.572	
Købstæder	5	1440	653.737	16.123	
Ribe amt	96	15003	9.805.720	1.418.607	

B.	medl. pr. forening	omsætn. pr. forening inkl. fdst.	omsætn. pr. forening ekskl. fdst.	omsætn. pr. medl.	omsætn. pr. medl. ekskl. fdst.
V. Horne	133	94.741	78.770	710	590
Ø. Horne	139	117.721	96.883	847	697
Skads	146	101.518	85.130	698	585
Slaugs	78	88.917	66.744	1133	851
Andst	172	124.509	112.508	724	654
Malt	156	88.916	79.097	572	509
Gørding	300	119.252	97.190	397	324
Ribe	107	45.940	42.426	431	398
Købstæder	288	130.747	127.523	454	443
Amtsgennemsnit	156	102.143	87.366	654	559

Desværre må 1918 siges at være et uheldigt år at gennemføre en brugsforeningsstatistik. For det første var det netop det år, hvor mangelen på foderstoffer og gødning var størst. Det ses, at foderstoffer kun udgjorde små 15% af omsætningen mod normalt henvend 50%. For det andet var der også mangel på en del andre varer, hvilket sammenlagt giver et væsentligt dårligere billede af omsætningen. Ved at sammenligne 1918-tallene med de foreninger, hvorfra der haves omsætningstal fra 1919, ses det, at der skete en omsætningsstigning det år på i gennemsnit henvend 75%.

Skemaerne er udfyldt i begyndelsen af 1919. I den forbindelse lader der til at have været visse problemer på herredskontoret for V. og Ø. Horne herred. Dels indleverede man for sent som det eneste sted i landet, hvilket betyder at 9 foreninger fra V.Horne ikke er medregnet i den endelige statistik, men dog er med her. Desuden har man glemt(!) 7 foreninger - Agerbæk, Asp, Gelballe, Hauge, Lindbjerg, Lunde og Torstrup. Til gengæld er der regnet to andre med, som jeg har valgt at se bort fra, idet kriteriet for at kunne regnes for brugs- eller vareindkøbsforening er salg af dagligvareartikler. Derfor er RAV's manufakturafdeling i Varde (oprettet 1906), og Orten brugs (oprettet 1902) der kun handlede med markfrø, ikke medregnet.

Endelig er statistikken ikke præcis med sine afstandsangivelser, f.eks. er skrevet

at Roust ligger 8 km fra Varde og altså indenfor læbæltet, men rent faktisk ligger landsbyen 12 km fra Varde og dermed udenfor læbæltezonen. Statistikken er alligevel bragt her som bilag, idet den giver et omtrentligt billede af gennemsnitsmedlemstal og -omsætning for foreningerne i de forskellige områder i amtet, og fordi den viser de store lokale udsving selv blandt naboherreder.

Kilder og litteratur

Ikke-trykte kilder

Rigsarkivet:

Statistisk Bureau: Forbrugerforeninger, Husholdningsforeninger m.m. indkomne i Aarene 1871ff.

Indenrigsministeriet: Kommune- og Næringsager. 1899. Ribe amt.

Statistisk Departement: Brugsforeninger 1914. Samleskemaer.

Statistisk Departement: Forbrugsforeninger 1918-19.

Landsarkivet, Viborg:

Varde. Rådstueprotokol 1801-88.

Varde. Firmaprotokol 1863-89.

Varde. Borgerskabsprotokol for Varde Købstad 1889-1922.

Næringsprotokol for Varde Købstads Landjurisdiktion 1888-1928.

Varde. Forhandlingsprotokol for Kommunalbestyrelsen 1846-68.

Varde. Byrådets Forhandlingsprotokol 1854-77.

Varde. Indkomne Breve til Byrådet 1870-1908.

Varde. Ligningskommissionens Forhandlingsprotokol 1854-1901.

Ribe. Rådstueprotokol 1829-1930.

Esbjerg. Deponerede Næringsbreve 1877-1925.

Handelsregister for Esbjerg, Skast Herred og Fanø Birk, 1899ff.

V. og Ø. Horne herred. Næringsprotokol 1873-1943.

V. og Ø. Horne herred. Firmaprotokol 1863-89.

V. og Ø. Horne herred. Dokumenter til Firmaprotokol 1862-1918.

Skast Herred. Dokumenter til Firmaprotokol 1862-92.

Skast Herred. Handelsregister 1889-99.

Skast Herred. Deponerede Næringsbreve 1877-1925.

Handelsregister for Fanø Birk 1889-1917.

Slaugs og Anst Herred. Næringsprotokol 1886-1932.

Slaugs og Anst Herred. Firmaprotokol 1870-89.

Malt og Gørding Herred. Næringsregister 1856-1929.

Ribe og Gørding Herred. Fortegnelse over Næringsdrivende 1887-1929.

Erhvervsarkivet:

J.W. Palludans Eftfs arkiv. Sager vedr. læbættet 1902-16.

Esbjerg Byhistoriske Arkiv:

Forhandlingsprotokol for Arbejderforeningen af 1888.

Varde Byhistoriske Arkiv:

Varde Handelsforenings Forhandlingsprotokoller 1857ff.

Handelsstandsforeningen i Ribe:

Ribe Handelsforenings Forhandlingsprotokoller 1877ff.

I lokalhistoriske arkiver, brugsforeninger og hos formænd:

Forhandlingsprotokoller fra 78 brugs- og vareindkøbsforeninger.

Aviser, ugeblade, periodica

Andelsbladet 1900-1920.

Arbejderen. Et Maanedblad for Selvhjælp og Samarbejde. 1868-76.

Brugsforeningernes Tidsskrift (udg. af FDB i forbindelse med Andelsbladet).
1911-15.

Brugsforeningsbladet. 1928-44.

Esbjerg Avis. 1896.

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers Aarbog. 1906-10.

Grændsebladet (Ribe). 1868, nr.1-85.

Medlemsblad for Foreningen for Danmarks Uddelere. 1905/06-1919/20.

Maanedblad for Danmarks Brugsforeninger. 1884-85.

Maanedblad for Danmarks Brugsforeninger. 1896-1900.

Maanedblad for Jyllands Brugsforeninger. 1888-95.

Ribe Stiftstidende. 1866-70.

Socialistiske Blade. 1871, nr.1.

Varde Avis eller Ribe Amtstidende. 1866-75, 1888, 1929.

Vardeposten. 1868-72.

Vestjyllands Socialdemokrat. 1900, 1902, 1908.

Festskrifter fra lokale brugsforeninger

- Alkærsg, Søren: *Vejen Brugsforening 1872-1922*. (Vejen, 1922).
Ansager Brugsforening gennem 50 Aar. 1896-1946. (s.l., 1946).
Beck Madsen, Tove: *Guldager brugsforening 75 år*. (Guldager, 1976).
Bennetsen, Frands: *Janderup Brugsforening 1896-1946*. (Varde, 1946).
Billum Brugsforening gennem 60 Aar. (Varde, 1946).
Brørup brugsforening 50 år. 1899-1949. (Brørup, 1949).
Frank, P. og Harborg, M.: *Vester Nebel Brugsforening. Vester Nebel Foderstofforening 75 år. 1901-1976*. (Esbjerg, 1976).
Friis, P.: *Brugsen ved Sønderport*. (Utrykt, Varde, 1962).
Friis, P.: *Outrup Brugsforening 1887-1947*. (Nr.Nebel, 1947).
Gredstedbro Omegns Brugsforening gennem 25 Aar. 1903-1928. (Ribe, 1928).
Gredstedbro omegns brugsforening-lokalforening 75 år. 1903-1978. (s.l., 1978).
Henne brugsforening 1903-1953. (s.l., 1953).
Holm, Jens Kjeldsen: *Skads brugs 1902-1977*. (Esbjerg, 1977).
Høyer-Nielsen, L.: *Esbjerg og Omegns Brugsforening 1900-1925*. (Esbjerg, 1925).
Jepsen Pedersen, H.: *Aarre Brugsforening 1898-1948*. (Årre, 1948).
Mørk, Sigurd: *Askov brugsforening 1901-1976*. (Vejen, 1976).
Mørk, Sigurd: *Brugsen Hjarup 1894-1977 i tekst og billeder*. (Gesten, 1977).
Skovlund Brugsforening igennem 50 Aar. 1888-1938. (s.l., 1938).
Starup brugsforening gennem 75 år. 1902-1977. (s.l., 1977).
Øse og omegns brugsforening 75 år. (Ansager, 1980).

Andre festskrifter

- Drejer, A. Axelsen: *Andels-svineslagterierne i Danmark 1887-1962*. (Kbh., 1962).
Drejer, A. Axelsen: *Andelskasserne gennem et halvt århundrede*. (Kbh., 1966).
Drejer, A. Axelsen (red.): *Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896-1946*. (Kbh., 1946).
Drejer, A. Axelsen: *Jydsk Andels-Foderstofforretning 1898-1948*. (Århus, 1948).
Dollerup, Preben: *Brugsforeningerne 1866-1896*. (Albertslund, 1966).
Erlang, F.K.: *Den vest- og sønderjydske Kreditsforening af Landejendomsbesiddere, 1910-1935*. (Ringkøbing, 1935).
Friis, P.: *Varde Haandværkerforening 1866-1966*. (Varde, 1966).
Mørk, Sigurd: *Andelsskolen 1932-1982*. (Middelfart, 1982).
Novrup, H.P.H.: *Ribe Amts nordre Landboforening 1846-1921*. (Varde, 1921).
Pedersen, Frits: *Varde Haandværkerforening 1866-1916*. (Varde, 1916).
Ribe Amts Landboforeninger 1905-1980. (Varde, 1980).
Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening 1886-1911. (Holstebro, 1911).
Stein, Henrik: *Foreningen af jydsk Handelsforeninger 1883-1908*. (Kbh., 1908).

Thøgersen, Knud: *Blade af RAI's og RAV's Historie*. (utrykt, 1938).
Varde Handelsforening 1857-1907. (Esbjerg, 1907).
Varde Østeregns Landboforening 1904-1979. (Varde, 1979).

Andet samtidigt materiale (trykt)

- Betænkning afgiven af den af Handelsministeriet og Indenrigsministeriet d. 23. Dec. 1915 nedsatte Kommission angaaende Indlemmelse i Købstæder og Læbælters Ophævelse*. (Kbh., 1919).
- Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet af 21. Maj 1890 nedsatte Kommission til Forberedelse af en Revision af Næringslovgivningen*. (Kbh., 1893).
- Betænkning angaaende Ribe Bys økonomiske Forhold*. (Kbh., 1906).
- Dalgas, C.: *Ribe Amt* (Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. Kbh., 1830; genoptrykt ved SLF, 1972).
- Danske Byer og Sogne*. Bd.3: Ribe amt. (Roskilde, 1931).
- Ellbrecht, G.(red.): *Dansk Mejeristat*.Bd.3. (Kbh., 1931).
- Ellbrecht, G.: *Danske Mejerier. Illustreret Haandbog for Mejeribruget i Danmark*. Bd.3: Ringkøbing og Ribe Amter. (Kbh., 1917).
- Faber, V.S.V.: *Beretning fra Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger*. (Kbh., 1878).
- Falbe-Hansen, V.: Til belysning af Arbejderspørgsmaalet paa Landet. *Ugeskrift for Landmænd*, 1872, s. 141-56.
- Folketingstidende*.1893-1902, 1910/11, 1911/12, 1919/20.
- (Green, H.): Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger. Særtryk af dagbladet *Børsen*, jan. 1909.
- Husholdningsforeningerne, Købstadskommissionen og Rigsdagen*. Udg. af Arbejderens red. (Kbh., 1872).
- Jyske byer og deres Mænd*. Bd.1-3. (Esbjerg, 1916).
- Jørgensen, Sev.: *Haandbog for Brugsforeninger*. (Kolding, 1901, 2. udg.).
- Krarup, J.B. og Tuxen, S.C.A.: *Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden*. Bd.3: Det sydvestlige Jylland. (Det kgl.Landhusholdningsselskab, Kbh., 1899).
- Landstingstidende*.1919/20.
- Love og Anordninger*.1857/58, 1873.
- Ministerial Tidende*.1882, 1885.
- Opffer, Frederik: *Brugsforeningerne og Købstæderne*. (Kbh., 1887).
- Opffer, Frederik: *Brugsforeningsforhold*. (Køge, 1888).
- Protokol for den 12. socialdemokratiske Partikongres i Odense 1908*.
Rigsdagstidende, Tillæg A. 1919/20.
- Rom, N.C.: *Den danske Husflid*. (Kbh., 1871).
- Samling af Anmeldelser til Handelsregistrene*. 1889-1920.
- Sammendrag af statistiske Oplysninger*. 1869, 1893.

- Statistik over Brugsforeningforhold og Uddelernes Stilling 1916.* (Kolding, 1917).
Statistisk Tabelværk. 1905, 1911.
Statistisk Aarbog. 1902, 1922.
Statistiske Meddelelser. 1911.
 Sveistrup, Poul: *Om Brugsforeninger.* (Studentersamfundets Småskrifter nr.45-46, Kbh., 1887).
 Sørensen, Th.: *Et bidrag til Belysning af Købstadsarbejdernes vilkaar.* (Kbh., 1880).
Trap Danmark, 4.udg.. Bd.8. (Kbh., 1927).
Trap Danmark, 5.udg.. Bd.15. (Kbh., 1972).

Senere fremstillinger

- Alkærstig, Søren: *Vejen sogn i Malt herred.* (Vejen, 1936).
 Andersen, Valdemar: *Hørvejs sognet Løborg.* (Kolding, 1961).
 Andersen, Valdemar: *Vorbasse - et hedesogns historie.* (Kolding, 1963).
 Balle-Petersen, Margaretha: *Budskab og fællesskab, Nye strømninger i dansk lokalhistorie,* s. 109-41 (Århus, 1981).
 Bjørn, Claus: *Folkehøjskolen og andelsbevægelsen, Årbog for dansk skolehistorie,* 1971, s. 7-28.
 Bjørn, Claus: *De folkelige bevægelser i Danmark, Fortid og Nutid,* 1976, bd. 26, s. 346-57.
 Bruhn, Verner: *Esbjerg - by og borger.* (Esbjerg, 1972).
 Bruhn, Verner: *Plint og talerstol.* (Esbjerg, 1979).
 Bruhn, Verner: *Ribe amts 2. valgkreds. Folketingsvalg 1848-1915, Fra Ribe Amt,* 1977, s. 456-88.
 Baad Pedersen, Margit: *Købmand og høker på landet.* (Odense, 1983).
 Carlsen, Dorthe H.: *Da andelsbevægelsen kom, Fra Ribe Amt,* 1979, s. 252-81.
 Christensen, Erik: *Havnearbejderstrejken i Esbjerg i 1893,* (Kbh., 1975).
 Christensen, P. og Dalgaard, Fr.: *Kooperation.* (4.udg., Kbh, 1949).
 Clausen, H.P., m.fl.: *Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede.* (Århus, 1973).
 Dalgaard, Fr.: *25 Aars Kooperation, Socialisten, Socialdemokratisk Tidsskrift,* 1928, nr. 7-8, s. 204-11.
 Damgård, Ellen: *Købmand og borger, Folk og Kultur,* 1972, s. 25-50.
Det danske Landbrugs Historie. Bd.V. (Kbh., 1945).
 Dragsbo, Peter: *Museets kvarter, Ildbuk og høvlspån,* s. 44-65 (Esbjerg, 1980).
 Dybdahl, Vagn: *Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908, Erhvervs-historisk Årbog,* 1957, s. 79-89.
 Eliassen, P.: *Kongedænen eller den gamle grænse.* (Kolding 1925/26, genoptrykt ved Toldhistorisk selskab og Historisk Samfund for Ribe Amt, 1980).
 Engelstoft, Povl og Jensen, Hans: *Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900.* (Kbh., 1931).

- Engelstoft, Povl og Wendt, Frantz W.: *Haandbog i Danmarks politiske Historie fra Freden i Kiel til vore Dage*. (Kbh., 1934).
- Det forsømte århundrede. *Særnummer af Arv og Eje* 1976, udg. af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.
- Friis, Lars: Brugs og by, *Det skabende menneske*. Bd.2, s. 59-80, (Kbh., 1981).
- Friisberg, Claus: Byer og byerhverv i Ribe amt 1864-1914, *Fra Ribe Amt*, 1979, s. 282-310.
- Gjelstrup, Ejnar: *Veje til livslang uddannelse*. (Esbjerg, 1979).
- Grelle, Henning: *Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871- ca.1903*. (Kbh., 1978).
- Hansen, Michael S.: *I.P. Sundbo og Vestjyllands Social-Demokrat*. (Utrykt speciale, Århus, 1976).
- Hansen, Sv.Aa. og Henriksen, Ingrid: *Dansk socialhistorie*. Bd.6, (Kbh., 1980).
- Hansen, Sv.Aa.: *Økonomisk vækst i Danmark*. Bd.1-2 (Kbh., 1974-76).
- Hansgaard, Torben: *Landbrugsrådets tilblivelse*. (Kbh., 1976).
- Hejbøl, Jeppe: *Ansager Sogns Historie*. (Ansager, 1940).
- Hertel, H.: *Andelsbevægelsen i Danmark*. (Kbh., 1917)
- Historikergruppens Danmarks historie*. Bd.2. (Kbh., 1951).
- Hvidt, Kr.: *Flugten til Amerika eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*. (Kbh., 1971).
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik*. Bd.2. (Kbh., 1945).
- Jensen, Torben: *Den gamle Dragon fra 48*. (Kbh., 1901).
- Jespersen, L.S.: *Fra Starup Sogn*. (Bramming, 1920).
- Just, Flemming: Den første brugs i Varde, *Fra Ribe Amt*, 1981, s. 125-55.
- Den Jyske Historiker*: Klassestrukturen i Danmark 1870-1920, 1973/74, nr. 3-4.
- Kappelskov, Evald: *Om Henne sogn gennem tiderne*. (Stausø, 1969).
- Kristensen, H.K.(red.): *Janderup og Billum sogne*. Bd.1. (Tarm, 1979).
- Kristensen, H.K.: *Lunde Sogn*. (Kolding, 1923).
- Kristensen, Terkel: *Kjære Broder. Breve fra husmand Terkel Kristensen 1866-1918*, udg. af Flemming Just. (Historisk Samfund for Ribe Amt, Esbjerg, 1982).
- Kvist, John: *Bække Sogn*. (Kolding, 1936).
- Lauridsen, Henning R.: *De folkelige institutioner og lokalsamfundet. Studier over folkelige bevægelser og institutioner i Nordvestjylland 1870-1914*. (Prisopgave, Århus, 1980, under udgivelse).
- Lokalhistorie-Rigshistorie...og andre artikler fra Fortid og Nutid* (Kbh., 1967).
- Lorentsen, J.R.: *Bidrag til Øse Sogns Historie*. (Grindsted, 1932).
- Lundkvist, Sven: *Folkrorelserne i det svenske samhället 1850-1920*. (Uppsala, 1977).
- Mogensen, Margit: Omkring Asnæs brugsforening, *Fra Holbæk Amt*, 1978-79, s. 109-28.
- Nyborg, Axel: *Brugsforeningerne som social faktor og politisk problem 1866-1896*. (Utrykt speciale, Århus, 1951).
- Nüchel Thomsen, Birgit: Andelsbevægelsen og kapitalismen, *Festskrift til Povl Bagge*, s. 301-30. (Kbh., 1972).
- Nygaard, P.: *Bidrag til Jernved Sogns Historie*. (Bramming, 1930).

- Nørgaard, Andr.: *Træk af Seem Sogns Hjemstavns Historie*. (Ribe, 1945).
- Politikens Danmarkshistorie*. Bd. 11, ved Roar Skovmand (Kbh., 1971).
- Politikens Danmarkshistorie*. Bd. 12, ved Vagn Dybdahl (Kbh., 1965).
- Poulsen, Johs.: *Fra Salling til Varde-egnen*. (Årre, 1954).
- Schmidt, Aug.F.: *Brørup sogns historie*. (Brørup, 1949).
- Schou Petersen, Annelise og Johansson, Ketty: *Foreningsdannelsen i Danmark i 1800-tallet*. Delrapport II. (Utrykt, 1983).
- Skovmand, Roar: *De folkelige bevægelser i Danmark*. (Kbh., 1951).
- Sommer, Otto: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*. (Historisk Samfund for Ribe Amt, Esbjerg, 1980).
- Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*. (Århus, 1980).
- Thonning Olesen, Peter: *Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850*, *Bol og By*, 1977, 2. rk., nr. 1, s. 10-37.
- Thorsen, Svend: *De danske ministerier 1848-1901*. (Kbh., 1967-77).
- Thøgersen, Niels: *Fra Lindknud Sogn*. (Grindsted, 1936).
- Wiinblad, E. og Andersen, Alsing: *Det danske Socialdemokratis Historie. Fra 1871 til 1921*. Bd. 1-2. (Kbh., 1921).
- Willadsen, Holger: *Bryndum, Vester Nebel*. (Esbjerg, 1947).
- Wählin, Vagn: *Omkring studiet af de folkelige bevægelser*. *Sv.Hist.Tidskr.* 1979, s. 113-51.
- Zerlang, Martin: *Bøndernes klassekamp i Danmark*. (Kbh., 1976).

Noter

Forkortelser:

Andbl.	= Andelsbladet
Arb.	= Arbejderen
Fhpr.	= Forhandlingsprotokol
FRA.	= Fra Ribe Amt
Medl.bl.	= Medlemsblad for Foreningen for Danmarks Uddelere
Ribe St.	= Ribe Stiftstidende
VA.	= Varde Avis. Ribe Amtstidende
VP.	= Vardeposten

Kapitel 2

1. H. Grelle s. 17. Almindeligvis opereres med en inddeling, hvor gods- ejere har 12 tdr. htk. og derover, gårdejerne 1-12 og landarbejdere og husmænd under 1 td. Jeg har her valgt at skille ved 8 tdr. htk., idet proprietærer med gårde over 8 tdr. htk. fortrinsvis har tilhørt godsejergruppen økonomisk, politisk og ideologisk.
2. Sv. Aa. Hansen, bd. 1 s.145.
3. Bl.a. Det danske landbrugs historie, s.292; Sv. Aa. Hansen, bd. 1, s. 143 og Else Marie-Boyhus i Det forsømte århundrede.
4. Sv.Aa. Hansen, bd.1, s.185.
5. P. Thonning Olesen har i en lokal undersøgelse for Magleby vist, at omlægningen allerede begyndte i 1860-erne.
6. Claus Bjørn, 1982, s.85.
7. Tallene fra Søren Ehlers lyder på hhv. 403 og 842 brugsforeninger. Sv.Aa. Hansen, bd. 1, s.219, nævner henholdsvis 395 og 827 foreninger, medens A. Axelsen Drejer, 1946, kun når frem til 380 i 1890, idet der kun er regnet med de foreninger, der stadig eksisterer i 1943. Jeg har valgt at bruge Ehlers' tal, da han efter en detaljeret undersøgelse når frem til det højeste antal.
8. Sv. Aa. Hansen, bd. 1, s.127. Margit Baad Pedersen giver dog belæg for, at man lang tid før den nye lov havde omgået bestemmelserne og haft illegal høkerhandel mange steder (s.20f).
9. Allerede i 1845 blev det i øvrigt tilladt landboerne at bringe landbrugsprodukter med til byerne til salg, sådan at høkerbønderne har kunnet have læs på begge veje. På Sjælland var høkerne helt overvejende husmænd, se Margit Baad Pedersen, s.49.
10. C. Dalgas "Ribe Amt", Kbh. 1830. Opfølgningen kom i 1899 med Krarup og Tuxen.
11. Stat. Medd., 4. rk., 37, 1911, tabel 2. I 1834 boede der 1788 mennesker spredt ud over 3748 ha.

12. I følge Kr. Hvidt, s.96-104, udvandrede der fra Ribe amt i perioden 1868-1900 i alt 5.051 svarende til 63 pr. 1000 indb. Lands gennemsnittet lå på ca. 80.
13. Terkel Kristensen, passim.
14. Krarup og Tuxen, s.59.
15. Ibid. s.62. Hartkornet er en meget usikker angivelse af jordtilliggendet, da det er et bonitetsmål og derfor kan give meget store forskelle fra egn til egn. Wählin hævder (s.123), at 1 td. htk. svarer til mellem 7 og 18 tdr. land, men Krarup og Tuxen viser, at der f.eks. i Slaugs herred gik 200 tdr. land til 1 td. htk.
16. Stat. Aarbog, 1896, tabel III B.
17. Ibid., tabel IX, A.
18. V. Bruhn, 1982, s.9.
19. Torben Jensen, s.81.
20. Trap, s.355.
21. Stat. Tabelværk, 5.rk., C 4, s.119f.
22. N.C. Rom, s.403.
23. Ibid., s.411, efter Stat. Tabelværk. N.C. Rom finder værdien for lavt sat og vurderer den i stedet til 10.000 rdr.
24. Det følgende bygger primært på Claus Friisberg, s.282-310.
25. Friisberg, s.302. Desværre oplyses ikke efter hvilke kriterier en virksomhed benævnes industri. Da det imidlertid for Varde ses, at industri ikke dækker den gængse term med over 6 mand ansat, må det formodes, at Friisberg ikke skelner mellem håndværk og egentlig industri.
26. Friisberg, s.304ff.
27. V. Bruhn, 1972, s.19.
28. Ibid., s.51f.
29. Se V. Bruhn, 1972, s.53, samt Erik Christensen.
30. Peter Dragsbo, s.44-65.
31. Friisberg, s.289.
32. Handelsforeningens fhpr.
33. Friisberg, s.289.
34. Ibid.

Kapitel 3

1. I de første årtier brugte man synonymt begreberne arbejderforening, forbrugsforening, forsyningsforening, husholdnings- og selvhjælpsforening.
2. I 1865 fandtes i hele amtet kun ca. 60 km macadameriserede hovedlandeveje, resten var at regne for hjulspor. Stat. Oplysninger 1869, tabel XX.
3. Otto Sommer, s.23f og 40.
4. Niels Thøgersen har i sin Lindknud-sognebog givet en livfuld selvoplevet beretning om Vorbasse-markedet.
5. Dollerup s.24.
6. Sv.Aa. Hansen, bd. II, bilagstabel 15.

7. V. Falbe-Hansen, 1872, s.142-45.
8. Egentlig var Thisted ikke den første, Nr. Sundby kom før, ligesom visse indkøbsforeninger i Kbh. i 1850-erne, men de dannede ikke forbillede.
9. Dollerup, s.44.
10. Ibid., s.36.
11. Ibid., s.46.
12. Ibid., s.51.
13. VA. 7/7 1929, jubilæumsavis, og Fr. Pedersen og P. Friis. Sidstnævnte må læses med varsomhed, idet der kan påvises en del fejldata og -tolkninger.
14. VA. 4/9 1866.
15. VA. 15/10 og 29/10 1867.
16. Zerlang, s.88f.
17. VA. 15/10 1867.
18. Se således Wiinblad & Alsing Andersen, s.303-33.
19. VA. 14/1 1868.
20. Indlæg af Helms i Grænsebladet i Ribe 25/7 1868.
21. Se Arb. og VA. 1871 og 1872, hvor der tages skarpt afstand fra "arbejderret" og "skruer".
22. Tabel over de første formænds erhverv i 53 foreninger.

	land	by	i alt
borgerskab	13	4	17
småborgerskab	20	13	33
lønarbejderklasse	2	1	3
i alt	35	18	53

Kilde: Dollerup s.310f

Anm.:Embedsmænd (præster) er ud fra ideologiske kriterier placeret sammen med borgerskabet, medens lærere ud fra de samme kriterier er sat blandt småborgerskabet.

23. Sonne, citeret fra Dollerup s.56.
24. Faber skrev i Arb., 1869, s.70f., at Varde Håndværkerforening ved sit bredt favnende virke kunne sammenlignes med selvhjælpsforeningernes "flag-skib", Arbejderforeningen af 1860, ledet af den nationalliberale C.V. Rimestad.
25. Aftrykt i VA. 27/1 1868.
26. Fr. Pedersen, s.10 og Arb., 1868, s.29.
27. VA. 2/3 1868.
28. Ribe St. 26/3 1868 og VP. 2/1 1871.
29. Albinus i Ribe St. 26/3 1868.
30. VP. 12., 15., 19. og 23/5 1868.
31. Ribe St. 26/3 1868 og VP. 12/5 1868.

32. VP. 19/5 1868.
33. VA. 1/7 1868 og Arb., 1868, s.40.
34. Ibid.
35. P. Sveistrup, s.33.
36. Arb., 1868, s.29.
37. VA. 16/6 1870 og 21/3 1872.
38. Arb., 1869, s.36f.
39. Martin Haahrs erindringer i E. Kappelskov, s.184-87. VA. 18/11 1869 og 17/8 1871.
40. VA. 1/5 1869.
41. Arb., 1869, s.20.
42. Dollerup, s.100.
43. Arb., 1869, s.81 og VA. 12/10 1869. I brugsens oprindelige vedtægter, §. 6e, var det også muligt for ikke-medlemmer at købe der. Dette må senere være blevet ændret, eftersom landsretten kun taler om salg til medlemmer.
44. Arb., 1869, s.20 og 81.
45. Arb., 1869, s.49.
46. Om lovgivningen og rigsdagsdebatten, se Dollerup, s. 97-109, 142-54.
47. Arb., 1870, s.44.
48. Arb., 1870, s.27.
49. Hverken VA. eller VP. nævner skattesagen med et ord. Varde Rådstuearkiv (Byrådets fhpr. 1854-77 og ligningskommisionens fhpr. 1854-1901) er blevet undersøgt, uden at dette har kastet mere lys over forløbet.
50. VA. dec. 1869.
51. VP. 12/1 1871.
52. VP. 17/8 1871.
53. Fr. Pedersen, s.11.
54. Arb., 1872, s.70.
55. Baseret på de offentliggjorte skatteligningstal i VP. 25/11 1871, 21/12 1872 og 15/12 1873. Beregnet ud fra den anslåede indtægt. Helms er ikke med i beregningen, da han meget atypisk har en indtægt, der er tre gange højere end de øvrige bestyrelsesmedlemmers.
56. Arb., 1871, s.60.
57. Heller ikke Torstrup eller Horne sognearkiv har noget materiale.
58. VP. 23/5 1868.
59. Arb. 1870, s.39f.
60. Albinus skrev 26/3 1868 i Ribe St., at "man flere steder ude på landet, som følge af det herfra udgåede initiativ, skal være i begreb med at oprette en brugsforening".
61. Arb., 1870, s.39f.
62. Arb., 1871, s.119.
63. Oversigt over Husholdningsforeningerne i Danmark i 1876, tillæg til Arbejderen 1876.
64. Alkærsig, 1922, s.18.
65. Ibid., s.20.

66. Bygger på en mundtlig tradition, hvis pålidelighed det er umuligt at efterprøve.
67. Alkærsig, 1922, s.39.
68. Ibid., s.24 og 29.
69. Ibid., s.32.
70. Arb., 1876, Tillægget.
71. Alkærsig, 1922, s.39 og 59f.
72. Ribe St. 25/6 1870.
73. Ibid. 18/7 1870.
74. Handelsforeningens fhpr. er blevet undersøgt, men indeholder intet om brugsforeninger.
75. Alkærsig, 1922, s.22 og 24.
76. Arb., 1869, s.16; Arb., 1871, s.54.
77. Arb., 1870, s.39.
78. Arb., 1873, s.88; Arb., 1876, Tillægget; Alkærsig, 1922, s.55.
79. Falbe-Hansen og Th. Sørensen.
80. Alkærsig, 1922, s.55f.
81. Alkærsig, 1936, s.368f.
82. Arb., 1876, s.213.
83. Beliggende på Rigsarkivet. "Stat. Bureau. Forbrugsforeninger, Husholdningsforeninger m.m. indkomne i Aarene 1871ff".

Kapitel 4

1. Sv.Aa. Hansen, bd. I, s.215.
2. Ibid., s.213.
3. Claus Bjørn m.fl., 1982, s.95. Se også Hertel, s.153.
4. Som et godt eksempel herpå, se B. Nüchel Thomsen.
5. Andbl., 1908, s.259.
6. Historikergruppen, s.200.
7. Pol. Da. Hist., bd. 11 s.495ff.
8. Engelstoft & Wendt, s.244f.
9. Ibid., s.207f; Sv. Thorsen s.401ff, 432ff.
10. Engelstoft & Wendt, s.339f.
11. V. Bruhn, 1977, s.473f.
12. Desværre er købmand-bonde forholdet endnu ikke indgående belyst, se dog Ellen Damgård.
13. Dollerup, s.164.
14. Dorte H. Carlsen, s.271.
15. Fr. Opffer, 1887, s.21.
16. Dollerup, s.161-83, 198-219.
17. Fhpr. for Skanderup B.
18. S. Mørk: Brugsen Hjarup, s.13.
19. V. Bruhn, 1977, s.476.

20. Vald. Andersen, 1963, s.334-50.
21. H.K. Kristensen, 1979, s.318.
22. Ibid.
23. Fr. Bennetsen, Janderup B. 1896-1946, s.9.
24. Dollerup, s.168-77.
25. Arb., 1871, s.72.
26. Dollerup, s.121. I 1878 udsendtes en beretning fra fællesforeningen. Det fremgår heraf, at medlemsaktiviteten er meget ringe.
27. Maanedstidende for Danmarks Brugsforeninger, 1884-85, udkom med 4 sider. Henvendte sig primært til sjællandske foreninger.
28. Alkjærsg, 1922, s.72; Dollerup, s.232f.
29. Om hele den spændende kamp om fællesindkøbet fortæller Dollerup detaljeret s.183-95, 227-52, 260-68 og 283-87.
30. Fhpr. for Gesten B.
31. Mdbl. for Dk's B., 1896, nr.2; Alkjærsg, s.38f.
32. Mdbl. for Jyllands B., 1888, nr.1; Sev. Jørgensen: Haandbog s.210; Billum B. 1886-1946.
33. Mdbl. for Jyllands B., maj 1890 og april 1893. Bortset fra vareindkøbsforeningerne var alle brugsforeninger fra Ribe amt med frem til 1893, undtagen Endrup og Stenderup.
34. Mdbl. for DK's B., 1896, nr.1.
35. A. Axelsen Drejer, 1946, s.115.
36. Ibid., s.116. Sev. Jørgensen: Haandbog, FDB's love s.221f. §4 åbnede dog muligheden for foreninger med ikke-solidarisk ansvar. De skulle blot i øvrigt have samme grundprincipper som brugsforeningerne. Det førømtalte bestyrelsesmedlem, N.J. Bundgaard, var netop formand for en forening med begrænset ansvar.
37. Sev. Jørgensen, s.223.
38. Fhpr. for RAV; RAV 1886-1911.
39. Fhpr. for RAV 1890; Mdbl. for Jyllands B., 1895, nr.5.
40. Dollerup, s.232.
41. Ibid.
42. RAV 1886-1911, s.31f.
43. Ibid.
44. Andbl., 1906, s.555. Om stridighederne mellem RAV og FDB se bl.a. Andbl., 1901, s.627-31, 1906 s.323-33 og Medl.bl., aug. 1915, sp. 1083-85.
45. Mdbl. for Jyllands B., 1893, nr.10, s.343f.
46. Fhpr. for RAV 1888-89.
47. Ibid., 1901.
48. Fhpr. for RAV 1895; fhpr. for Strellev B. 1895.
49. Sev. Jørgensen, s.221.
50. RAV 1886-1911, s.15 og 39.
51. Ibid., s.62.
52. Ibid., s.59.
53. Ibid., s.63; Skovlund B. 1888-1938, s.10.

54. Vedtægter i Statsbibliotekets småtrykssamling; Samling af Anm. 1911, s.119.
55. Fhpr. for Vesterhede B.
56. Vedtægter i Statsbibliotekets småtrykssamling.
57. RAV 1886-1911, s.68f.
58. Ibid., s.59f.
59. Mdbl. for Jyllands B., 1892, nr.8; Andbl., 1902, s.782.

Kapitel 5.

1. Sv.Aa. Hansen, bd.1, s.278.
2. Ibid., s.282f.
3. Ibid.
4. A. Axelsen Drejer, 1948, s.7-32.
5. Andbl., 1911, s.981.
6. Kontrakten i Horne sognearkiv.
7. Andbl., 1918, s.499.
8. Andbl., 1915, s.147.
9. Sv.Aa. Hansen, bd.1, s.284f.
10. Claus Bjørn, 1982, s.122 og A. Axelsen Drejer, 1962, s.226.
11. Sv. Aa. Hansen, bd.1, s.284.
12. Ibid., s.220 og 284.
13. Ibid., s.296-301; Den jyske Hist., s.24-25.
14. Sv.Aa. Hansen, s.281.
15. Hans Jensen, s.404-05.
16. Sv.Aa. Hansen, s.281; Hans Jensen, s.405.
17. Engelstoft & Wendt, s.276.
18. ibid. s.270 og 276.
19. Husmændenes ringe kår kommer bl.a. frem ved, at husmandsforeningerne i amtet i 1888 sendte en anmodning til Ribe amts lægeforening om moderation i betaling for lægehjælp. "Af forskellige grunde" afslog lægeforeningen. Ugeskrift for læger, 1888, s.24.
20. Ribe Amts Landboforening s.32 og Varde Østeregns Landbof., s.9.
21. Se Torben Hansgaard.
22. Den jyske Hist., s.37.
23. Sv.Aa. Hansen, s.17 og 21.
24. Mdbl. for DK's B., 1896, nr.5; Andbl., 1905, s.817f, 1917, s.706f; FDB's Aarbog, 1908 s.107f, 1910 s.153.
25. Andbl., 1915, s.145ff.
26. Andbl., 1901, s.425.
27. A. Axelsen Drejer, 1946, s.128ff.
28. Ibid., s.132ff, s.359f.
29. Mdbl. for Jyllands B., 1893, nr.9.
30. Andbl., 1901, s.41.
31. A. Axelsen Drejer, 1946, s.359.

32. Andbl. 1903, s.530-32, s.799f.
33. Andbl., 1904, s.295ff, 319-23, 355ff, 372ff, 390f, 530ff, 791f.
34. Andbl., 1904, s.575-80.
35. Andbl., 1906, s.889ff, 933ff, 983ff.
36. Ibid., 1911, s.215ff, 260f, 375ff.
37. Fhpr. for Darum B. 28/4 1904.
38. Fhpr. for Vorbasse B. 2/5 1904.
39. Esbjerg Avis 13/2 1896.
40. Artiklerne udg. i bogform "Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger" (1909).
41. Andbl., bl.a. 1909, s.101-04.
42. Alkærsig, 1922, s.36.
43. Dalgaard & Christensen s.65.
44. Soc. Blade, 1871, nr.1.
45. Fr. Dalgaard, 1928, s.204-11.
46. Wiinblad & Andersen, s.312.
47. Protokol for 12.kongres, s.29.
48. Andbl., 1907, s.717; Dalgaard & Christensen, s.71f.
49. Protokol for 12.kongres, s.26-37; Wiinblad & Andersen, s.314f. Der skrives her fejlagtigt, at kongressen fandt sted i 1912, det skal være 1908.
50. Andbl., 1908, s.687ff.
51. Wiinblad & Andersen, s.317.
52. VA. 25/6 1888.
53. Arbejderforeningen bestod til 1964.
54. Esbjerg Avis 29/9 1896; VA. 29/9 1896; RAV's fhpr. 26/9 1896. Varde by-historiske Arkiv oplyser, at man i øvrigt intet kender til landinspektørens virke.
55. L. Høyer-Nielsen: EOB 1900-1925, s.6.
56. Ibid., passim; fhpr. passim; Vestj. Soc.Dem. 7/1 1902.
57. Andbl., 1902, s.582ff, 759ff, 823f.
58. Fhpr. EOB 1902.
59. Ibid.
60. Samling af Anm., 1903, s.21. Hagbard var forstander for Esbjerg Højskole, der blev opr. 1899 og kun virkede nogle få år. Den må ikke forveksles med Arbejderhøjskolen, der først blev opr. i 1910.
61. Love af 20/11 1902.
62. Fhpr. for EOB 11/10 1911 og 9/8 1912. Dalgaard & Christensen, s.80.
63. Fhpr. EOB 15/5 1913; V. Bruhn, 1977, s.471 og 479.
64. Vestj. Soc.Dem. 7/1 1902.
65. Dalgaard & Christensen s.80; Michael S.Hansen s.68.
66. Medlemsliste for Frem 1918-26 og for filialen Boldesager 1904-o.1925 på Byhist. Arkiv, Esbjerg.
67. Samling af Anm., 1909, s.299, 1917, s.339, 1918, s.303.
68. P. Friis, 1962.
69. I flg. brev fra Kvickly-Varde, nov. 1980.

Kapitel 6

1. F.K. Erlang, s.149f; A. Axelsen Drejer 1946; Darum sognearkiv.
2. Vald. Andersen, 1963, s.189.
3. RAV's fhpr. 1902; RAV's regnskaber 1902ff.
4. Foregående bygger på fhpr. fra Tobøl B., og afskrift af fhpr. fra Tobøl V. tilsendt af Rs. Fall, Holsted.

Kapitel 7

1. Bestemmelserne for håndværket var ret ilusoriske, idet næsten alle væsentlige fag havde lov til at etablere sig i læbæltet.
2. Love og anordninger, 1857-58.
3. Ibid., 1873.
4. Dollerup, s.177ff.
5. Fr. Oppfer, 1887, s.37-39; VA. 7/4 1885.
6. Skrivelse af 28/12 1882 i Min.Tid., nr.233; skrivelse af 29/3, 1883, Min.Tid., nr.51; cirkulære af 13/11 1885, Min.Tid., 1885, nr.16a.
7. Folket.Tid. 1910/11, sp.1386.
8. Ibid. 1911/12, sp.1482f og sp.7774.
9. Rigsd.Tid., Till.A, 1919/20, sp.369f; Landst.Tid., 1919/20, sp.427f, 476ff og 704; Folket.Tid. 1919/20, sp.3470ff.
10. Læbælte-betænkningen 1919, bilag 3.
11. Handelsforeningens arkiv beliggende i J.W. Palludans arkiv, Erhvervsarkivet.
12. Varde Handelsf. 1857-1907, s.35.
13. J.W. Palludans arkiv.
14. Ribe-betænkningen 1906, s.123.
15. Ribe handelsf. fhpr., 1894ff.
16. Gredstedbro B. 1903-28; P. Nygård, s.251.
17. A. Nyborg, s.65f.
18. Andbl., 1920, s.263.
19. Medl.bl., 1913, sp.137 og 1914, sp.185.
20. Læbælte-betænkningen 1919, s.30.
21. Henne B. 1903-53, og brev af 15/2 1980 fra fhv. uddeler H.K. Kristensen, Henne.
22. Gredstedbro B. 1903-28; fhpr. for Kongeådal B.
23. Medl.bl., 1915, sp.926 og oplysninger fra fhv. uddeler i Ansager, R. Nielsen.
24. Danske byer, bd.3, s.214.
25. H. Jepsen Pedersen: Aarre B. 1898-1948.

Kapitel 8

1. Mdbl. for Jyllands B., 1889, nr. 6, s.22.
2. Refereret Claus Bjørn 1982, s.96.

3. A. Axelsen Drejer, 1950, s.43.
4. And.bl., 1906, s.21.
5. And.bl., 1910, s.539ff.
6. Ibid.

Kapitel 9

1. Terkel Kristensen, s. 139f.
2. Statistik over brugsforeningsforhold og uddelernes stilling 1916.
3. Medl.bl., 15/4 1908.
4. Se Sigurd Mørk: Andelsskolen 1932-1982.
5. Se H. Jepsen Pedersen: Årre Brugsforening 1898-1948.
6. Medl.bl., 1908, sp.401ff, og 1909, sp.107f.
7. Andbl., 1918 s.258ff, og Andbl., 1919, s.693ff.
8. Andbl., 1920, s.49f, 67, 140.
9. H. Willadsen, passim.
10. Dorthe H. Carlsen, s.270.
11. H. Willadsen, s. 170.

Kapitel 10

1. Roar Skovmand, s.7.
2. Claus Bjørn, 1976, s.346.
3. V. Bruhn, 1979, s.12.
4. S. Lundkvist, s.14f.
5. Ibid., s.24.
6. A. Schou Petersen og K. Johansson, s.12.
7. Se f.eks. Aksel Andersens erindringer om faderen, lærer Jens Andersen i Føvling, i FRA. 1976, s.225.
8. I følge Stat. Tabelværk, 1905, 5rk., nr.5. udgjorde håndværkere og deres familier ca. 18% af landbefolkningen. Der er således tale om en stor gruppe, der ikke har markeret sig i brugsforeningsregi.
9. Andbl., 1905, s.440.
10. Medl.bl., 1909, sp.196-99.
11. E. Gjelstrup, s.124ff.
12. Askov-lærernes holdning til en nedlæggelse hænger måske sammen med, at højskolen som storkunde krævede mere indflydelse. Ønsket om en købmandsforretning kan have forbindelse med skolens trængte økonomi, idet lærerne måske har ment, en købmand kunne yde dem større særrabatter. Det var et princip i brugerne, at storkunder ikke skulle have varerne billigere end småkunder.
13. Claus Bjørn, 1971.
14. N. Thøgersen, s.328-32.

Stedregister

Registeret omfatter, ud over de almindelige henvisninger til omtalte lokaliteter i teksten, en opstilling over samtlige brugs- og vareindkøbsforeninger, som blev oprettet til og med 1920 i Ribe amt. Der vil derfor ikke ved alle foreninger være en henvisning til et sidetal. Hvor sognets navn ikke indgår i brugsforeningens navn, er det pågældende sogn anført efter brugsforeningen. I parentes er angivet oprettelsesår og eventuelt nedlæggelsesår, hvor dette ikke er sket efter 1920. I registeret er anvendt følgende forkortelser:

- b. = brugsforening
- v. = vareindkøbsforening
- k. = kendt
- n. = nedlagt
- f. = filial
- o. = omkring
- s. = selvstændig

- Agerbæk, Fåborg 18
- Agerbæk b. (1907)
- Alslev v. (1897) 93,94
- Andst herred
10,15,17,22,80,82f,141,143,155
- Ansager 18
- Ansager (v. 1895, b. 1915) 105
- Askov b., Malt (1901) 106,110,151f
- Asp b., Horne (1914) 61,130,133
- Billum b. (1886)
49f,51,52,72,80,85,93,94,107,116,143,
151,155
- Billund b., Grene (1894) 115f,142
- Bjerremose v., Horne (1889) 80
- Blåvand b. Oksby (1916) 110,131f
- Bollesager b., Esbjerg (1904, f. af Frem)
- Bramming 18,23,99,111,122,155
- Bramming b. (1910) 133
- Bryndum v. (1897) 55,93,94,105,130,132
- Brørup 18,57
- Brørup (v. 1895, b. 1899)
- Bække (k.v. 1889, b. 1890) 52,80,109,124
- Børsmose, Ål, 133
- Darum b. (1888) 52,70,80,104
- Darum Mark b. (1919, f. af Darum b.)
- Donslund b., Hejnsvig (1916)
- Eg b., Grindsted (1915) 102,104
- Egholt b., Lejrskov (1897) 102,135
- Endrup b., V. Nykirke (1888) 80,84,133
- Esbjerg
13,17,18,19,21-23,61,67,68,99,111,132,
141,143,155
- Esbjerg og omegns b. (1900)
72,74-78,118f,155,156,165
- Esbjerg og omegns b., afd. B.,
Valdemarsgade (1918)
- Esbjerg og omegns b., afd. C., Havnegade
(1920)
- F.A., Brugsforeningen, Esbjerg (1919)
- Ferup, Lejrskov (1905, f. af Ejstrup b.,
Vejle amt, s. 1916)
- Fitting b., Vorbasse (1912)
104,116,124,133
- Forum, Bryndum 105
- Fredericia 18,119
- Frem, Esbjerg (1902) 118f,151
- Funder 18
- Føvling (v. 1897, b. 1903) 84,85
- Fåborg 121
- Fåborg b. (1919)
- Gammelby, Læborg (indkøbsf. o. 1889, b.
1891) 52,83
- Gamst b., Skanderup (1897)
- Gelballe b., Skanderup (1898, f. af Ejstrup
b., Vejle amt, s. 1924) 93
- Germdrup b., Brørup (1901, f. af Brørup
b., n. 1905)
- Gesten b. (1888)
52,80,102,114,118f,121-126
- Gjesing, Bryndum 105
- Glejbjerg, Astrup 18
- Glejbjerg b. (1893)
- Gredstedbro b., Jernved (1903) 72,97,104f
- Grene 25

Grindsted 18,25,99,111
 Grindsted b. (1912) 105,106
 Grindsted v. (k. 1891, n.o. 1895) 83
 Grærup, Ål 129,132f
 Grønfeldt b., Ølgod (1914)
 Guldager 105
 Guldager (v. 1901, b. 1919) 55,87
 Gørding 18
 Gørding b. (1914)
 Gørding herred 17,82,141,143
 Hallum b., Kvong (1919) 142
 Hauge, Tistrup (k.v. 1890)
 Hejnsvig b. (1888, n. 1911) 52,56,80
 Hejnsvig b. (1912) 104,130,132
 Henne 18,103
 Henne b. (1903)
 Hillerup, Vilslev 105
 Hjarup b. (1894) 48,93
 Hjerting, Guldager 18,19
 Hjortlund 104
 Ho 133
 Ho b. (1914) 130f
 Hodde b. (1919)
 Holstebro 18,53,56,82,154
 Holsted 18,57
 Holsted bys b. (1909)
 Holsted St. v. (1895)
 Horne b. (1916) 102
 Horsens 52,67
 Hostrup b. (1919) 95,102
 Hovborg b., Lindknud (1910)
 Hovborg v., Lindknud (1891, n. 1898)
 57,86,145
 Hunderup v. (1888, n.o. 1900) 80,83
 Hygum, V.Nebel 105
 Høm, Seem (k.v. 1891, b. 1905) 85,97
 Janderup b. (1896) 47,93,94
 Jedsted, Vilslev 105
 Jegsmark, Guldager 105
 Jernvedlund, Jernved 98
 Jernved-Sejstrup v. (1888, n. 1895) 80,83
 Jordrup b. (1894) 102
 Kalvslund b. (1903) 97,102
 Kolding 18,23,52,68,93,100
 Kongeådal b., Vilslev (1903) 97,104,105
 Kronborg, Gesten 134
 Krusbjerg, Ølgod (1888, f. af Ølgod v., s.
 v. 1889, b. 1910) 55
 Kærbæk b., Ansager (1915, n. 1919)
 102,105
 Kærup b., Janderup (1905) 94
 København 25,26,52,151
 Lejrskov b. (1884, f. af V.Nebel b., Vejle
 amt, s. 1890) 52,80,93
 Ll. Andst-Roved b., Andst (1907)
 102,104,110
 Lindbjerg b., Ølgod (1914)
 Lindknud b. (1893)
 Lunde (v. 1905, b. 1912)
 Lunderskov, Skanderup 15,18
 Lunderskov b. (1895)
 Læborg-Drostrup b. (1907)
 Lønne b. (1916) 102,132
 Løvlund, Grene (k.v. 1891, b. 1898, n.o.
 1898) 83
 Malt herred 15,17,82f,84,141,143,155
 Mandø b. (1919)
 Mejls b., Varde landsogn (1919, f. af Sig
 b.) 95
 Nakskov 100
 Nebel b., Vorbasse (1916)
 Nordby b. (1896) 109
 Novrup v., Jerne (1902, n. 1902) 86
 Nyby b., Læborg (1897)
 Nykøbing F. 67
 Næsbjerg (v. 1897, b. 1906) 93,94,107
 Nørbølling v., Folding (1894) 57
 Nørholm 16
 Nr. Nebel 18
 Nørrelunden, Føvling 131
 Obbekær b. (1906) 97
 Oksby, Se Blåvand
 Oksbøl, Ål 18
 Oksbøl b. (1888, f. af Billum b., s. 1894)
 47,85,116,132
 Oksby 133
 Outrup 18
 Outrup b. (1869, f. af Varde og omegns b.,
 n. 1872) 34
 Outrup b. (1887) 47,48,52,80,103,108f,111
 Ribe 13,18,21-23,39,82,93,97f,99,100,110,
 141,143,155
 Ribe b. (1909) 64,78
 Ribe herred 17,82,141,143,155
 Rindby b., Nordby (1896)
 Rochdale 26f,28,108,125
 Roust v., Grimstrup (1898)
 Rousthøje b., Grimstrup (1914) 94
 Seem-Varming b. (1909) 97
 Sejstrup, se Jernved-Sejstrup
 Sig, Torstrup 18
 Sig (handelforening 1909, b. 1913) 89,94
 Skads (v. 1902, b. 1909)
 Skads herred 17,28,45,82f,84,141,143
 Skanderup b. (1896) 48,93,102
 Skive 67
 Skjoldbjerg b., Vorbasse (1912) 104
 Skovlund, Ansager (v. 1887, b. 1906)
 56,84,112,132
 Slaugs herred
 14,17,23,80,82f,110,120,133,140,143
 Sneum (v. 1907, b. 1913)
 Starup b. (1902)
 Starup indkøbsforening (k. 1891, n.o.
 1898) 52
 Stausø b., Henne (1869, f. af Varde og
 omegns b. n. 1869) 33f
 Stausø b., Henne (1905) 110
 Stenderup b., Ansager (1889, n. 1898)
 Stenderup, Ansager (v. 1909, b. 1919)
 57,133
 Stenderup b., Føvling (1903)
 St. Andst b. (1907) 104
 Strellev b., Ringkøbing amt 55
 Støvring, Viborg amt 126
 Sønderho b. (1891) 52
 Sønderport, Brugsforeningen ved, Varde
 (1912) 78
 Thisted b. 26f,28,29,38
 Tinghøj b., Varde landsogn (1919) 95

Tistrup 18,21
 Tistrup (v. 1888, b. 1916)
 Tistrup-Horne homøopatiske b. 90
 Tjæreborg 18
 Tjæreborg b. (1888) 52,67,80,104,109
 Tobøl, Føvling (v. 1897, b. 1903)
 84,86f,131
 Tobøl v., Føvling (1904) 131
 Torning b., Viborg amt 70f
 Torstrup og Horne b. (1868, k. 1876)
 25,36f,40,147
 Torstrup v. (1897) 93,94
 Troldhede 18
 Urup b., Grindsted (1915) 104
 Vamdrup b. (1908)
 Varde 13,18,20,21-23,74,82,93-97,99f,109,
 110,132,141,143,155,156
 Varde og omegn, Brugsforeningen for
 (1868, n. 1872) 25,27-36,38,40,
 89,108,147,165,168
 Varde og omegns b. (1919) 78
 Veerst (k. v. 1891, b. 1896) 83,134
 Vejen 15,18,19,99,111
 Vejen b. (1872)
 25,37-40,51,52,71,72,80,107,118f,147,
 151,152
 Vejen Vestermarks b. (1897) 144,145
 Vejers, Ål 132
 Vejle 23,25,52

Vejrup 129
 V. Horne herred
 14,17,28,80,82,110,141,143
 V. Nebel (v. 1901, b. 1919) 86,132
 V. Nebel b., Vejle amt 49,51,80
 V. Vedsted b. (1917) 97,130
 Vesterhede b., Hejnsvig (1912)
 57,104,130,133
 Vesterlund, Lønne 132
 Viby 68
 Vilslev 104,105
 Vittarp, Outrup 20
 Vong b., V. Nykirke (1919)
 Vorbasse 25
 Vorbasse b. (1887)
 49,52,70,80,103,107,145,156
 Vrenderup, Fåborg 16,121
 Vrøgum b., Ål (1900)
 Ølgod 18
 Ølgod (v. 1887, b. 1916) 47,55,56,80,84,86
 Øse b. (1904)
 Ø. Horne herred
 17,28,53,82f,84,141,143,155
 Ål b., se Oksbøl b.
 Ålborg 67
 Ålbæk b., V. Nykirke (1919)
 Århus 52
 Årte (v. 1898, b. 1910) 48,86,107

Tidligere udgivelser om Kooperation fra Sydjysk Universitetsforlag:

Bjarne Møgelhøj: *Det kooperative særpræg*, 1980.

M. C. Pedersen: *Beretning om andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85*. Fotografisk genoptryk med indledning af lektor, mag.art. Claus Bjørn, 1981.

Jeppe Als: *Danske virksomheder med kooperativt præg*, 1981.

Jeppe Als og Bjarne Møgelhøj: *Landbrugerindflydelse i små og store andelsselskaber*, 1981.

Torben Bager: *Brugsen – en demokratisk arbejdsplads?* 1982.

Jeppe Als og Bjarne Møgelhøj (red.): *Landbrugskooperationen i Norden*, 1982.

Torben Bager: *Tvangsauktionerne i landbruget – et bondeslutspil?* 1983.

Interessen for de folkelige bevægelsers historie har gennem de seneste år været meget stor. Denne bog om brugsforeningerne i Ribe amt 1866-1920 kan ses som et yderligere bidrag til belysningen af disse bevægelser. Efter den første fase i brugsforeningernes historie, hvor de som selvhjælpsforeninger især blev ledet af velhavende kredse i byerne, udviklede de sig i 1880'erne til et næsten rent landsbyfænomen. De kom herved til at indgå som en del af hele andelsbevægelsen, og der argumenteres for, at de i sammenhæng med de øvrige foreningsdannelser kan ses som et led i bøndernes selvorganisering vendt mod byerne.

Først efter århundredskiftet kom der arbejderbrugsforeninger til i byerne og med en klar tilknytning til socialdemokratiet. Stor betydning fik disse foreninger dog ikke i det svagt industrialiserede Vestjylland.

Hele udviklingen sættes ind i en bred samfundsmæssig sammenhæng og analyseres i lyset af de specielle, lokale betingelser. I bogen undersøges bl.a. også det såkaldte »læbæltes« betydnings, brugsforeningernes finansieringskilder og forholdet til uddelerne, ligesom forbindelsen til andelsmejerierne belyses.

Bogen slutter af med en bred diskussion af begrebet folkelig bevægelse, hvor det bl.a. undersøges, hvilke befolkningsgrupper der stod bag brugsforeningerne.